

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛАВРІНЕНКО ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 159.923.2:316.47-053.6-058.53(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІЖСОБИСТІСНА ВЗАЄМОДІЯ У НЕФОРМАЛЬНИХ
ОБ'ЄДНАННЯХ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ
СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /В.А. Лаврінченко /

Науковий керівник:

Седих Кіра Валеріївна,

доктор психологічних наук, доцент

Полтава – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	29
1.1. Психологічні особливості ціннісно-смиислової свідомості особистості....	29
1.2. Специфіка розвитку ціннісно-смиислової свідомості у підлітковому віці.....	45
1.3. Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях у системі чинників формування ціннісно-смиислової свідомості підлітків.....	53
Висновки до першого розділу.....	68
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ-НЕФОРМАЛІВ	70
2.1. Методичні засади емпіричного дослідження.....	70
2.2. Особливості ціннісно-смиислової свідомості підлітків-неформалів.....	79
2.3. Аналіз тенденцій і типів міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях підлітків.....	110
Висновки до другого розділу.....	117
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ	119
3.1. Структурні та змістовні параметри взаємодії в неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-смиислової свідомості підлітків.....	119
3.2. Особливості усвідомлення власного «Я» та субкультури як вагомого аспекту соціальної дійсності підлітками	163

3.3. Обґрунтування моделі впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.....	179
3.4. Обґрунтування програми розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах.....	196
3.5. Порівняльний аналіз показників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків до та після формувального впливу.....	203
Висновки до третього розділу.....	211
ВИСНОВКИ.....	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	218
ДОДАТКИ.....	243

АНОТАЦІЯ

Лавріненко В.А. Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (053 – Психологія). – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, 2018.

Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної теми кафедри психології «Синергетичний підхід до психологічних процесів у системах різного рівня організації» (номер державної реєстрації 0117U003062) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (2013-2018 рр.).

У дисертації представлено теоретичне опрацювання й нове вирішення наукової проблеми, яке полягає в розкритті психологічних особливостей міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків, сприянні усвідомленню підлітками структурних та змістовних характеристик взаємодії в субкультурах, що впливають на розвиток системи їх цінностей і смислів, актуалізації механізмів смислопошукової активності сучасної молоді та інтеграції її комунікативного і життєвого досвіду в становленні якісного нового рівня усвідомлення власного «Я» і соціальної дійсності.

Ціннісно-сміслову свідомість визначено як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності.

З'ясовано, що ціннісно-смилова свідомість активно розвивається в підлітковому віці на основі розгортання типової кризи даного віку. На основі узагальнення теоретико-емпіричних даних визначено дві групи чинників розвитку ціннісно-смилової свідомості підлітків: чинники соціального середовища, що відображають єдність організованих та стихійних впливів на ціннісно-смилову свідомість дітей; індивідуальні чинники розвитку ціннісно-смилової свідомості підлітків, становлення їх особистісної позиції, ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки, рефлексії, самоствалення, тощо.

У дисертації взаємодію в неформальних об'єднаннях визначено як взаємні дії підлітків, спрямовані на співвіднесення цілей учасників і організацію їхнього досягнення в процесі спілкування в умовах неформального об'єднання. Проаналізовані актуальні дослідження психологічних особливостей підлітків із неформальних об'єднань, які відображають сукупність емпіричних пошуків цінностей, смислів, комунікації та поведінки представників окремих субкультур, або узагальнення ролі субкультури в становленні ціннісно-смилової свідомості дітей. На основі здійсненого аналізу підсумована особлива актуальність необхідності наукових пошуків цілісного розгляду механізмів впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смилової свідомості підлітків.

Проаналізовано особливості ціннісно-смилової свідомості підлітків-неформалів – осмислення життя, структурні та змістовні характеристики смислів, ієрархія цінностей та параметри смисложиттєвої кризи, типи і тенденції міжособистісної взаємодії – у розрізі порівняння з дітьми контрольної групи та вираженості в субкультурах різної спрямованості. Встановлено, що підліткам-неформалам властиве переважання низького рівня осмисленості життя, дифузність і непослідовність смислових установок. Вони характеризуються менше диференційованими життєвими цілями, порушенням смислового опосередкування процесу життя. Неформали мають

спрощену систему ціннісно-сислової свідомості та схильність до децентрації, прагнення до ескапізму. Їм властива смисложиттєва криза, неспроможність і небажання віднайти сенс життя. Неформали більше ідеалізують цінність досягнення у житті, хоча реально керуються цінностями гедонізму, отримання вражень, контролю над оточуючими і безпеки. При цьому, підлітки контрольної групи мають краще осмислення життя, більш структуровану, зв'язану та продуктивну ціннісно-сислову свідомість.

Здійснено кластерний аналіз системи смислів неформалів, що дав можливість визначити властиві їм тенденції активної життєвої самореалізації, значимість міжособистісної взаємодії для їх особистісного розвитку, прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи, орієнтації неформалів на ескапізм, прагнення до самостійності та незалежності, значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин, гедоністичної спрямованості усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих. За підсумками порівняння кластерних структур смислів досліджуваних експериментальної та контрольної групи, виявлена орієнтація неформалів на ідентифікацію з субкультурою, ескапізм, отримання позитивних емоцій внаслідок уникнення проблем, при більшій орієнтації дітей контрольної групи на відповідальність і досягнення у житті.

Проаналізовані тенденції міжособистісної взаємодії підлітків двох груп. Визначена орієнтація неформалів на незалежність, уникнення спілкування і боротьби, переважання недовіливо-скептичного типу взаємодії, порівняно з представниками контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні і проявляють залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний типи взаємодії. Підлітки-неформали орієнтовані на спілкування та прийняття боротьби, прояв владно-лідуючого, незалежно-домінуючого, прямолінійно-агресивного та покійно-сором'язливого типів міжособистісної взаємодії.

Здійснено порівняння показників ціннісно-сміслової свідомості представників субкультур різної спрямованості, що дало можливість на якісно новому рівні обґрунтувати вплив змістовних та структурних особливостей діяльності в субкультурі на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Виявлена орієнтація представників агресивних субкультур на чітке, проте спрощене, осмислення життя, значене заміщення системи індивідуальних смислів дискурсами субкультури, що передбачають превалювання семантики, сили, активності та ворожості. Ці тенденції реалізуються в закритому і чітко структурованому середовищі субкультури. Визначена орієнтація підлітків із романтико-ескапістських субкультур на низький рівень осмисленості життя, переживання смисложиттєвої кризи, розгортання семантики страждання та беззмістовності відповідно до дискурсів субкультури. Підсумовано, що підлітки з епатажних субкультур направлені на представлення свого «Я» при зниженій осмисленості життя та значній продуктивності системи смислів в умовах прямої міжособистісної взаємодії, відкритості меж субкультури та відсутності чіткої її організації.

Обґрунтовано зв'язок дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, який візуалізовано у просторовій презентації.

За підсумками здійснення факторного аналізу визначені тенденції неформалів до продуктивного формування нових смислів та чіткості ціннісно-сміслової свідомості у умовах прямого спілкування в субкультурі з відкритими межами, протиставлення себе оточуючим, у тому числі, і дорослим як прояв сили свого «Я».

Обґрунтовано структурно-функціональну модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків». У даній моделі зазначено, що на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків значний вплив чинять структурні компоненти субкультури (закритість та відкритість меж, конфігурація взаємодії); змістовні аспекти взаємодії в субкультурах – вираження дискурсів через ціннісні ідеали субкультури, її смислоутворювальну ідею, ключову

сміслову установку, «вимогу» до структури свідомості, установку на типові поведінкові патерни і типи взаємодії, а механізмом цього впливу є інтеграція «сміслових шаблонів субкультури» до системи смислів послідовників.

Розроблено корекційно-розвивальну програму, направлену на розвиток ціннісно-сміислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах. Аналіз апробації результатів її впровадження дав підстави стверджувати про спроможність з використанням даної корекційно-розвивальної програми формувати якісно новий рівень ціннісно-сміислової свідомості молодого особистості, змінити її структурні та змістовні компоненти та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури.

Ключові слова: цінності, смисли, ціннісно-сміслова свідомість, підлітки, чинники розвитку ціннісно-сміислової свідомості підлітків, тенденції міжособистісної взаємодії, підлітки-неформали, молодіжні субкультури, структурні і змістовні параметри впливу субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків, конфігурація стосунків у неформальному об'єднанні, смислові шаблони субкультури.

ABSTRACT

Lavrinenko V.A. Interpersonal interaction in informal unions as a factor of adolescent's value-meaning consciousness development. – Manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Science in Psychology (PhD), specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, 2018.

The dissertation presents a theoretical study and a new solution of the scientific problem, aimed to reveal the psychological peculiarities of interpersonal interaction in informal unions as a factor of adolescent's value-meaning

consciousness development, to promote adolescents' awareness of the structural and content characteristics of interaction in subcultures that influence the development of their values and meanings system, actualization of mechanisms of meaning search activity of modern youth and integration of its communicative and life experience into state the dissemination of a qualitative new level of consciousness of their "I" and social reality.

Valuing-meaning consciousness is defined as the "vertex", integrative formation of the personality, which reflects the main vectors of a certain way of structured understanding by the person of his own "I", surrounding subject and social reality in the form of meaning constructs and narratives on the basis of integrating their own life experiences, taking into account the actual discourses of social existence and the context of activity.

The fact of developing the value-meaning consciousness in adolescence on the basis of the deployment of a typical crisis of this age was revealed. Two groups of factors of adolescent's value-meaning consciousness development: 1) factors of the social environment reflecting the unity of organized and spontaneous influences on the value-meaning consciousness of children; 2) individual factors of the development of value-meaning consciousness of adolescents, the formation of their personal position, the complication of mechanisms of meaning regulation of behavior, reflection, self-adaptation are determined on the basis of theoretical-empirical data generalization.

Interaction in informal unions as the mutual actions of adolescents, aimed at correlating the goals of the participants and the organization of their achievement in the process of communication in the conditions of informal association is defined in dissertation. The actual researches of psychological peculiarities of adolescents from informal unions that reflect the totality of empirical searches of values, meanings, communication and behavior of representatives of certain subcultures, or generalization of subculture role in children's value-meaning consciousness formation are analyzed. The special topicality of the necessity of scientific searches for the holistic consideration of the mechanisms of interaction in informal

associations on the development of adolescent's value-meaning consciousness influence is summarized on the basis of the performed data analysis.

The peculiarities of the value-meaning consciousness of adolescent's from informal unions are analyzed. The specificity of comprehension of life, structural and content characteristics of meanings, the hierarchy of values and parameters of the meaning-of-life crisis, types and tendencies of interpersonal interaction in terms of comparison with the children of the control group and expressions in subcultures of different orientations are represented. The adolescent's from informal unions predominance of low level of comprehension of life, diffuseness and inconsistency of semantic settings has been established. They are characterized by life goals less differentiated, a violation of the process of life meaning mediation. Informal adolescents have a simplified system of value-meaning consciousness and a tendency toward decentralization, a desire for escapism. They are inherent in the life-meaning crisis, inability and unwillingness to find the meaning of life. Adolescents from informal unions more idealize the value of achievement in life, although it is really guided by the values of hedonism, getting impressions, control over others and security. In this case, adolescents from control group have a better understanding of life, more structured, connected and productive value-meaning consciousness.

The realized cluster analysis of the system of adolescent's from informal unions meaning constructs has made it possible to determine the tendencies of active life-self-realization inherent to them, the significance of interpersonal interaction for their personal development, the desire to separate from parental control as a manifestation of freedom, the orientation of this children to escapism, the desire for autonomy and independence, the significance of identification with the subculture as a confrontation with the formal structure of relations, hedonistic orientation of awareness of the process of life and separation from others. The orientation of adolescent's from informal unions to identification with the subculture, escapism, receiving positive emotions due to the avoidance of problems, with the greater orientation of the control group children for responsibility and

achievement in life, was revealed on the comparison of the adolescent's of the experimental and control groups meanings cluster structures.

The tendencies of interpersonal interaction of adolescents of two groups are analyzed. The orientation of adolescent's from informal unions to independence, avoidance of communication and struggle, the prevalence of a mistrust-skeptical type of interaction, is determined in comparison with representatives of the control group, which are more dependent on communication and manifest dependently-obedient, collaborative-conventional and responsible-generous types of interaction. Teenagers from informal unions are oriented on communication and acceptance of struggle, manifestation of power-leading, independently-dominant, rectilinearly-aggressive and submissively-shy types of interpersonal interaction.

The comparison of representatives of different orientations subcultures value-meaning consciousness indicators has been made, which has given an opportunity to substantiate the influence of content and structural features of activity in the subculture on the adolescent's value-meaning consciousness development on a qualitatively new level. The orientation of representatives of aggressive subcultures is revealed on a clear, but simplified, comprehension of life, meaning the substitution of the system of individual meanings by the discourses of the subculture, which presupposes the predominance of strength, activity and hostility semantics. These tendencies are realized in a closed and clearly structured environment of the subculture. The orientation of adolescents from romantic-escapist subcultures, their low level of comprehension of life, experiencing of the meaning crisis, the deployment of the semantics of suffering and meaninglessness in accordance with the discourses of the subculture was determined. It is concluded that teenagers from shocking subcultures are aimed at presenting their "I" with diminished meaningfulness of life and significant productivity of the of meanings system in the conditions of direct interpersonal interaction, openness of the boundaries of the subculture and lack of a clear organization.

The space of subculture discourses and system parameters of informal unions connection which describes the relationship between the subculture environment

structure and the characteristics of its followers value-meaning consciousness was developed.

The adolescent's from informal unions tendencies to the productive formation of new meanings and the clarity of value-meaning consciousness in the conditions of direct communication in a subculture with open borders, the opposition to oneself, including adults as a manifestation of the strength of their "I," are determined by the results of factor analysis.

The structural-functional model «Influence of interpersonal interaction in informal unions on the adolescent's value-meaning consciousness development» was developed. This model describe the influence of structural components of the subculture (closedness and openness of boundaries, the configuration of relations) on the development of value-meaning consciousness of adolescents has been determined. Also, value-meaning consciousness of adolescents has s significant determination on content aspects of interaction in subcultures – expression of discourses through the value ideals of the subculture, its meaningful idea, the key meaning setting, the «demand» to the structure of consciousness, the setting on typical behavior patterns and types of interaction. The integration of «meaning subculture templates» into the followers meanings system as the mechanism of subculture influence on the value-meaning consciousness of adolescents is described.

A correction-development program aimed at the development of value-meaning consciousness of adolescents from informal unions in the context of integrating their communicative experience in subcultures is developed. An opportunity to form a qualitatively new level of value-meaning consciousness of a young person, to change its structural and content components and a new perception of the limits of its own "I" and social reality, taking into account the discourses of the subculture, using this correction-development program was declared on the analysis of the approbation of the results of its implementation.

Keywords: values, meanings, value- meaning consciousness, adolescents, factors of adolescent's value-meaning consciousness development, tendencies of

interpersonal interaction, teenagers from informal unions, youth subcultures, structural and content parameters of subculture on adolescent's value-meaning consciousness development influence, configuration of relations in informal union, meaning subculture templates.

Список публікацій здобувача:

А) Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Лавріненко В.А. Психологічні особливості практичної роботи психолога з підлітками із неформальних об'єднань по оптимізації їх міжособистісної взаємодії / В.А. Лавріненко, О.Д. Кравченко // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т. XII, част. 5. – К., 2010. – С.207 – 214.

2. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 59 – 74.

3. Лавріненко В.А. Особливості формування ціннісно-смилових настанов підлітків під впливом діяльності у неформальних об'єднаннях / В.А. Лавріненко // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка : Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Київ, 2014. – Том 11. – Випуск 11. – Частина 11. – С. 3–10.

4. Лавріненко В.А. Вплив міжособистісної взаємодії на формування ціннісно-смилової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Наука і освіта. – 2014. – № 6. – С. 70–75.

5. Лавріненко В.А. Вплив активності в неформальних об'єднаннях на становлення ціннісно-смилової сфери підлітків / В.А. Лавріненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2014. – Випуск 2. – Том 1. – С. 209–213.

6. Лавріненко В.А. Змістовні характеристики ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2015. – №3 (38). – Том 3. С.203–212.

7. Лавріненко В.А. Ціннісно-сміслові засади життєвої самореалізації підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2015. – № 1. – С. 83–96.

8. Лавріненко В.А. Особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків із неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч.1. – С.168–185.

9. Лавріненко В.А. Особливості структурування життєвих смислів підлітками із неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Випуск 4. – С.26–30.

10. Лавріненко В.А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С.139–151.

11. Лавріненко В.А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 130–145.

12. Лавріненко В.А. Особливості системи цінностей підлітків-неформалів, яким властиві різні тенденції у міжособистісній взаємодії / В.А. Лавріненко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Випуск 40. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. – С.185–196.

Б) Опубліковані наукові праці у яких апробовано матеріали дисертації (апробаційного характеру):

13. Лавріненко В.А. Неформальні підліткові групи / В.А. Лавріненко // Делінквентний підліток : навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів / К.В. Седих, В.Ф. Моргун, В.А. Лавріненко, Т.Є. Тітова. – 2-е видання, доповнене. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – С.100–112.

14. Лавріненко В.А. Спілкування у школі та молодіжних угрупованнях підлітків та юнаків / В.А. Лавріненко // Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, та ін.] ; за ред. К.В. Седих. – Полтава : Астрія, 2018. – С.109–123.

15. Лавріненко В.А. Психологічний аналіз особистісних якостей підлітків із неформальних угруповань / В.А. Лавріненко // Науковий потенціал студентської молоді ХХІ століття: Збірник наукових праць. – Полтава: ПДПУ, 2009. – Випуск 9. – Ч. II. – С. 103 – 105.

16. Лавріненко В.А. Психологічні особливості орієнтацій на взаємодію підлітків у неформальних об'єднаннях / В.А. Лавріненко // Психолого-педагогічні проблеми творчого та духовного розвитку особистості в сучасному освітньому просторі [Електронний ресурс]: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (Полтава, 5-6 листопада 2009 р.). – Київ-Полтава, 2009 р.

17. Лавріненко В.А. Психологічні особливості оптимізації міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Наукові здобутки студентів і магістрантів – освіти ХХІ століття: Збірник наукових праць. – Полтава: ПНПУ, 2010. – Випуск 10. – С. 30 – 33.

18. Лавріненко В.А. Особливості переживання смисложиттєвої кризи підлітками / В.А. Лавріненко // Кризи життєвого простору особистості, сім'ї та соціальних інституцій: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної

конференції з міжнародною участю (Полтава, 15-17 лютого, 2013 р.). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 87 – 96.

19. Лавриненко В.А. Особенности смысловых установок подростков в период смысложизненного кризиса / В.А. Лавриненко // Потенциал личности: комплексная проблема : Материалы Двенадцатой международной конференции (24 апреля, 2013 г.). – Тамбов, 2013. – С. 182 – 186.

20. Лавріненко В.А. Врахування психосоматичних впливів у здійсненні смислових виборів / В.А. Лавріненко // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (18 – 19 жовтня, 2013 р.). – Харків : ХНПУ, 2013. – С.369–372.

21. Лавріненко В.А. Особливості вираження смислових конструктів у комунікативній взаємодії підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Проблеми сучасної філології : лінгвістика, літературознавство, лінгводидактика : збірник наукових праць. – Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – Випуск 7. – С. 59–62.

22. Лавриненко В.А. Оптимизация межличностного взаимодействия подростков-неформалов с помощью социально-психологического тренинга / В.А. Лавриненко // Инновации в технологиях и образовании сб. ст. участников VII Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании», 28–29 марта 2014 г.: в 4 ч. – Белово, Велико Тырново, Болгария, 2014. – Ч. 3. – С. 40–44.

23. Лавріненко В.А. Напрямки практичної психологічної роботи з подолання ціннісно-сміслової кризи підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Позитивна психотерапія в Україні : відповіді на виклики часу : Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (Полтава, 19 – 21 вересня, 2014 р.). – Полтава, 2014. – С.35–40.

24. Лавріненко В.А. Особливості ціннісно-сміслових настанов підлітків-неформалів у період смисложиттєвої кризи / В.А. Лавріненко // Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини : матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції, Харків, 28–29 листопада 2014 року. – Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. – С. 184–186.

25. Лавриненко В.А. Направления практической психологической работы по преодолению ценностно-смыслового кризиса подростков-неформалов / В.А. Лавриненко // Инновации в технологиях и образовании сб. ст. участников VIII Международной научно-практической конференции «Инновации в технологиях и образовании», 5–6 марта 2015 г. в 4 ч. – Белово, Велико Тырново, Болгария, 2015. – Ч 3. – С. 75–78.

26. Лавріненко В.А. Особливості подолання ціннісно-сислової кризи підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Український науково-медичний молодіжний журнал. – 2015. – Спеціальний випуск №2 (87). – С.104–105.

27. Лавріненко В.А. Особливості проявів життєвої кризи у ціннісно-сислової свідомості підлітків із неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Український психолого-педагогічний науковий збірник. – 2015. – № 5 (05) липень. – С. 67–73.

28. Лавріненко В.А. Особливості ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти : Зб. наук. праць Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Світоглядні орієнтації особистості у сучасних соціокультурних умовах: міждисциплінарні аспекти» (м. Полтава, 2-3 жовтня 2015 року). – Полтава, 2015. – С.126–130.

29. Лавріненко В.А. Особливості проявів кризи у ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини : культурно-історичний підхід : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 23–24 жовтня, 2015 року). – Харків : Вид-во «Діса плюс», 2015. – С.54–56.

30. Лавріненко В.А. Особливості конструювання сислової реальності підлітками із неформальних об'єднань у процесі комунікації /

В.А. Лавріненко // «Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування» : Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 грудня 2015 року). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. – С.10–12.

31. Лавріненко В.А. Дослідження ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Економіка, наука, освіта : інтеграція та синергія: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Братислава, 18-21 січня 2016 року): у 3-х т. – Т.1. – К. : Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. – С.91–92.

32. Лавріненко В.А. Сислові конструкти, що відображають кризовий характер ціннісно-сислового усвідомлення життя підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя : збірник наукових праць / [за ред. Кузікової С.Б., Щербакової І.М.]. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С.144–148.

33. Лавріненко В.А. Особливості роботи практичного психолога з підлітками-неформалами у контексті розширення його професійної компетентності / В.А. Лавріненко // Ключові компетентності в моделі сучасного фахівця: зб. наук. праць III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 29 лютого 2016 р. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2016. – Ч.II. – С.7–11.

34. Лавріненко В.А. Формування ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів під впливом дискурсів субкультури / В.А. Лавріненко // Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі : збірник наукових праць / [за ред.: Кузікової С.Б., Щербакової І.М., Пасічник Н.О.]. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. – С.143–146.

35. Лавріненко В.А. Особливості ціннісно-сислового усвідомлення життя підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Крос-культурні та економічні аспекти розвитку євро інтеграційних процесів. – 2016 : матеріали міжнародного науково-практичного семінару (Кошице, 4–8 квітня 2016 року): – К. : Вид-во «Оперативна друкарня «АЗБУКА»», 2016. – С.31–33.

36. Лавріненко В.А. Особливості формування наративів підлітками-неформалами під час взаємодії у субкультурах / В.А. Лавріненко // Перспективні питання психології: зб. наук. праць. За матеріалами Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної Інтернет-конференції «Особливості психологічної культури працівників освіти в інформаційному суспільстві» [Слов'янськ, 2016 року]. – Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2016. – Вип. 2. – С.14–19.

37. Лавріненко В.А. Особливості життєвих смислів підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Conference Proceedings of the V International Scientific «Problems and Prospects of Territories' Socio-Economic Development» (Opole, Poland, April 14-17, 2016). – Opole : Publishing House WSZiA, 2016. – P.177–179.

38. Lavrinenko V. The role of subculture in adolescent's value-meaning sphere constructing / V. Lavrinenko // Conference Proceedings of the International Scientific-Practical Conference «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences» (Kielce, Poland, June 28-30, 2016). – Kielce: Holy Cross University, 2016. – P. 14–17.

39. Лавріненко В.А. Особливості вираження світоглядних та філософських позицій в ідеології молодіжних субкультур різного спрямування / В.А. Лавріненко // «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології» : Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 листопада, 2016 року). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2016. – С. 90–93.

40. Лавріненко В.А. Прояви смисложиттєвої кризи підлітків із романтико-ескапістських неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-17 лютого 2017 року, м. Суми). – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – С.170–171.

41. Лавріненко В.А. Структурні та змістовні характеристики смислової сфери підлітків-представників романтико-ескапістських неформальних об'єднань / В.А. Лавріненко // Харківський осінній марафон психотехнологій: матеріали науково-практичної конференції, (Харків, 28 жовтня 2017 року). – Харків: Вид-во «Діса плюс», 2017. – С.224–226.

42. Лавріненко В.А. Психологічне дослідження особистісних рис підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Молодий вчений. – 2017. – №11. – С. 802–805.

43. Лавріненко В.А. Особливості зв'язку цінностей та тенденцій у міжособистісній взаємодії підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2018 р. : Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. – С.156–158.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останніми роками в суспільстві відбулися глибинні трансформації, які спричинили істотні зміни в ціннісному осягненні життя особистістю. Зокрема, в актуальних соціально-політичних умовах відбувається нівелювання гуманістичних цінностей доброти, підтримки, допомоги, визнання пріоритету сім'ї та особистості в суспільному розвитку. Натомість, спостерігається переорієнтація людей на цінності епохи споживання, що передбачають постійне прагнення до набуття матеріальних благ, необхідність людини замістити реальні досягнення фінансовим благополуччям, «успіхами» в віртуальному житті, розповсюджені маніпуляції людською свідомістю як. Це призводить до ціннісної дезорієнтації особистості в суспільстві, прийняття нею запропонованих мас-медіа та філософією маркетингу ціннісних орієнтирів.

Особливо гостро на таку ціннісну кризу реагують молоді люди, які не мають сформованої системи цінностей та смислової регуляції власного життя при вираженому прагненні довести власну самостійність, що і відображає типову картину підліткової кризи. Зокрема, негативний вплив кризи ціннісних пріоритетів суспільства на становлення особистості сучасного підлітка виражається в зростанні неадаптивних форм поведінки, загостренні конфліктів у взаємодії «діти-дорослі», надмірній орієнтації підлітків на споживання, заміщення реальної взаємодії віртуальними формами спілкування, підвищення кількості проявів різних форм девіантної поведінки, тощо. Дезорганізована система цінностей та особистісних смислів підлітків, перебуваючи в стані активного розвитку, швидко засвоює суспільні дискурси споживання і знецінення гуманістичних цінностей, що призводить до викривлення ціннісного самовизначення молоді, закріплення смислової невідповідності між декларованими у суспільстві та представленими в інститутах соціалізації цінностями.

Специфічним проявом соціалізації та особистісного розвитку сучасних підлітків є перебування у складі субкультур, які відображають кризові явища

суспільства та є простором, що заміщує підлітку взаємодію в сім'ї, школі, дружніх стосунках. Зважаючи на переважаючу роль неформальної взаємодії, яка реалізується в субкультурах, у розвитку якісно нового рівня ціннісно-сміслової сфери у підлітків, вивчення різних аспектів впливу активності в неформальних об'єднаннях на становлення особистості загалом та формування різних рівнів ціннісно-сміслової сфери зокрема вимагає емпіричного осягнення. Актуальність даної проблеми обумовлена постійно зростаючою кількістю неформальних об'єднань у світі та наявністю досліджень лише окремих аспектів психічного підлітків-неформалів при відсутності системного розуміння психічного життя молоді особистості, що стає можливим за умови вивчення його ціннісно-сміслової свідомості.

Проблемі сутності ціннісно-сміслової сфери присвячені роботи Б. С. Братуся, Ф. Є. Василюка, В. К. Вілюнаса, З. С. Карпенко, О. М. Леонтєва, Д. О. Леонтєва, Г. К. Радчук; вплив чинників оточуючого середовища на формування ціннісно-сміслової сфери особистості представлений у працях таких вчених, як С. С. Бубнова, Д. О. Леонтєв, В. Ф. Петренко, Г. К. Радчук, М. С. Яницький; специфіка ціннісних орієнтацій молоді висвітлена в дослідженнях І. С. Булах, А. М. Большакової, Ю. М. Сошиної.

Якісно новий рівень розуміння специфіки ціннісно-сміслової сфери, у тому числі і в підлітковому віці, можливий за умови розгляду не розрізнених її аспектів, а з точки зору цілісного функціонування психіки, що відображено в понятті «ціннісно-сміслова свідомість». Психологічний зміст даного феномену представлений у працях Н. Ю. Баруліної, Н. В. Дьяченко, З. С. Карпенко, О. Л. Музики, з урахуванням поглядів на діалогічну природу свідомості – В. П. Зінченка, О. М. Леонтєва та С. Л. Рубінштейна.

Особливості розвитку психіки підлітка висвітлені у працях Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, І. С. Кона, В. П. Кутішенко, В. Ф. Моргуна, М. В. Савчина, К. В. Седих. Наукові погляди на закономірності міжособистісної взаємодії представлені в працях

Г. М. Андрєєвої, В. Л. Зливкова, Н. В. Куніциної, Л. Е. Орбан-Лембрик. Проблема специфіки неформальних груп представлена у працях І. П. Башкатова, Л. М. Завацької, Л. Д. Заграй, Г. В. Католик, І. С. Кона, С. І. Левікової, К. В. Седих, Н. І. Яворської та інших.

Аналіз актуальності та стану розробленості проблеми міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків в психолого-педагогічній науці та практиці обумовлює необхідність вирішення протиріч між постійно зростаючою кількістю неформальних об'єднань у світі та відсутністю наукового опису їх впливу на особистість підліткового віку; між наявністю досліджень окремих аспектів психічного підлітків-неформалів та відсутністю системного розуміння психічного життя молоді особистості неформала; між наявністю впливу взаємодії на формування ціннісно-смілової сфери особистості і не достатньою представленістю впливу субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків в актуальних наукових дослідженнях.

Отже, відсутність єдиного науково обґрунтованого бачення проблеми впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-смілової свідомості підлітків актуалізує необхідність наукових пошуків сутності ціннісно-смілової свідомості, її онтологічного та феноменологічного зв'язку з процесом неформальної підліткової взаємодії.

Тож, соціальна значущість та недостатній рівень наукової розробки проблематики розвитку ціннісно-смілової свідомості в підлітковому віці та її залежності від соціальних дискурсів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-смілової свідомості підлітків».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної теми кафедри психології Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Синергетичний підхід до психологічних процесів у системах різного рівня організації» (номер державної реєстрації 0117U003062), що

координується Міністерством освіти і науки України. Тему дослідження затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол №4 від 25.11.2013 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 25.02.2014 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до проблеми розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків та її становлення у процесі взаємодії молоді в неформальних об'єднаннях.

2. Емпірично дослідити особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів та їх міжособистісної взаємодії.

3. Проаналізувати особливості впливу структурних та змістовних аспектів міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків й узагальнити їх у відповідній теоретико-емпіричній моделі.

4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах.

Об'єкт дослідження – особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: принцип системно-особистісного підходу у вивченні психічних явищ (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, А. В. Петровський); положення про зв'язок інтрапсихічних особливостей особистості з умовами її соціального буття (В. П. Зінченко,

Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн); положення про комунікативну природу свідомості (М. М. Бахтін, В. П. Зінченко, М. К. Мамардашвілі); погляди на природу ціннісно-сміслової свідомості особистості (Н. Ю. Баруліна, Н. В. Дьяченко, З. С. Карпенко, Л. О. Музика, Г. К. Радчук); погляди на становлення різних аспектів свідомості особистості в умовах навчання і виховання (Л. В. Дзюбко, О. М. Лозова, В. Р. Міляєва, Л. І. Подшивайлова, О. А. Столярчук, О. В. Савицька); положення про специфіку міжособистісної взаємодії як вагомого процесу в умовах цілеспрямованого та стихійного розвитку особистості (Г. М. Андрєєва, О. Є. Блинова, Я. О. Гошовський, Н. М. Дятленко, В. Л. Зливков, О. О. Музика, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Москаленко, Ю. Ю. Савченко, Т. В. Скрипник, Д. Б. Ельконін); основні вектори становлення особистості підлітка (Л. І. Божович, І. С. Булах, Л. В. Долинська, І. С. Кон, С. Б. Кузікова, В. П. Кутішенко, О. П. Сергєєнкова, О. В. Скрипченко, Т. Б. Хомуленко, В. М. Шмаргун); положення про значну роль активності в субкультурах на становлення молоді особистості (І. П. Башкатов, Л. М. Завацька, Л. Д. Заграй, І. С. Кон, В. А. Лабунська, С. І. Левікова, В. М. Розін, К. В. Седих, Н. І. Яворська).

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань у дисертації використано такі методи дослідження: *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування науково-теоретичних та емпіричних даних для визначення чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків), *емпіричні* (тестування, опитування, проєктивні методики, феноменологічне дослідницьке інтерв'ю, констатувальний експеримент для вивчення особливостей ціннісно-сміслової свідомості досліджуваних), *кількісної обробки даних* (критерії *t*-Ст'юдента, χ^2 -Пірсона, ϕ^* -кутового перетворення Фішера, *U*-критерій Манна-Уїтні для визначення відмінностей між проявами досліджуваних явищ в експериментальній і контрольній групі, підгрупах підлітків із субкультур

різної спрямованості; кластерний та факторний аналіз для узагальнення та виокремлення змістовних блоків емпіричних даних, їх взаємовідношень).

Експериментальна база дослідження. Дисертаційна робота виконувалась упродовж 2010-2018 років. Емпіричне дослідження здійснювалось на базі загальноосвітніх навчальних закладів та закладів професійної освіти міста Полтави упродовж 2013-2018 років. Всього у дослідженні взяли участь 312 підлітків віком від 12 до 15 років, серед них 214 хлопців та 98 дівчат. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеди», «металісти», «рокери», «панки», «репери». Контрольну групу склали 156 підлітків, які не входять до неформальних груп.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає у тому, що: *вперше* становлення особистості підлітка розглянуто на основі показників розвитку його ціннісно-сміслової свідомості, зокрема її структурності, зв'язаності, продуктивності, у контексті активності в субкультурах; визначено вплив структурних (відкритість – закритість меж, чітка – дифузна ієрархія «страт», конфігурація взаємодії у субкультурі) та змістовних («сміслові шаблони субкультури», ключова ціннісно-сміслова установка, «сміслоутворювальна» ідея, обумовленість структури ціннісно-сміслової свідомості дискурсами субкультури, напрямок активності особистості, смислова установка на типові поведінкові патерни) особливостей міжособистісної взаємодії у сучасних неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків; обґрунтовано зв'язок дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, який візуалізовано у просторовій презентації, розроблено модель впливу міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків; *розширено уявлення* про відмінності ціннісно-сміслової сфери підлітків-неформалів та підлітків, які не входять до субкультур; *подальшого розвитку набули* уявлення про роль міжособистісної взаємодії в розвитку особистості підлітка.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання комплексу методик психологічної діагностики ціннісно-сислової свідомості підлітків із неформальних об'єднань; запропонованої програми розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах та результатів дослідження у роботі психолога з даною категорією молоді; висвітлення результатів дослідження у проведенні просвітницької роботи з підлітками. Отримані результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки фахівців з психології, соціальної роботи під час викладання навчальних дисциплін з вікової, педагогічної, соціальної психології та психології особистості у закладах вищої освіти.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка №171/17 від 08.11.2017 р.), Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (довідка №1404/01-60/02 від 24.04.2018 р.), Полтавського коледжу нафти і газу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (довідка №01-01/743 від 16.05.2018 р.) та в діяльність громадської організації «Історії життя» м. Львів (довідка № 10 від 16.01.2018 р.).

Особистий внесок здобувача у працях, написаних у співавторстві, полягає у визначенні типових особливостей міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів та розробці методичних рекомендації психологам та педагогам з оптимізації взаємодії із даною категорією молоді.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження представлено на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Суб'єктно-особистісні виміри психологічної освіти» (м. Полтава, 2010); «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (м. Харків, 2013 р., 2015 р.); «Актуальні проблеми сучасної медичної психології» (м. Київ, 2014 р., 2015 р.); «Инновации в технологии и

образовании» (г. Белово, Россия, 2014 г., 2015 г.); «Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування» (м. Львів, 2015 р.); «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (м. Суми, 2016 р., 2017 р.); «Economics, science, education: integration and synergy» (Bratislava, Slovak Republic, 2016); «Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі» (м. Суми, 2016 р.); «Cross-cultural and economic aspects of development of European integration process» (Kosice, Slovak Republic, 2016); «Problems and Prospects of Territories' Socio-Economic Development» (Opole, Poland, 2016); «Actual Questions and Problems of Development of Social Sciences» (Kielce, Poland, 2016); «Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології» (м. Львів, 2016 р.); «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (м. Кам'янець-Подільський, 2018 р.); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Кризи життєвого простору особистості, сім'ї та соціальних інституцій» (м. Полтава, 2013 р.); «Діяльнісно-поведінкові фактори життєздатності людини» (м. Харків, 2014 р.).

Публікації за темою дисертації. Основні результати дослідження висвітлено в 43 публікаціях (42 – одноосібні і 1 у співавторстві), з яких 12 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 9 з них включено до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (254 найменувань, з них 18 – іноземною мовою) та 5 додатків на 85 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 329 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 197 сторінках. Робота містить 36 таблиць, 8 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

У даному розділі проаналізовані теоретичні підходи до розуміння психологічної суті ціннісно-сміслової свідомості особистості, специфіка її розвитку у підлітковому віці. На основі систематизування наукових досліджень визначені особливості та психологічні детермінанти вступу підлітків до неформальних об'єднань, узагальнені та представлені результати актуальних досліджень характеристик інтрапсихічної сфери, у тому числі і ціннісно-сміслового її аспекту, підлітків-неформалів, специфіки її залежності від взаємодії в субкультурах.

1.1. Психологічні особливості ціннісно-сміслової свідомості особистості

Чітке і науково обґрунтоване розуміння сутності феномену ціннісно-сміслової свідомості особистості вимагає узагальнення ряду наукових психологічних досліджень, що закладають теоретичну основу його розуміння. Відповідно до положень комплексного підходу у вивченні сутності психологічних явищ, у якості вихідних теоретичних положень, що складають зміст розуміння нами ціннісно-сміслової свідомості, здійснено різнобічний аналіз та узагальнення наукових даних стосовно проблематики: 1) ціннісно-сміслової сфери особистості, 2) специфіки розвитку і функціонування свідомості, 3) поглядів науковців на природу ціннісно-сміслової свідомості зокрема. Також, для врахування ширшого наукового контексту нами проаналізовані особливості вираженості різних аспектів свідомості особистості в умовах розвитку і формування в навчанні і діяльності (ідентичності, Я-концепції, тощо), що не є тотожними поняттю «ціннісно-сміслова свідомість», проте відображають суттєві ознаки її функціонування. Послідовне викладення даних теоретичних позицій виступає основою для комплексного вивчення та визначення поняття ціннісно-сміслової свідомості особистості, її ознак та специфіки розвитку.

Першим напрямком теоретичного аналізу означеної проблеми виступаю загалом суттєвих ознак функціонування ціннісно-сміслової сфери особистості, що структурно та онтогенетично пов'язана з функціонуванням ціннісно-сміслової свідомості. Ціннісно-сміслова проблематика тривалий час знаходиться в центрі уваги багатьох психологів-дослідників, серед яких К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, А.В. Брушлинський, Ф.Ю. Василюк, В.П. Зінченко, Д.О. Леонт'єв, Г. К. Радчук, О.В. Сірій, М.С. Яницький та інші [2, 8, 24, 33, 62, 102, 160].

Термін «цінності» було введено в науковий обіг у 60-х роках ХІХ ст., а на початку ХХ ст. (О.В. Шорохова [227]). Узагальнюючи думки науковців з приводу сутності даного феномену зауважимо, що цінність – є дещо позитивне з точки зору задоволення матеріальних та духовних потреб людини, з одного боку, та феноменом, що є пов'язаний з її духовними проявами – з іншого. Як зауважує Ю.М. Сошина, єдиний підхід стосовно визначення природи й сутності цінностей у сучасній психології відсутній, що обумовлено відмінностями у вирішенні проблеми співвідношення індивідуального і колективного, суб'єктивного і об'єктивного стосовно сутності особистості [185], що закладає різні теоретичні позиції дослідників.

Цінності по-різному розглядалися науковцями різних епох та наукових напрямків. Зокрема, цінності розглядали як благо (Арістотель, Сократ); властиве будь-якому благу налагодження узгодженого життя (Д. Лаертський); оцінку вартості чогось із запереченням морального аспекту (Т. Гоббс); прояв моральності особистості (І. Кант); бажаність об'єкта та його відповідність потребам (Х. Еренфельс) (за описом О. В. Москаленко [127]).

У психоаналітичному напрямі (З. Фрейд [210]) питання цінностей не розглядається як таке, проте термін «Супер-его» можна інтерпретувати як місцезнаходження неусвідомлених, так і соціально обумовлених моральних настановлень, етичних цінностей і норм поведінки. Найбільш обґрунтовано проблема цінностей розкрита в гуманістичній психології, представники якої (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс [117, 137]) розглядали особистість, як

унікальну цілісну систему, здатну до самоактуалізації. Зокрема, Г. Олпорт [137] виділив шість типів цінностей: 1) теоретичні; 2) економічні; 3) естетичні; 4) соціальні; 5) політичні; 6) релігійні.

М. Рокич визначає цінності як «стале переконання в тому, що певний спосіб поведінки або кінцева мета існування краще з особистої чи соціальної точок зору, ніж протилежний або зворотний спосіб поведінки, або кінцева мета існування» [165]. На його думку, цінності особистості характеризуються наступними ознаками: 1) витoki цінностей простежуються в культурі, суспільстві і особистості; 2) вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах; 3) загальна кількість цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелика; 4) всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені; 5) цінності організовані в системи.

Дослідники Ш. Шварц і У. Білські серед ознак цінностей виділяють [71]: 1) виражаються в поняттях або переконаннях; 2) відношення до бажаних кінцевих станів чи поведінки; 3) надситуативний характер; 4) цінності керують вибором або оцінкою поведінки та подій; 5) цінності впорядковані за відносною важливістю.

У вітчизняній психології різні аспекти змісту поняття «цінності» представлено у позиціях дослідників, які розуміють цінності як: 1) спроможність задовольняти потреби й інтереси особистості (О.Г. Дробницький [51], А.Г. Здравомислов [59]); 2) особливу значущість речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, його потреб та інтересів (В. П. Тугарінов [199]); 3) форму прояву життєвих стратегій особистості тощо (О.С. Васильєва, за описом О.В. Ямницького [234]); 4) специфічне утворення свідомості, особлива індивідуальна реальність, сутність якої полягає в її підвищеній значущості для суб'єкта, що її переживає (І.Д. Бех, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн [17, 35, 166]) і яка має вирішальне значення у процесі життєдіяльності людини; 5) об'єктивно-суб'єктивні відносини між предметами оточуючого середовища та потребами людини, що формуються у процесі соціально-історичної практики

(І.С. Кон [82]); б) предмети, що є корисними для людини, мають для неї певне значення (Ф. Знанецький).

Отже, науковці переважно виокремлюють таку особливість цінностей, як їх значущість для людини та здатність організувати її діяльність у певному напрямку. Цінності виступають стрижнем мотиваційної сфери особистості, одним із провідних регуляторів вибору особистістю спрямованості.

Поряд із поняттям «цінності» науковці часто вживають поняття «ціннісні орієнтації», що утворюють змістовий аспект спрямованості, надають смисл вчинкам і поведінці людини, виступають внутрішнім регулятором її ставлень до світу та власної життєдіяльності, підґрунтям мотивації у виборі професійної діяльності. Д. О. Леонтьєв [102] відзначає, що ієрархія ціннісних орієнтацій є послідовністю розмежованих «блоків». Так, науковець виділяє такі блоки термінальних цінностей: конкретні життєві цінності, цінності професійної самореалізації, індивідуальні та активні цінності. Серед інструментальних цінностей він виділяє етичні, індивідуалістичні, інтелектуальні цінності та цінності самоствердження.

С. С. Бубнова [27] наголошує на визначальній ролі багатомірності системи ціннісних орієнтацій. Критерій їх ієрархій в рамках такої багатомірності – особистісна значимість – включає в себе різні змістовні аспекти, обумовлені впливом різних типів та форм соціальних відносин.

На думку М. С. Яницького, система ціннісних орієнтацій визначає життєву перспективу, «вектор» розвитку особистості, будучи найважливішим його джерелом і механізмом, і є психологічним органом, що зв'язує в єдине ціле особистість і соціальне середовище, що виконує одночасно функції регулювання поведінки та визначення його мети [235].

І. М. Галян [40], ціннісні орієнтації розглядає як сукупність найважливіших якостей внутрішньої структури особистості, що є для неї особливо значущими.

Узагальнюючи результати психологічних досліджень В.Ф Моргун та І.Г. Тітов [124] представляють такі визначення поняття ціннісних орієнтацій

особистості: 1) ставлення особистості до життєвих цінностей (С.С. Бубнова, М.В. Дьоміна, Р.Х. Шакуров); 2) прагнення, інтерес особистості до життєвих цінностей (О.Г. Здравомислов, В.Б.Ольшанський); 3) спрямованість особистості на життєві цінності (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, В.О. Ядов); 4) уявлення особистості про життєві цінності (К. Клакхон, Д.О. Леонт'єв, Г. Олпорт, М. Рокич); 5) настанова особистості на життєві цінності (І.С. Кон).

Розгляд особливостей ціннісно-сислової свідомості людини вимагає розгляду змісту феномену смислів особистості. Проблему сутності та функціонування смислів досліджували Б. Г. Ананьєв [5], К. О. Абульханова-Славська [2], Г. О. Балл [9], Б. С. Братусь [24], О. М. Леонт'єв [100], Д. О. Леонт'єв [102], С. Л. Рубінштейн [166] та інші. Так, смисл визначається як універсальний базовий механізм свідомості і поведінки людини, основа її особистості. У вітчизняній психології поняття смислу одним із перших розглядав Л. С. Виготський [35]. Спочатку він використовував дане поняття лише в контексті пояснення вербальних смислів, в подальшому – генералізував його до більш ширшого розуміння – як змісту свідомості.

О. М. Леонт'єв [100] поняття смислу розглядає як винесене за межі контексту мовлення, в площину дорефлексивних відносин людини зі світом. Він розглядає смисл як нестійкий, мінливий і залежний від діяльності суб'єкта феномен. О. М. Леонт'єв розглядає поняття «смисл» у двох контекстах: як головний компонент свідомості особистості; як ланка, що пов'язує свідомість та людську діяльність. Такі теоретичні позиції науковця знайшли своє відображення у інших понять – «сислове утворення», «сислова установка», «сисловий конструкт», «операційний смисл». Поняття «сислові утворення» введене В. К. Вілюнасом [37] як намагання диференціювати теоретичну узагальненість поняття «смисл». В. К. Вілюнас зауважив, що сисловий образ не виступає певним об'єктивним ставленням і не виступає мотивом, а є змістом мотиву, переливається з об'єктивних зв'язків до всього, що має до мотиву ставлення. Смисл мотиву він характеризує як провідний смисл відносно похідних смислів.

О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Б. В. Зейгарнік [8, 24, 60] сформулювали основні властивості смислового утворення як специфічної базової одиниці чи «ядра» особистості, де центром є взаємопов'язана система особистісних смислів. Б. С. Братусем [24] сформульовані такі властивості смислових утворень: спричиненість реальним життям суб'єкта, його об'єктивна позицією в суспільстві; предметність (орієнтованість на предмет діяльності); незалежність від свідомості (тобто недостатня усвідомленість особистісного смислу для його зміни); неможливість вираження у системі значень.

О. Г. Асмолов [8] ввів поняття смислової установки, зважаючи на те, що особистісно-смислові відносини виражаються саме у формі установки в плані діяльності і являють собою готовність до її здійснення.

В.В. Століним [189] введене поняття «смисловий конструкт», що змістовно відображає форму існування особистісного смислу у свідомості. Ним доведений зв'язок між особистісним смислом конкретних значимих об'єктів і явищ, представленим відповідними поняттями, і оцінкою цих понять за індивідуально специфічними ціннісними категорійними шкалами. Саме смислові конструкти виконують функцію безпосередньої оцінки близькості реального положення речей до ідеального або необхідного. Смысл будь-якого явища або об'єкта більшою чи меншою мірою визначається його оцінкою за смисловими конструктами. При цьому, О. К. Тихомиров [196] розробив концепцію операційних смислів, під якими розумів найбільш динамічні смислові утворення, що здійснюють внутрішню регуляцію діяльності. Згідно О. Є. Насіновській [133], смислові утворення – це психічні утворення, які характеризують особистісний розвиток людини і визначають особистісно-смислову сторону її мотивації.

Поняття «смислова сфера» введене Б. С. Братусем [24] і відображає перехрестя двох осей: рівнів смислової сфери та ступенів привласнення смислових відношень самою особистістю. За критерій віднесення смислу до того чи іншого рівня покладений реальний спосіб ставлення до інших людей.

Б. С. Братусь ввів поняття «особистісна цінність», під якою розуміються усвідомлені та прийняті людиною загальні смисли її життя.

Ф. Є. Василюк [33] розглядає смисл у якості продукту мотиваційно-ціннісної системи, який розуміється як дещо внутрішнє та суб'єктивне, що відрізняється від продукту зовнішньої практичної і внутрішньої об'єктивної пізнавальної діяльності. Базова функція мотиву, за Ф.Є. Василюком, – процес смислотворення, який зумовлює напрямки спонукання поведінки людини [33]. Засобом вимірювання та зіставлення значущості мотивів є система цінностей, що в онтогенезі змінюється. Спочатку цінності існують тільки у вигляді емоційних реакцій на їх утвердження чи нівелювання, потім поступово набувають форми спонукань, смислоутворювальних мотивів.

Д. О. Леонтьєвим смисл людини визначається як різновид життєвої задачі, спосіб упорядкування свідомості, інтерпретація світу і життя в цілому. Поняття «смисл» може розглядатися у трьох аспектах: онтологічному, феноменологічному та діяльнісному [102]. Найважливішим з них виступає онтологічний, де смисл розглядається в контексті життєвого світу та відношень суб'єкта. Розуміння сутності смислів людини, згідно поглядів Л. О. Леонтьєва, базується на принципі буттєвого опосередкування смислової реальності, що витікає із обумовленості смислу унікальним досвідом і біографією людини. Д. О. Леонтьєв таким чином визначає поняття, що описують ціннісно-смислову проблематику. Особистісний смисл виражається у феноменах трансформації просторових, часових та інших характеристик значимих об'єктів у їх образі. Смислова настанова проявляється в ефектах стабілізуючого, обмежуючого, відхиляючого чи дезорганізуючого впливу на протікання діяльності. Мотив виражається у феномені спрямованого спонукання діяльності, механізми якого мають смислову природу [102]. Смислова диспозиція передбачає збереження смислового відношення до об'єкту після закінчення діяльності, виступає стійким ставленням, котре породжує нові смисли. Особистісна цінність виступає стабільним джерелом смислоутворення і мотивоутворення, що має витoki у соціокультурному

цілому, до якого належить суб'єкт. Смысл життя визначається як концентрована характеристика стрижневої та узагальненої динамічної смислової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта.

Розвиток ціннісно-смислової сфери особистості чітко окреслений у понятті, запропонованому Г. К. Радчук [159] – аксіогенез особистості, що визначається нею як складний нелінійний творчий процес вільного вибору людиною певних ідеалів, сенсожиттєвих настанов, який зумовлює ціннісно-цільовий вектор самореалізації у контексті цілісної життєдіяльності.

Системи цінностей та смислів специфічним чином поєднуються у понятті «ціннісно-смислова свідомість», специфіка якого поєднує у собі типові риси свідомості як форми існування психіки та ціннісно-смислової сфери особистості. Тож, другим напрямком розгляду наукових досліджень є виокремлення найбільш суттєвих теоретичних позицій стосовно сутності і функціонування свідомості.

Теоретичною основою розгляду ціннісно-смислової свідомості особистості в даному дослідженні стали положення про сутність, функції та структуру свідомості людини. Зокрема, основою теоретичного осмислення даної проблеми є розгляд свідомості особистості як складної трьохкомпонентної структури, що включає буттєвий (поєднання діяльнісної (біодинамічної) та чуттєвої «тканини» свідомості), рефлексивний (співвідношення значення та смислу в предметній діяльності, спілкуванні та розвитку особистості) та духовний (співпереживання, духовний пошук, конструювання Я-концепції, самоідентифікація і самореалізація) рівні (В. П. Зінченко, О. М. Леонт'єв [61, 100]). Між даними рівнями свідомості наявні чітко визначені зв'язки за допомогою слова, значення якого містить у собі не лише образ певного предмету чи явища оточуючої дійсності, але і в якості внутрішньої форми – операціональні і предметні значення, осмислені і предметні дії. Буттєвий рівень свідомості одночасно і несе в собі відбиток розвинутого рефлексивного рівня, і є основою для його формування. Смыслова оцінка об'єктів і явищ, що здійснюється на рефлексивному рівні

свідомості, пов'язана зі складовими біодинамічної та чуттєвої тканини, вона здійснюється не лише в процесі, але і до формування образу об'єкта чи явища, предметної дії. Відповідно, таке розуміння свідомості акцентує увагу на одночасності її функціонування на різних рівнях та єдності різних компонентів шляхом інтеріоризації та засвоєння значення через слово.

Наявність взаємозв'язку між різними рівнями свідомості (її буттєвим та рефлексивним рівнями) доводиться рядом досліджень узгодженості різнорівневих психічних процесів. Зокрема, Л. І. Подшивайловою [152] на матеріалі вивчення особливостей сприймання виявлена його обумовленість широким спектром психічних процесів, що не входять до пізнавальної сфери особистості, – потребами, цінностями, мотивацією, тощо.

Суттєвими ознаками свідомості за В. П. Зінченком, є діалогізм, поліфонія, спонтанність і рефлексивність. У В. П. Зінченка [62] смисл, який знаходиться в основі слова, перебуває над дією, діяльністю, у тому числі і над перцептивним, мнемічним та когнітивним. Слово у складі свідомості забезпечує планомірність діяльності, адже дозволяє передбачити образ дії і спосіб її виконання. Він визначає слово як таким, що наділене внутрішньою формою дії – у слові, яке розглядається як внутрішня форма, присутні у вигляді внутрішніх форм і образ, і дія. За такою ж логікою у дії в якості внутрішніх форм наявні слово і образ, а в образі – слово і дія. Таким чином, В. П. Зінченко наголошує на необхідності цілісності свідомості і діяльності, реалізації планомірної діяльності мови у активності особистості.

У працях С. Л. Рубінштейна [166] свідомість розглядається в контексті діяльності особистості. Природа свідомості передбачає, за С. Л. Рубінштейном, наявність ставлення до об'єктивної реальності. Сам процес розвитку свідомості пов'язаний зі становленням нової форми буття – людського буття – нової форми життя, суб'єкт якого здатний, виходячи за межі свого власного одинарного існування, «віддавати собі звіт» про своє ставлення до світу, інших людей, підпорядковувати своє життя обов'язкам,

нести відповідальність за все здійснене та упущене, ставити перед собою задачі, і, не обмежуючись пристосуванням до наявних умов життя, змінювати.

Виникнення усвідомлення як специфічно людської форми відображення дійсності нерозривно пов'язане з мовою, що виступає необхідною умовою виникнення свідомості. С. Л. Рубінштейн [167] зазначає те, що усвідомлювати – значить відображати об'єктивну реальність шляхом об'єктивованих у слові суспільно вироблених суспільних значень. Таким чином, зв'язок свідомості і мови – тісний та необхідний.

Такі теоретичні позиції стосовно природи свідомості людини знайшли своє відображення у понятті ціннісно-сміслової свідомості. Саме аналіз цих наукових поглядів і складає третій напрям досліджень, важливих для розуміння її сутності. У сучасних дослідженнях поняття свідомості, як правило, розглядається як таке, що включає в себе ціннісний компонент, що інтегрується в ціннісно-смісловій свідомості, яке активно розроблялося З. С. Карпенко [72]. На її думку, конструктивне розв'язання проблеми природи свідомості полягає у визнанні цілісної континуальної ціннісно-сміслової сфери, що включає в себе і свідомість аналогічної якості як взаємодоповнювальну, синергетичну єдність емоційно-образного і понятійно-логічного аспектів. З. С. Карпенко [72] визначено п'ять іпостасей людини як інтегрального суб'єкта духовно-психічної активності, що співвідносяться особистісними цінностями: відносний суб'єкт (індивід чи організм), моносуб'єкт (суб'єкт як діяч, ініціатор діяльності), полісуб'єкт (особистість, суб'єкт моральної поведінки), метасуб'єкт (індивідуальність, суб'єкт творчої діяльності), абсолютний суб'єкт (універсальність, ідеал самовдосконалення).

Формування ціннісно-сміслової свідомості особистості, згідно з З.С. Карпенко [73], відбувається шляхом засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів, які заломлюються через відповідні уявлення референтної для людини групи, в яку та включена як учасник діяльності зі спільним для її членів ціннісно-мотиваційним ядром.

Феномен ціннісно-сміслової свідомості особистості досліджувався також у контексті її навчальної діяльності. Н. В. Дьяченко [54] та Ю. О. Баруліна [11] наголошують, що ціннісно-сміслова свідомість особистості визначається як синтез глибинного мислення і предметного (істотного) мислення, що розглядаються як два взаємопов'язані феномени. Розуміння її сутності спирається, за Н. В. Дьяченко [54], на буттєвий рівень мислення – як системи співвіднесення дитячої свідомості з вічним, всезагальним, абсолютним. Її розвиток відбувається шляхом інтегрування трьох рівнів структури уроку під час навчання дітей: першого – рівень логіки, програм, підручників та державних стандартів; другого – організації предметного осмислення явищ дійсності, самостійні судження і умовиводи; третього – організації за допомогою образно-символічних побудов умов для пробудження буттєвого мислення школярів.

О.Л. Музика [129] визначає ціннісну свідомість як сукупність уявлень, в яких відображено особистісні цінності людини, що можуть мати різні рівні вираженості, актуалізованості, стійкості і регуляційного потенціалу. Як психологічний центр регуляції діяльності і розвитку особистості ціннісна свідомість концентрує в собі вибірккові, особистісно-значимі результати життєвого досвіду як у сфері соціальних стосунків і діяльності, так і у сфері особистісного саморозвитку. «Ціннісна свідомість» у розумінні О.Л. Музики, є суб'єктивною (у плані локалізації та інтерпретації ціннісного досвіду) і суб'єктною (у плані джерел і детермінації активності) характеристикою індивідуальної свідомості.

В наукових дослідженнях зауважується на діалогічній природі свідомості людини, що є основою для розуміння сутності розвитку і функціонування ціннісно-сміслової свідомості людини. Л. С. Виготський [35] зазначає, що свідомість людини є якістю колективу, міжіндивідних та трансперсональних відносин. Її виникнення супроводжується появою опозицій «Я-інший», «Я-друге Я». Д. Б. Ельконін [230] зауважує, що модель «Я-Ти» першочергово виступає як «сукупне Я», що є актором, агентом «об'єднаного спілкування» і

є основою формування свідомості. Згідно з М. Бубером [26], Інший виступає не як об'єкт Я, а як партнер в ситуації. Саме в площині між Я та Іншим утворюється «простір особистого Я, що вимагає наповнення іншими Я». В. А. Петровський [148], наголошуючи на діалогічності свідомості, зазначає, що процес розвитку Я в процесі взаємодії з «Ти» іншого може бути доповнений процесом, що розгортається в результаті відображення власного «Я» в іншому.

Універсальним психологічним механізмом розвитку ціннісно-сміслової свідомості особистості, згідно З. С. Карпенко [72], є діалог – форма потенційної бісуб'єктності людини, апріорна інтенція «Ти» як вроджена налаштованість психіки на сприймання Іншого рівноцінним собі, що виступає джерелом породження і чинником збагачення ціннісної свідомості індивіда. Психологічний зміст діалогічної інтенції становить здатність до особистісної антиципації – передбачення духовної перспективи іншої людини, віра у можливість її досягнення, що можливе при неупередженому, любовному ставленні до Іншого. А інтеріоризація ціннісних позицій інших «Ти» визначається як шлях до формування знаково-символічної, діалогічної за суттю, свідомості.

Діалогічна природа ціннісно-сміслової свідомості особистості відображається і в поглядах соціальних конструкціоністів і наративному підході в психології. Відповідно до провідних постулатів соціального конструкціонізму (за описом К. В. Седих [170]), конструювання смислової реальності особистістю відбувається за рахунок символічних систем, провідною із яких виступає мова. Усвідомлення соціальних стосунків та власних психологічних особливостей людьми представляється у їх лінгвістичних побудовах, що існують лише у певних дискурсах, пов'язаних із дискурсами, пануючими у сучасній культурі. Відповідно до цього, значення – це не когнітивні утворення кожної особистості, а продукт їх спільної діяльності. Мови виступають взаємодією, яка реалізується у дискурсах – соціальних текстах, продуктах взаємодії індивідів, груп та спільнот [170].

При цьому свідомість розуміється як така, що має мовленнєву природу, і є нестабільним, динамічним утворенням, яке здатне істотно видозмінюватися в залежності від того мовленнєвого контексту, в якому вона знаходиться. Тобто, кожен текст (і нова життєва ситуація, прочитуючи яку індивід змінює форму рольової поведінки, щоб вписатися у інші соціальні норми) пропонує свідомості, що його сприймає, певну позицію, яка тим чи іншим способом конструює її зв'язаність та цілісність. Сама суб'єктність особистості, згідно К. Гергену, повністю залежить від взаємодії і визначається дискурсом.

Конструювання власного «Я» особистістю, відповідно до поглядів Р. Харре [214], реалізується у системі соціальних відносин, а взаємодія відіграє при цьому центральну роль. Саме інтеракція знаходиться в центрі аналізу процесу конструювання внутрішнього світу особистістю, оскільки у ній визначається властивість мови позначувати об'єкти оточуючої дійсності, з одного боку, та є сферою вираження мови, з іншого.

Ціннісно-сміслові усвідомлення себе людьми окреслюється у формі наративів. Наратив – історія, розповідь, у якій особистість властивими їй способами структурує оточуючий світ (Й. Брокмейер [25]). Наратив як емпірична даність різноманітний: оповідання для дітей, дискусії, автобіографії, спогади, повідомлення про сон або про хворобу, тощо [205]. У наративах проявляються особливості засвоєння особистістю суспільного досвіду, що специфічним чином поєднується з індивідуальними особливостями та інтегрується в сприйнятті «Я» (Н. В. Чепелева [218]).

Ідея об'єднання індивідуально-психологічних та культурологічних чинників у процесі формування ціннісно-сміислової свідомості особистості стверджується і Wong P.T.P. [254]. Зокрема, описуючи розроблену ним двофакторну модель розвитку смислової сфери, він визначає, що система особистісних смислів формується на перетині індивідуальних відмінностей та особистісних ресурсів, з одного боку, та культурних та контекстуальних впливів, з іншого. При цьому, контекстуальні впливи визначаються

дослідником як конкретні соціально-психологічні умови, в яких перебуває особистість, і на тлі яких формуються її життєві смисли.

Розглядаючи зв'язки між свідомістю та мовою, К. В. Седих зауважує, що вони утворюють різні рівні організації особистості, побудовані і функціонують за своїми власними законами. Тобто, свідомість і мовлення функціонують паралельно та пов'язано одночасно. Важливим є питання переходу між цими рівнями, адже репрезентація одного рівня в іншому ніколи не може бути повною, адже смисл, що закріплений за певним явищем на одному рівні, не відповідає смислу, закріпленому на іншому. Справжні смисли, які закріплені за певними явищами, породжуються контекстними та культурними значеннями, відповідними певній ідеології [171].

Діалогічність ціннісно-сислової свідомості простежується і в якостях аксіогенезу особистості, що визначені Г. К. Радчук [160]. В основі аксіогенезу лежить уявлення про конгеніальність трьох форм людини як суб'єкта культури: реальної, ідеальної та медіаторної (опосередкувальної). Реальна форма представлена особистістю як суб'єктом різного рівня та спектру життєздійснення і рефлексивного самоусвідомлення, котрим виступає особистість. Ідеальна форма репрезентована соціально-втіленими здобутками культури – матеріальними та духовними артефактами сумісної культуротворчої діяльності. Медіаторна форма постає середовищем взаємозв'язку реальної та ідеальної форм і представлена діалогічною взаємодією носіїв цих форм. Отже, діалог і в даному випадку осмислюється як умова становлення свідомості та системи цінностей.

У даному контексті важливе значення мають дослідження О. М. Лозової [111], де визначається психосемантична та психосеміотична структура етнічної свідомості. Нею визначено, що етнічна свідомість є утворенням, що об'єднує різні рівні – несвідомого, передсвідомого і свідомого – та реалізується у таких компонентах як етносоціальні знання, уявлення і переконання. Змістовними одинцями етнічної свідомості є знання про культуру, мову, територію, а одиницями вираження є культурний знак,

художній образ і ціннісні орієнтації. Таке розуміння структури етнічної свідомості дає більш глибоке розуміння ролі відображених у мові значень в процесі структурування суб'єктивного досвіду особистості та її вираження в ціннісно-смысловій свідомості.

Діалогічна природа свідомості відмічається й І. М. Омельченко [138]. Вона зазначає, що в структурі свідомості та самосвідомості діяльність спілкування постає у вимірі Я-Інший чи Я-Інший Я і втілюється в умовах інформаційного суспільства в інтерсуб'єктних, інтрасуб'єктних та парасоціальних стосунках із різними партнерами засобами діалогу, тощо.

У розумінні сутності ціннісно-смыслові свідомості, також, важливу роль відіграли дослідження прояву різних аспектів свідомості особистості. Вони склали четвертий напрям розгляду наукових надбань стосовно свідомості особистості. Зокрема, в цих дослідженнях акцентується увага на цілісному функціонуванні різних аспектів свідомості шляхом реалізації єдиної стратегії поведінки на перетині індивідуального «Я» та соціальних стосунків в умовах навчання і розвитку. Поняття, які розглядаються дослідниками, не тотожні свідомості, проте відображають суттєві аспекти її функціонування. Так, розглядаючи особливості суб'єктності, В. Р. Міляєва [121] визначає її як характеристику життєвої активності її самої стосовно зміни самої себе та зовнішнього світу. Розглядаючи індивідуальність вчителів О. П. Сергєєнкова [177] визначає її як самобутність особистості, що забезпечує постійність її взаємовідносин із зовнішнім світом. Окреслюючи особливості самосвідомості особистості С. О. Ставицька та В. П. Кутішенко [186] наголошують, що вагомим її показником є наявність вільного вибору, незалежно від зовнішніх обставин із безумовним їх усвідомленням, а також усвідомленням наслідків власних дій як стосовно себе, так і стосовно інших людей та світу в цілому. Тобто, аналіз досліджень різних аспектів свідомості і споріднених понять дає чітке розуміння контекстуальності свідомості, її зв'язку із соціальною активністю особистості у поєднанні зі складним комплексом інтрапсихічних характеристик.

Отже, в розумінні сутності феномену ціннісно-сміслової свідомості визначені такі основоположні теоретичні позиції: 1) свідомість – це вища, інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності, при постійному спілкуванні з іншими людьми (В. П. Зінченко, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн); 2) свідомість особистості нерозривно пов'язана зі словом, що є одиницею її творення, проте поняття свідомості та мови різнорівневі і не можуть бути ототоженені (Ф. Е. Василюк, Л. С. Виготський, О. М. Лозова, С. Л. Рубінштейн, К. В. Седих); 3) осмислення оточуючого предметного та соціального світу реалізується в свідомості за рахунок складних багатогранних взаємозв'язків між значенням та смыслом, що охоплюють поєднання предметної діяльності, спілкування та інтеріоризації й екстеріоризації суспільного досвіду (Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, О. М. Леонт'єв); 4) формування свідомості людини є тривалим синхроністичним актом, а не лінійним процесом із поступовими етапами (В. П. Зінченко); 5) суттєво, ціннісно-сміслова свідомість може розглядатися як віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (З. С. Карпенко); 6) ціннісно-сміслова сфера та її утворення є вершинним, «ядерним» утворенням особистості, що визначає загальну спрямованість її життя (Б. С. Братусь, В. К. Вілюнас, Д. О. Леонт'єв, Г. К. Радчук); 7) ціннісно-сміслова свідомість, як і свідомість, і ціннісно-сміслова сфера діалогічна за своєю суттю і формується в системі соціальної активності особистості (М. М. Бахтін, З. С. Карпенко, М. К. Мамардашвілі, І. М. Омельченко, Р. Харре).

На основі узагальнення даних нами виокремлені особливості ціннісно-сміслової свідомості людини: 1) вона визначається як «вершина» у структурі особистості, яка визначає напрямок її життєвої активності; 2) вона формується у процесі активної життєдіяльності особистості у соціумі за рахунок осмислення суб'єктом власного життєвого досвіду, де визначальна роль належить процесу мислення та закріпленню суспільного досвіду шляхом його інтерпретації через використання мови; 3) ціннісно-сміслова свідомість

має комунікативну природу, а її становлення передбачає наявність і реалізацію діалогічних відносин «Я»-«Ти»; 4) формування системи смислів, які складають зміст свідомості, відбувається за рахунок встановлення чітких і однозначних зв'язків між значенням і смислом, що завжди передбачає поєднання різнорівневих форм осмислення і врахування контексту, в якому відбувається акт усвідомлення; 5) ціннісно-сміслова свідомість є цілісним відображенням різних сфер життя людини – її власного «Я», предметного об'єктивного світу та соціальної дійсності.

Таким чином, ціннісно-сміслова свідомість особистості визначена нами як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності.

Розвиток ціннісно-сміислової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, де молода особистість стикається з проблемою осмислення життя та структурування власного внутрішнього світу.

1.2. Специфіка розвитку ціннісно-сміислової свідомості у підлітковому віці

Підлітковий вік являє собою важливий та складний етап у процесі становлення особистості. У цей період на основі якісно нового характеру, структури та складу діяльності підлітка розвивається його свідомо поведінка, формується система моральних уявлень і соціальних установок [36]. Специфіка даного віку полягає у тому, що він об'єднує ознаки дитинства і дорослого життя. З одного боку, по рівню і характеру психічного розвитку, підлітковий вік – типова епоха дитинства. З іншого боку, підліток – людина, яка зростає, стоїть на порозі дорослого життя. Досягнутий рівень психічного розвитку, можливості підлітка провокують у нього потребу у самостійності,

самоствердженні, визнанні з боку дорослих його прав і можливостей. Проте, дорослий, висуваючи підвищені вимоги до підлітка, продовжує частково відмовляти йому у праві на самостійність [116]. На основі такого протистояння батьків і підлітків виникає більшість конфліктів, що проявляються різні форми протесту.

У підлітковому віці відбувається інтенсивне вдосконалення когнітивної сфери: формується абстрактно-теоретичне мислення, розвиваються логічне і опосередковане запам'ятовування, відбувається загальне вдосконалення мнемічних прийомів, проявляється інтелектуальна активність підлітка (В.П. Кутішенко [92]). Особливим досягненням можна вважати оволодіння здатністю систематично будувати гіпотези, робити висновки і експериментально перевіряти, в разі необхідності, їх істинність [17, 36].

Інтимно-особистісне спілкування, на думку Д. Б. Ельконіна [230], є провідною діяльністю даного віку, в межах якої відбувається процес становлення і розвитку особистості підлітка. Відносини з однолітками стають найважливішим засобом прояву власного «Я». У неформальному оточенні, взаємодіючи один з одним, підлітки вчаться рефлексії на себе та на інших.

Стосовно специфіки даного віку І. С. Кон [83], О. Р. Калітеєвська, Д. О. Леонт'єв [70] наголошують на вираженій афіліації, що зумовлена значною роллю інтимно-особистісного спілкування у підлітка; необхідністю встановлення тісних дружніх стосунків з ровесниками; відчуттям страхів перед самотністю, покинутістю; бажанням бути визнаним однолітками.

Основним новоутворенням підліткового віку, на думку Д. І. Фельдштейна [206], є бурхливий ріст самосвідомості як результату розширеного спілкування, ускладнених стосунків підлітка з суспільством. Здійснюючи різноманітні форми спілкування, підліток моделює стосунки, які існують у світі дорослих, вимагаючи при цьому визнання своєї рівності.

На думку багатьох вчених (Л. І. Божович [20], Л. С. Виготський [35], Г. Крайг [87], В. І. Слободчиков [180]) особистість підлітка дисгармонійна: згортання встановленої системи інтересів, протестуючий спосіб поведінки

поєднується зі зростаючою самостійністю, з більш різноманітними і змістовними стосунками з іншими дітьми та дорослими.

Розвиток ціннісно-сислової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, де молода особистість стикається з проблемою осмислення життя (Я. О. Гошовський, Д. О. Леонт'єв [43, 102]).

Узагальнення теоретичних даних дало можливість визначити дві групи чинників, які визначають розвиток ціннісно-сислової свідомості в підлітковому віці. До першої групи – чинників соціального середовища – нами віднесені: особливості сімейного спілкування (Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька); вплив освітнього середовища (Н. В. Баруліна, Л. В. Дзюбко, Н. В. Дьяченко, К. В. Седих); комунікативний досвід підлітка (І. С. Кон, Д. О. Леонт'єв); до другої групи – індивідуальних чинників розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків – входять: становлення особистісної позиції, яка формується на перетині «зовнішнього становища» та «внутрішньої позиції» підлітка (І. С. Булах); єдність впливів статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації, актуальних соціально-політичних змін суспільства (Ю. М. Сошина); ускладнення механізмів сислової регуляції поведінки та становлення її самодетермінації (О. Р. Калітеєвська, Д. О. Леонт'єв, Н. О. Макарчук, Т. Є. Тітова); співвідношення та специфіка протікання процесів когнітивного розвитку, особливості відображення цінностей соціального оточення у структурі індивідуальних смислів дитини та спроможності до рефлексивного ставлення підлітків відносно власних сислових настанов (Д. О. Леонт'єв, В. І. Слободчиков).

Чинники соціального середовища, що визначають розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків, відображають вплив різнорівневої системи соціальних контактів дітей на становлення їх цінностей та смислів. Дослідники Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, А. В. Хижняк [208] акцентують увагу на вагомості сімейного спілкування для становлення цінностей підлітків, їх ціннісного ставлення до взаєморозуміння,

що відображає властиве підліткам прагнення до психологічного єднання з оточуючими і ґрунтується на морально-етичних знаннях, спрямованих на розуміння себе та партнера по спілкуванню, емпатійному ставленні до нього та виборі оптимальної поведінки.

Розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків залежить від системи їх соціальних контактів. Зокрема, на думку К. В. Седих [169], особистість підлітка та система його цінностей залежить від організації взаємодії сім'ї та освітньої інституції, де дитина займає проміжне становище. Вирішальним фактором організації такої взаємодії є конфігурація стосунків в сім'ї та освітньому середовищі, що розглядається як специфічний стійкий інтрапсихічний феномен, який фіксує і закріплює на рівні індивідуальної свідомості структуру повторюваних взаємодій між людьми в соціальній системі і відображає емоційні взаємини між ними. Переважаючий тип конфігурації взаємодії закладає основу осмислення поведінки підлітком, виражаючись в його позиції, що варіюється від дитячої, адаптованої дитини, до дорослої та психологічної зрілої. Цінності при цьому, з одного боку, декларуються освітнім і сімейним середовищем, з іншого – задають напрямок активності підлітка в даному середовищі.

На важливості сімейних стосунків у становленні ціннісно-сміслової свідомості підлітків наголошують Д. Т. Гошовська та Я. О. Гошовський [43] на прикладі вивчення депривованих дітей. Автори зауважують, що внаслідок втрати „родиногенезу” ядром цінностей депривованих дітей є вузькоутилітарні приватні цінності особистого життя, зокрема зациклення на его-станах, соматичних переживаннях та морфологічних особливостях власної психоструктури. У дослідженні Л. В. Дзюбка [49] відмічається вага роль ідентифікації підлітком у системі референтних стосунків у освітньому середовищі як вагомий аспект його самореалізації, ключовим компонентом якої є мотиваційно-ціннісна складова.

Чинники другої групи, що визначають розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків, охоплюють широкий спектр становлення інтрапсихічних

характеристик дітей. Зокрема, важливим чинником розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітка є залежність самовідношення від зовнішнього оцінювання та значні зміни у структурі цінностей і відношення до життя, орієнтування на отримання нового соціального досвіду (Л. І. Божович [20], Г. І. Давидова [48], В. С. Мухіна [131], М. К. Павлова [142], та ін.). Осягнення власного внутрішнього світу підлітками, відкриття ними різних аспектів свого «Я» сприяє розвитку їх ціннісно-сислової свідомості (Г. О. Вайзер [30]).

І. С. Кон [82] говорячи про специфіку самооцінювання у підлітковому віці, розглядає останнє як сукупність своєрідних когнітивних схем, які узагальнюють минулий досвід особистості і організують, структурують нову інформацію відносно різних аспектів «Я». Підліток, який задумується про вираженість у себе певної якості, аналізує отриману зовні інформацію, підкріплює свої роздуми фактами минулого досвіду і схильний більш-менш точно передбачати свою майбутню поведінку. Засвоєння суспільних оцінок підлітками та формування на їх основі власного самооціночного ставлення призводить до суттєвої перебудови смислових зв'язків і систем, відображаються у можливості дитини співвіднести окремі поведінкові прояви з широкими контекстами соціального життя (К. М. Sheldon [250]).

На основі самооцінювання у підлітків формуються якісно нові смислові настанови, котрі можуть здійснювати як стабілізуючий, так і дезорганізуючий ефект на соціальну активність дитини. Прикладом для першого випадку може виступати розвиток мотивів дитини на основі осмислення власної самостійності, розгляду даної якості, як цінності, що виступає джерелом смислоутворення. Сприймаючи самостійність як важливу якість свого життя, підліток переструктурує свої мотиви, що спонукає його до реалізації намагань набувати соціальні уміння, необхідності виразити себе у колі однолітків, розвивати власні здібності у гуртках, розширювати знання про оточуючий світ тощо. Орієнтування підлітка на самостійність, як цінність, може мати і дезорганізуючий ефект, коли він нівелює спроби дорослих

допомогти, порадити йому; орієнтується у житті на такі смислові настанови, що характеризуються незрілістю та безвідповідальністю.

Як зазначає А.С. Харченко [215], позитивний смисл підліткової кризи полягає в тому, що через боротьбу за незалежність підліток задовольняє потреби в самопізнанні й самоствердженні, в нього не просто виникає відчуття впевненості в собі й спроможність покладатися на себе, але формуються способи подолаючої поведінки.

Рефлексія відіграє ключову роль у розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків. На думку В. І. Слободчикова [180] – це специфічна людська здатність, яка дозволяє суб'єкту зробити свої думки, емоційні стани, дії і відношення, всього себе загалом предметом спеціального розгляду, аналізу і оцінки, що призводить до практичних змін у поведінці. На основі здійснення рефлексії у підлітків формується ціннісно-смислове самовизначення, усвідомлення та ускладнення системи власних мотивів, переконань, цінностей та орієнтирів. У підлітків проявляється специфічна діяльність, спрямована на зміну своєї життєвої позиції, вчинків, поведінки, котра визначається особливостями смислової регуляції. Остання, за В.І. Слободчиковим, виступає механізмом, котрий визначає поведінку людини за допомогою когнітивних посилянь.

У підлітковому віці, на думку Д. О. Леонт'єва [102], відбувається якісний перелом у формуванні смислової регуляції особистості. Внутрішній світ та індивідуальні смислові орієнтації підлітка набувають ознак самодостатності, котра переходить у надцінність. У результаті, смислова регуляція особистості часто набуває контрадаптивного чи дезадаптивного характеру, вступаючи у конфлікт з іншими регуляторними системами. У підлітковому віці формуються засади для становлення вищої системи регуляції, характерної для зрілої особистості – системи, яка заснована на логіці вільного вибору. Проте, в дійсності підлітки часто демонструють закріпленість незрілих патернів особистісної структури, які спричиняють прояви конформістського, імпульсивного чи симбіотичного типів взаємодії молоді особистості з

оточуючим світом. У разі оптимального становлення смислових структур (коли вони мають адаптивний характер) у підлітків розвивається здатність до самодетермінації – здатності діяти непередбачуваним чином, не піддаючись зовнішнім впливам, проте відповідно до внутрішньої логіки, яка заснована на довгострокових інтересах та ціннісно-смислових орієнтаціях [102]. Спроможність підлітків до самодетермінації виникає на основі інтеграції свободи та відповідальності, котрі стають особистісними смислами у дитини.

І. С. Булах [28] розглядає становлення ціннісних орієнтацій підлітків у контексті становлення їх особистісної позиції, яка формується на перетині «зовнішнього становища» та «внутрішньої позиції» підлітка. У дослідженні Ю. М. Сошиної [184] наголошується на єдиному впливі статево-рольового самовизначення, соціальної ідентифікації та диференціації, актуальних соціально-політичних змін суспільства у становленні ціннісних орієнтацій підлітків. У моделі розвитку ціннісно-смислової сфери підлітка, запропонованій І. В. Пустоваловим [157], підкреслюється єдність механізмів ідентифікації, інтеріоризації та екстеріоризації, що об'єднують мотиваційно-потребовий, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти психіки підлітка і реалізуються через цінність його взаємодії з оточуючими та розвиток механізмів смислоутворення.

Серед переважаючих цінностей сучасних підлітків визначаються вагомість: інтимного спілкування і визнання з боку оточуючих (І. С. Булах [28]); свободи, незалежності, сміливості у відстоюванні власної думки, розваг, активного життя і чуйності (Ю. М. Сошина [184]). Дані цінності, як зазначає Т.Є. Тітова [195], визначаючи зв'язок між ціннісно-смисловою сферою та саморегуляцією особистості, можуть бути декларованими чи реальнодіючими, що відображається на якості їх регуляторного впливу на поведінку підлітків. На основі властивих підліткам ціннісно-смислових орієнтацій формується їх світогляд, що за І.Г. Тітовим [194], забезпечує світорозуміння, спрямованість активності суб'єкта на співвіднесення та узгодження своєї людської сутності зі

смісловою будовою реального світу та визначає вчинкові форми вільного та відповідального самоздійснення людини. За словами М. М. Реви [161], підлітки часто мають деформовані уявлення про свою життєву перспективу, демонструють байдужість до майбутнього, що становить причину почуття безнадійності, самотності.

Невідповідність між прагненнями підлітка, його можливостями та обмежуючим ставленням з боку дорослих виражається в смисложиттєвій кризі. Остання, за К. В. Карпинським [75], є станом тривалої дизрегуляції життєдіяльності, яка викликана невирішеними протиріччями у пошуці і практичній реалізації смислу життя. Намагаючись реалізувати такі смислові настанови, як прагнення довести свою самостійність та незалежність, підліток часто стикається із відсутністю у нього наявних ресурсів (соціальних умінь, досвіду, освіти, матеріальної незалежності тощо) та обмежуючим ставленням з боку дорослих (коли дитині не завжди дають можливість самостійно здійснювати життєві вибори). У результаті, він переживає виражену смислову кризу від неможливості у певний момент часу подолати такі протиріччя, ставить під сумнів наявність у себе якостей самостійності, незалежності та самодостатності; чи проявляє дезадаптаційну реакцію – конфліктує з оточуючими, намагається уникати контактів із однолітками, котрі його не приймають, прогулює школу, вступає до асоціальних молодіжних груп тощо. Виникаюча при цьому смисложиттєва криза блокує життєдіяльність дитини, руйнує позитивне самоставлення. При цьому ступінь суб'єктивної задоволеності реалізацією смислових настанов виконує функцію зворотного зв'язку, який корегує рівень задоволеності собою підлітка (В. Л. Зливков [64]).

Отже, розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків обумовлюється сумарним впливом двох груп чинників – соціальних та індивідуальних, що специфічним чином поєднуючись у житті дитини закладають сформованість структурних і змістовних параметрів функціонування ціннісно-смілової свідомості.

1.3. Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях у системі чинників формування ціннісно-сміслової свідомості підлітків

У сучасних дослідженнях проблема молодіжних субкультур розглядається з різних точок зору. Одними із найбільш типових завдань, що постають перед науковцями при вивченні субкультур, є їх співвідношення із пануючою у суспільстві культурою та вплив на становлення молодої особистості. Вирішуючи такі завдання, науковці визначили, що: взаємодія різних субкультур відзначається на загальному рівні розвитку культури суспільства, а молодіжна субкультура відіграє особливе значення в її динаміці (Ю.О. Лисенко [107]); молодіжна субкультура відіграє роль специфічного «каналу зв'язку» між молодіжною особистістю і суспільством (С.І. Левікова [99]); неформальні угруповання, з одного боку, відображають протистояння молоді пануючим у суспільстві нормам, а з іншого – є механізмом утворення нових цінностей і ідеалів молоді (Т.В. Новак [135]); відображають особливий спосіб соціалізації молоді, неможливий у сім'ї, підкорений не «протекторату дорослих», а стихійному формуванню (К.В. Седих, В.Ф. Моргун [173]).

Проблема специфіки неформальних груп та вивчення особистісних рис підлітків, що до них належать, висвітлена у працях В. В. Абраменкової, І. П. Башкатова, Л. М. Завацької, Л. Д. Заграй, Г. В. Католик, І. С. Кона, С. І. Левікової, Л.В. Шабанова, Н. І. Яворської [1, 13, 58, 221], та інших. У цих дослідженнях визначені специфічні особливості, притаманні підліткової-неформальній взаємодії, закономірності появи, розвитку і функціонування неформальних груп, соціально-психологічні причини вступу до них.

Існують різні підходи до розуміння сутності неформального угруповання. Так Г. М. Андреева [7] зазначає, що такі утворення є видом малої групи, який виникає в межах формальної соціальної організації на основі міжособистісних відносин, загальних інтересів і взаємних симпатій. На думку Н. П. Волкової [39], неформальна група – це самодіяльне об'єднання громадян, статус, структура і функції якого юридично не оформлені. Порядок

в них ґрунтується на традиціях, морально-етичних принципах, за дотриманням яких стежать не лише лідери, а і всі учасники. Тобто, неформальна група виступає як самоорганізований елемент суспільства, заснований на спільних інтересах, взаємній симпатії, виконанні спільної діяльності. Г. М. Андрєєва [7], В. В. Москаленко [126] та А. В. Петровський [149] наголошують на визначальній ролі «МИ – почуття» при усвідомленні належності до неформального угруповання. Це почуття виступає мірилом згуртованості групи.

До основних ознак неформальних угруповань, за І. П. Башкатовим [13], належать: відсутність офіційного статусу та програми діяльності; специфічний стиль життя та поведінки; наявність власної картини світу, норм, цінностей; нечітка ієрархічна структура; нонконформізм, протиставлення себе іншим членам суспільства; наявність зовнішньої атрибутики, яка має символічне значення.

Із активною діяльністю молоді у складі неформальних угруповань пов'язаний феномен молодіжної субкультури. Ю. Бусел зауважує, що молодіжна субкультура – соціальне угруповання, яке об'єднане тим, що кожен із його представників себе до нього зараховує [29]. Також, поняття «субкультура» розглядається як сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичок, якими користуються молоді люди. Специфіка субкультури полягає у тому, що кожен її представник приймає норми, цінності, картину світу, стиль життя за зразок свого існування. На думку І. С. Кона [81] молодіжна субкультура не однорідна і не існуюча відокремлено: вона формується під впливом культури дорослих. Але в той же час вона має ряд постійних компонентів. Серед них можна визначити: специфічний набір цінностей та норм поведінки, переважні смаки, форми одягу і зовнішнього вигляду, почуття групової спільності, манера поведінки.

На сьогоднішній день виявлено багато неформальних груп, які відмінні за своїми інтересами, спільною діяльністю, атрибутами, жаргоном тощо. На думку Л. В. Шабанова [221], залежно від типу спрямованості, неформальні

об'єднання молоді можуть бути: музичної («панки», «рокери», «металісти», «рейвери»), політичної («скін-хеда», «націоналісти», «прокомуністи»), спортивної («футбольні фанати», «хулігани», «хокейні фанати»), релігійної («сатаністи», «неоязичники») спрямованості.

I. Ю. Сундієв [193] класифікує неформальні об'єднання залежно від направленості їх діяльності. Він виділяє такі групи:

1. Агресивна неформальна діяльність підлітків («фанати», прихильники футбольно-хокейних клубів). Мета їх об'єднання – емоційна розрядка у процесі вболівання на матчах і організація післяматчевих мітингів, бажання виділитися стилізованим одягом – шарфами, шапками, емблемами певної фірми. Що в свою чергу є важливим для ідентифікування підлітком себе, як члена неформальної групи [13, 232]. За типом політичної орієнтації їх можна поділити на: 1) екстремістські неонацистські групи. Основний акцент приділяється копіюванню нацистської атрибутики, створенню таємних документів, посвяченню у свої ряди. 2) екстремістські «ліві» групи. На противагу «правим» пропагують прокомуністичну ідеологію. Це такі угруповання, як «любери», «ред-скіни». Вони мають на меті боротьбу з іншими неформальними об'єднаннями, зокрема з неонацистськими. Часто діяльність таких груп набуває ознак кримінальних асоціацій: ієрархізацію зв'язків, тиск авторитету тощо.

2. Неформальні групи епатажної самодіяльності. У їх основі полягає принцип виклику нормам, канонам, правилам. Метою об'єднання підлітків у такі групи є утвердження приналежності до елітарної групи. Найяскравіші представники – «панки», «рокери» [237].

3. Неформальні групи культурної самодіяльності. Направлені на створення нових культурних цінностей. Частіше всього – це різні рок-групи, «металісти», які центруються переважно навколо музичних інтересів.

4. Неформальні групи соціальної самодіяльності направлені на рішення соціальних проблем. До таких груп входять: «екологісти», які захищають оточуюче середовище; «екокультурні групи», направлені на захист

культурного середовища; «етнокультурні групи», що виступають за збереження і відновлення культурно-історичної спадщини.

Враховуючи актуальні тенденції суспільного життя, найбільш узагальненою є наступна класифікація, де виділяються: 1) романтико-ескапістські субкультури («хіппі», «емо», «байкери»), основною ідеєю яких є беззмістовність людського життя та центрування особистості на власних переживаннях; 2) гедоністично-розважальні («мажори», «рейвери», «репери»), які підпорядковуються гедоністичній мотивації; 3) кримінальні («гопники»), активність яких характеризується вираженням антисоціального спрямування; 4) анархо-нігілістичні («панки», «сатаністи»), основною метою яких є протидія встановленим у суспільстві моральним нормам.

Дослідження впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків вимагає теоретичного осягнення сутності феномену міжособистісної взаємодії. У соціальній психології міжособистісна взаємодія розглядається у широкому контексті (на прикладі соціальних відносин) та вузькому (взаємодія між партнерами по спілкуванню). Розглядаючи взаємодію як психологічну категорію, Л. Е. Орбан-Лембрик [139] зауважує, що неодмінною особливістю соціальних відносин є міжособистісний соціально-психологічний аспект. Міжособистісні відносини визначають тип взаємодії (суперництво, співробітництво), ступінь його вираження (більш або менш успішне, ефективне співробітництво).

Власне взаємодія є систематичними, регулярними діями суб'єктів, спрямованими один на одного, що мають на меті викликати відповідну реакцію, яка зумовлюватиме нову реакцію того, хто здійснює вплив.

Взаємодія – взаємозалежний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності (Л.Е. Орбан-Лембрик [139], Л.Г. Кайдалова, Л.В. Пляка [69]).

Натомість, Н. В. Куніцина [91] визначає міжособистісну взаємодію як інструментально-технологічну сторона спілкування; взаємні дії учасників спілкування, спрямовані на співвіднесення цілей кожної зі сторін і організацію

їхнього досягнення в процесі спілкування. Вона зазначає, що терміни «міжособистісне спілкування», «міжособистісна комунікація» і «міжособистісна взаємодія» близькі за змістом, однак вказують на різні аспекти досліджуваної теми. У понятті «міжособистісна взаємодія» акцентується увага, по-перше, на діях, що починають індивіди стосовно один одного – на перший план виводяться діючі особи, а інструментально-технологічна сторона спілкування виступає предметом аналізу. По-друге, оскільки мова йде про дії кожної зі сторін у відповідь на пропозицію іншої, то інтерес викликає те, як люди співвідносять свої цілі й організують досягнення їх, тобто як досягається взаємність між учасниками спілкування.

Дослідниками зазначається, що під час взаємодії відбувається обмін діями, зароджуються спорідненість, координація дій обох суб'єктів, а також стійкість їх інтересів, планування спільної діяльності, розподіл функцій тощо. За допомогою дій відбуваються взаємне регулювання, взаємний контроль, взаємовплив, взаємодопомога. Це означає участь кожного учасника взаємодії у розв'язанні спільного завдання з відповідним коригуванням своїх дій, врахуванням попереднього досвіду, активізацією власних здібностей і можливостей партнера [7, 126].

Широкий спектр особливостей взаємодії як соціально-психологічного феномену, різноманітні форми її прояви виражалися у різних наукових підходах до розуміння її сутності. Зокрема, взаємодія осмислювалася дослідниками у теоріях «соціального обміну» Дж. Хоманса, структури взаємодії Я. Щепанського, «подвійної взаємодії» К. Вейка, трансактного аналізу Е. Берна, «символічного інтеракціонізму» Дж. Мід, тощо. Так, теорія соціальної дії (М. Вебер, Т. Парсонс [7]) в різних варіантах описувала індивідуальний акт дії, а також компоненти взаємодії: люди, зв'язок між ними, вплив один на одного. Головне своє завдання представники цієї теорії вбачали в пошуку домінуючих чинників мотивації дій. Широкий контекст людської діяльності, на думку її прихильників, є результатом одиничних дій (елементарних актів), які і утворюють системи дій.

Дж. Тібо і Г. Келлі (в описі Г. М. Андрєєвої [7]) обґрунтували модель діадичної взаємодії, сутність якої зводиться до таких положень: 1) будь-які міжособистісні взаємини є взаємодією, реальним обміном поведінковими реакціями в межах певної ситуації; 2) взаємодія з більшою вірогідністю продовжуватиметься і позитивно оцінюватиметься учасниками, якщо вони матимуть вигоди з неї; 3) для з'ясування наявності чи відсутності вигоди кожен учасник оцінює взаємодію з точки зору знаку і величини результату, який є сумою винагород і втрат внаслідок обміну діями; 4) взаємодія продовжуватиметься, якщо винагороди її учасників перевищуватимуть втрати; 5) процес отримання вигоди учасника ускладнюється можливістю учасників впливати один на одного, тобто контролювати винагороди і втрати.

У підході Я. Щепанського взаємодія являє собою не сукупність елементарних актів, а сукупність стадій, які вона проходить. Провідним поняттям є феномен «соціальні зв'язки», які можуть бути представлені як послідовна реалізація: просторового контакту; психічного контакту (будь-яка особистісна взаємодія двох і більше людей [229]); взаємодії (систематична, послідовна реалізація дій, що передбачають викликати відповідну реакцію з боку партнера); соціальних відносин (взаємоузгоджена система дій) [10, 84].

Взаємодія в групі набуває різноманітних форм співвідношення вкладів, що виконуються учасниками в спільній діяльності (Л. І. Уманський). Це може виражатися в таких схемах як: 1) «спільно-індивідуальна діяльність» – кожен учасник виконує свою діяльність не залежно від інших; 2) «спільно-послідовна діяльність» – коли спільна задача виконується послідовно усіма учасниками; 3) «спільно-взаємодіюча діяльність» – коли відбувається одночасна взаємодія одного учасника з усіма іншими. Таке осмислення схем взаємодії може певною мірою накладатися на реальність функціонування неформальних об'єднань, де, імовірно, переважає «спільно-взаємодіюча діяльність», хоча і можливою є «спільно-індивідуальна діяльність» [201].

Як зазначає С. П. Кожушко [80], узагальнюючи результати досліджень (G.C. Nomans, R. West [242, 252]), взаємодія особистості з іншими сприяє

формуванню високого рівня реалізму, відповідності, ціннісно-сміслової орієнтації, вираженості в соціальній стратегії. При чому, процес взаємодії, узгодженість дій, їх регуляція, забезпечується соціальними і груповими нормами, що задають обмеження взаємодії.

Процес міжособистісної взаємодії в неформальному об'єднанні, модифікуючи виклад В. Л. Зливкова, С. О. Лукомської [63, 65], передбачає такі стадії: вибір партнера; підвищення рівня знань партнера ініціатором спілкування; взаєморозуміння психологічних особливостей партнерів; узгодження взаємодії; встановлення взаємовідносин. Всі зазначені стадії реалізуються у формі психологічної діяльності партнерів.

Отже, ми, приймаючи до уваги означені теоретичні положення, визначаємо взаємодію в неформальних об'єднаннях як взаємні дії підлітків, спрямовані на співвіднесення цілей учасників і організацію їхнього досягнення в процесі спілкування в умовах неформального об'єднання.

Специфіка впливу взаємодії у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків значною мірою залежать від психологічних детермінант входження підлітка до таких утворень (І. П. Башкатов [13], І. С. Кон [82], В. Ф. Моргун, К. В. Седих [173], І. Ю. Сундієв [193], Л. В. Шабанов [221]).

Першою детермінантою є прагнення до самореалізації у неформальній групі. На думку І. С. Кона [83], життя підлітка залежить від потреби у приналежності до певної спільності чи групи. У цих соціальних утвореннях підліток здійснює такий важливий вид діяльності, як самореалізація, відокремлення себе від інших, розвиток самості. На думку Н. М. Александрової, Д. Г. Колодана [4], І. В. Дубровіної [53] неформальні групи, на ряду з формальними, забезпечують простір діяльності підлітку, необхідний для реалізації своїх потенційних можливостей у різноманітних сферах буття. Ними можуть бути спілкування, професійне самовизначення, встановлення міцних міжособистісних стосунків, отримання емоційної підтримки, і, як наслідок, прийняття себе, як цілісної і неповторної

особистості. На думку В. В. Москаленко [126] та М. І. Бобневої [18] під час участі у діяльності соціальних груп проходить соціалізація, в межах якої людина опановує нові види діяльності, засвоює соціальні норми, інтеріоризує культурну спадщину суспільства. Таким чином, неформальна група, як і формальна, є важливим місцем для реалізації потенціалу особистості підлітка.

Прагнення до засвоєння нових соціальних ролей виступає наступною детермінантою вступу до неформальних об'єднань. Часто підлітки не задоволені тими можливостями, які мають у формальній групі; прагнуть більшого простору для реалізації своїх життєвих стратегій [14, 36, 46]. У субкультурі підліток може більш глибоко оцінити свої можливості шляхом виконання різних видів діяльності: чи то реставрування культурних цінностей, чи то організації концертів рок-музики, чи то вболівання за спортивну команду тощо. Наявність у підлітка можливості реалізувати різні стратегії поведінки, опанування яких не може бути забезпечене у навчальному процесі, часто виступає мотивуючим фактором при входженні його у неформальні об'єднання. Підліток прагне вивчати різні життєві позиції, які представлені у вигляді сукупності особистісних рис і внутрішніх правил поведінки і організації власного життя. Найважливіша роль, яку підліток прагне засвоїти при вступі у неформальні групи, – це роль дорослого (В. В. Абраменкова [1], Т. З. Адамянц [3], І. С. Кон [83]).

Часто причиною вступу до неформальних об'єднань є конфлікти в сім'ї. Як зазначають у своїх працях Л.С. Виготський [35], Р.С. Немов [134], підлітковий вік критичний, відрізняється бурхливим перебігом і раптовою зміною емоційних станів, переживань, настроїв, що виражається в конфліктах з дорослими. В свою чергу О. П. Макушина [116] наголошує на наявності конфлікту, пов'язаного з батьками, і в самій структурі особистості підлітка. З одного боку підлітки мають підсилене бажання бути незалежними і самостійними у прийнятті рішень і виборі життєвої стратегії, а, з іншого боку, ще відчувають значну залежність від батьків. Таким чином, підлітки

намагаються вирішити проблему власної самостійності шляхом вступу до неформального утворення, де вони відчувають себе дорослими.

Важливою детермінантою вступу молоді до неформальних угруповань є підліткова афіліація, що являє собою мотив, який спрямовує людину на взаємодію з оточуючими, ставить її у залежність від стосунків з ними. У підлітковому віці це часто проявляється у реакції групування, яка тісно пов'язана з виникненням і функціонуванням неформальних молодіжних груп.

Конфліктність у формальній групі також детермінує вступ підлітка до субкультур. Як зазначив І.С. Кон [82], неприємне соціальне положення у класі – одна з головних причин виходу учня з колективу класу. Такі ситуації та ряд інших конфліктів (через дівчину чи хлопця, через фізичні недоліки, тощо) призводять до того, що підліток намагається не перебувати у такій групі, оскільки це сильно ображає його молоду особистість.

Протиставлення себе нормам формальної групи, в свою чергу, детермінує вступ підлітка до неформального угруповання. Н. П. Волкова [39], А. В. Петровський [149] наголошують на тому, що у формальній групі діяльність раціонально організована та стандартизована згідно з точно приписаними груповими правилами і нормами, цільовими і рольовими функціями групи і її членів, що може не відповідати прагненню підлітків довести свою відмінність з оточуючими. Натомість, у неформальній групі правила встановлюються самими членами, у ній більше свободи для самостійної діяльності підлітка (О. Р. Калітеєвська, Д. О. Леонт'єв [70]), що мотивує їх до участі в субкультурах.

Причиною вступу до неформальних угруповань також виступає прагнення до певного кола людей. Така мотивація виражається, за словами І. П. Башкатова [13], якщо у підлітка є знайомі впливові на нього люди у неформальних утвореннях, яким він прагне підражати, чи має схожі ціннісні орієнтації, що заохочуються у даній групі.

Входження у неформальний рух пов'язане з навіюванням, як засобом соціально-психологічного впливу. Навіювання може надходити з боку більш

дорослих людей чи групи підлітків. Підпадаючи під вплив інших людей, дитина може виражено змінювати свою поведінку і життєві орієнтації [13].

Схильність підлітків до мріяння, сприймання неформальних рухів як романтичних, також сприяє вступу підлітка до неформального угруповання. Образ міцного, кремезного хлопця, який нічого не боїться, може надихнути підлітка вступити до різних неформальних угруповань, як наприклад: «футбольні фанати», «скін-хеда». Жорстка ідеологічна прихильність до певного «кодексу честі» може вдаватися молодій людині романтичною, на її думку може зробити її більш привабливою для інших, підвищити соціальний статус у суспільстві [1, 13]. Прагнення сучасних підлітків до романтизму узагальнюється у їх «образі героя», який, на думку Н. В. Бончук [22], відображає інтегральне уявлення підлітків про себе під впливом інтеріоризованих характеристик Значущих Інших та узагальнюється у «Я-концепції» молоді особистості. До значущих особистісних рис сучасних підлітків, за результатами дослідження Н.В. Бончук, відносяться виражені вольові якості, альтруїзм, здатність протидіяти тиску обставин, тощо. Прагнення розвинути у себе такі якості може виступати різновидом апробації соціальних ролей підлітка, будучи детермінантою входження до субкультури. До речі, саме такий образ часто використовують представники асоціальних молодіжних субкультур під час ідеологічного вербування молоді для вступу до субкультури [1]. За результатами дослідження В.І. Мироненко [122], спрямованого на вивчення агресивності праворадикальних субкультур, вступ до даної групи зробив молодих людей, на їхню думку, більш сильними, упевненими та сміливими, тобто, наблизив до «ідеалізованого уявлення».

Ідеологічне вербування як спосіб соціально-психологічного впливу нерідко змушує підлітків вступати до неформальних угруповань. Як правило, таку агітаційну роботу проводять неформальні угруповання антисоціальної спрямованості з метою вербування нових членів у свої ряди. Агітування молодих людей відбувається за певними технологіями, розробленими членами цих рухів і, фактично, збігається із механізмом впливу при агітації

вступу людини до деструктивних культових угруповань. Так, О.А. Ліщинська [108], визначає такий алгоритм ідеологічного вербування: прилаштування вербовщика до актуальних потреб та цінностей об'єкта, дезорганізація його ціннісно-сміслової сфери за допомогою деструктивної ідеології та психологічного насильства, переорієнтація активної діяльності об'єкта на потреби культу, використання об'єкта до його повного виснаження. Підлітки, не маючи самостійної точки зору з питань релігії чи політики, легко піддаються цьому навіюванню.

Важливим є питання розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків під час активної діяльності у неформальних угрупованнях. Система стосунків підлітка у неформальних об'єднаннях виступає певним середовищем, в якому конструюється та формується його «Я», зникає розірваність між особистим та публічним «Я». Сконструйована у процесі міжособистісної взаємодії ідентичність підлітка несе в собі як відображення культурних і соціальних норм, так і відображення суб'єктивного погляду підлітка на власну історію (нарратив). Система поглядів стосовно власного «Я», що утворюється у підлітка, стосується не лише процесу управління враженнями для реалізації конкретних цілей у міжособистісному спілкуванні, а і процесів конструювання ідентичності і згладжування протиріч, узгодження його реального та публічного «Я» (О. В. Селезнєва [175]).

Узагальнюючи наукові погляди, можливо визначити чотири групи досліджень, що висвітлюють різні аспекти впливу активності в субкультурах на становлення смислової сфери підлітків: 1) публікації, де висвітлюються загальні засади впливу субкультури на становлення ціннісно-сміслової сфери неформалів, специфіка їх ціннісних орієнтацій, системи смислів безвідносно до спрямованості субкультур (О. Бондарчук, М.А. Іванова, Н.В. Каліна, О.А. Ліщинська, Н.В. Мокич, Н.В. Мужанова, В.Р. Павелків, Т.Ю. Строгаль, Н.Хамітов); 2) дослідження, присвячені висвітленню особливостей смислової сфери, цінностей і комунікації підлітків-представників романтико-ескапістських субкультур (Н.В. Боярин, А.Варенберг, Ю.В. Грищук,

М.В. Гриньова, Л.Д. Заграй); 3) публікації, в яких відображені особливості ціннісно-сміслової сфери та патерни поведінки підлітків із агресивних субкультур (М.О. Белашова, О.В. Товканець, В.І. Мироненко); 4) публікації, в яких відображені особливості становлення ідентифікаційних механізмів підлітків у соціальному середовищі субкультури (Л.Д. Тодорів, Н.І. Яворська).

Розглянемо детальніше дослідження першої групи. У дослідженні В. Р. Павелків [140] акцентується увага на неоднозначності впливу субкультури на особистість підлітка. З одного боку, вплив позитивний, коли підліток набуває навичок спілкування, з іншого – негативний, що виражається в ізоляції підлітка від інших соціальних впливів. При цьому, В. Р. Павелків, Н. В. Мокич [141] засвідчують, що в субкультурі молода особистість формує деструктивні уявлення про власне «Я», і, одночасно, набуває навичок самореалізації. Підлітки-представники субкультур, на думку Т. Ю. Строгаль [170], характеризуються наявністю чітко визначених норм та цінностей, світоглядних установок, в більшості своїй опозиційних, а також своєрідними манерами поведінки, стилями одягу, формами проведення дозвілля. М. А. Іванова та Н. В. Калініна [67] зауважують, що для неформалів властиве переважання цінностей творчості, пізнання, збереження індивідуальності. Натомість, дослідження Н. В. Мужанової [128] відображає достатньо низькі показники осмисленості життя представниками молодіжних субкультур, окрім показника результативності власного життя.

Вираження ідеології субкультури у ціннісно-смісловій свідомості підлітків чітко простежується в субкультурі «косплей». Як зауважує О. Бондарчук [21], такі підлітки у активності в межах субкультури намагаються реалізувати ідеологічне посилення даної субкультури – здивувати, що вибудовує систему свідомості дитини в межах субкультурної активності. Вони, виходячи з прагнення здивувати, як смислоутворювальної ідеї субкультури, перебудовують систему свого мислення (головне – отримати

задоволення при переодяганні) та поведінки (виготовлення костюмів, переодягання, проведення часу в костюмах).

Аналізуючи погляди сучасних науковців, можемо стверджувати, що активність підлітків у неформальних об'єднаннях асоціюється з надмірною вираженістю цінностей підтримки, єдності і психологічної безпеки (А. О. Барбара [10]), рефлексивно-депресивним стилем осмислення життя та акцентування на цінності його беззмістовності (Л. Д. Заграй [58]). Тож, саме потреба в підтримці і безпеці, що поєднується зі специфічними механізмами конструювання системи смислів і цінностей шляхом використання соціокоду запозиченого з дискурсів субкультур за допомогою мови відображає особливості розвитку цінно-сислової свідомості неформалів.

Дослідження другої групи засвідчують, що представники романтико-ексапістських груп (до яких відносять «готів, «емо», тощо), переважно конструюють власний внутрішній світ під впливом розцінення оточуючої дійсності, як позбавленої смислу. Така молодь у світоглядних переконаннях акцентує увагу на власному відчуженні від соціуму, яке розглядається як характеристика міжособистісних стосунків, за якої особистість протиставляється іншим людям та відчуває свою ізольованість (А. Варенберг [31], Т. Кривко, Д.Д. Романовська [88]). Їх об'єднує спільне прагнення «втекти від реальності», позбутись життєвих клопіт та перебувати більше часу у стані заглиблення та зорієнтування на свої переживання.

У дослідженні Л. Д. Заграй [58] відзначається вплив ціннісно-сислової кризи сучасного суспільства на самоконструювання представників субкультури готів. Їх сприйняття життя та самих себе, на думку автора, керується «депресивними» смислами, схемами, що сконструйовані та транслуються у межах субкультури, які звужують простір для самоконститування, ускладнюють процес створення власних схем самовиявлення. Як зауважує Ю. В. Грищук [47], представникам таких субкультур часто властива віктимна поведінка, схильність до адикцій, направлена на подолання підліткових комплексів у соціальній взаємодії.

Підліткам-«емо» властива надмірна емоційність та центрованість на негативних переживаннях [31]. Це виражається у їх схильності до неконтрольованого вияву емоцій, що поєднується з переживанням апатичного настрою, негативізму та, як наслідок, підвищеної вразливості до соціальних впливів і тривожності. Психологічне відчуття самотності ескапістів пов'язано з їх центрацією на внутрішньому світі, схильністю до мріяння і фантазування, які можуть мати компенсаторний характер.

Характерною ознакою підлітків-«готів», на думку Н. В. Боярин [23], є наявність акцентуованого бажання особистості втекти від реального світу, інфантильність, бажання змусити світ прислухатися до себе, завойовування уваги інших не успіхами та досягненнями, а заглибленнями у «реальність темних сил зла й потойбічного світу», неспівпадіння поглядів та переконань з оточуючою дорослою реальністю, бажання керувати, володіти кимось. М. В. Гриньова [45] зауважує, що «готи» не схильні до включення в інші групи людей, почуття інтересу до навколишніх не досить розвинене при вираженій нестачі їх рефлексивних навичок та негативному ставленні до себе.

Як відображено в дослідженнях третьої групи, розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків із агресивних об'єднань відбувається, переважно, під впливом субкультурних прототипів у вигляді реалізації своїх намірів на активне та агресивне самовираження, відстоювання власної позиції, розцінення світу як простору для реалізації своїх прагнень при умові постійної боротьби з «ворогами», які заважають самореалізації молоді. Значним атрибутом таких субкультур є девіантна поведінка, яка може виступати як ритуал залучення (ініціації) до субкультури, спосіб ідентифікації з її представниками, елемент символічного світу субкультури, особлива форма комунікації в співтоваристві, форма протесту (О. С. Товканець [197]). Представникам таких неформальних об'єднань властиві достатньо специфічні ціннісно-сміслові орієнтації, що організовують їх сприйняття життя, відображаючи ідеологію субкультури. Загалом, розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків, які входять до складу агресивних неформальних

угруповань, характеризується значним впливом прототипів «справжніх чоловіків», «міцних хлопців», засвоєння яких виступає особливим шляхом дорослішання і самовираження, набуття маскуліної ідентичності (що також доводиться у дослідженні Н. І. Яворської [208]). Особлива роль субкультури в формуванні інтерпретаційних схем власної ідентичності підлітків доводиться у дослідженні Л. Д. Тодорів, Н.І. Яворської [198, 232].

В. І. Мироненко [122] визначені орієнтація представників праворадикальних субкультур на прояви агресивності до оточуючих, що регламентуються ідеологією субкультури і виступає результатом незадоволеності життям підлітків до вступу до субкультури, низьким рівнем осмисленості життя. М. О. Белашова [14] зазначає, що негативний зміст епатажних, радикальних та агресивних підліткових субкультур пов'язаний із відсутністю позитивних ціннісних установок, соціальною пасивністю поведінкових моделей, що виражається у формуванні аморфної системи цінностей, розмитой ідентичності та асоціальних форм поведінки.

Для послідовників агресивних неформальних угруповань властива делінквентна поведінка – напади на представників інших субкультур, бійки, пошкодження майна тощо (В. Ф. Моргун, К. В. Седих [173]). Така поведінка закладена деякою мірою у ідеології субкультур і провокує дії її послідовників (І. П. Башкатов [13]). Наприклад, встановлення диктату білої раси неможливе без порушення норм суспільства, оскільки дана ідея протирічить моральним нормам взаємодії людей різних етнічних груп.

Отже, результати досліджень ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів достатньо протирічні. В одних дослідженнях акцентується увага на перевазі у них цінностей спілкування, креативності, осмисленості життя, в інших – приділяється увага порушенню рефлексивних механізмів такої молоді, їх орієнтації на прояви гедонізму, вираженій смисложиттєві кризі, тощо. Така протирічність результатів досліджень значною мірою актуалізує необхідність вивчення впливу активності в субкультурах на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків, спираючись на соціальну природу

свідомості та обумовленість особистісного розвитку різнорівневими процесами комунікації (С.Д. Максименко [114]).

Таким чином, активність підлітків у різних неформальних об'єднаннях відображається на особливостях їх ціннісно-сміслової свідомості. При чому, під час активної участі у діяльності неформальних об'єднань підлітки конструюють власне «Я», вибудовують непротирічну картину бачення самих себе, соціальної дійсності, що виражається у специфіці їх ціннісно-сміслової свідомості, яка формується під впливом пануючих у субкультурі дискурсів.

Висновки до першого розділу

1. За результатами теоретичного аналізу проблеми встановлено виявлена роль ціннісної сфери у функціонуванні особистості, розмежовані поняття «цінності», «ціннісні орієнтації», «особистісні смисли», «сміслова сфера». Смысл визначається як універсальний базовий механізм свідомості і поведінки людини, основа її особистості. Даний феномен реалізується в таких структурах особистості як особистісний смысл, сміслова настанова, мотив, сміслова диспозиція, смісловий конструкт та особистісна цінність.

Ціннісно-сміслова свідомість особистості визначається нами як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді сміслових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності.

2. З'ясовано, що розвиток ціннісно-сміслової свідомості особистості набуває особливого значення у підлітковому віці, де молода особистість стикається з проблемою осмислення життя.

Визначено дві групи чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків: чинники соціального середовища, що відображають єдність організованих та стихійних впливів на ціннісно-сміслову свідомість дітей;

індивідуальні чинники розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків, становлення їх особистісної позиції, єдність впливів статево-рольового самовизначення, ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки, спроможності до рефлексії, особливості самоствавлення, тощо.

3. Існує велика кількість неформальних молодіжних угруповань, у яких відбувається референтне спілкування підлітків. Взаємодія в неформальних об'єднаннях визначається нами як взаємні дії підлітків, спрямовані на співвіднесення цілей учасників і організацію їхнього досягнення в процесі спілкування в умовах неформального об'єднання.

Входження підлітка до них зумовлене рядом соціально-психологічних детермінант – прагнення до самореалізації та засвоєння нових соціальних ролей; наявність конфліктів у сім'ї і бажання підлітка довести самостійність; вияв афіліації; конфлікти у формальній групі; прагнення взаємодіяти з певним типом людей; мрійливість підлітків, сприймання перебування у неформальному русі як романтичного способу життя; попадання підлітків під ідеологічне вербування членів об'єднань.

В актуальних наукових дослідженнях вплив активності в субкультурах на розвиток ціннісно-сислової свідомості певною мірою висвітлений в рамках вивчення ціннісно-сислової сфери неформалів, специфіки їх ціннісних орієнтацій, системи смислів безвідносно до спрямованості субкультур; смислової сфери, цінностей і комунікації підлітків-представників романтико-ескапістських та агресивних субкультур; становлення ідентифікаційних механізмів підлітків у соціальному середовищі субкультури. Розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів відбувається під час активної взаємодії з оточуючими через опанування соціальних норм взаємодії та конструювання наративів у соціальних дискурсах субкультури в процесі виконання спільної діяльності.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПІДЛІТКІВ-НЕФОРМАЛІВ

Даний розділ містить опис методичних засад емпіричного дослідження, аналізу результатів емпіричного вивчення ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів та представників контрольної групи, їх смисложиттєвих орієнтацій, проявів системи смислів і смисложиттєвої кризи, цінностей; типів та тенденцій міжособистісної взаємодії досліджуваних.

2.1. Методичні засади емпіричного дослідження

Аналізуючи загальні вимоги до проведення психологічного дослідження, які традиційно прийняті у психологічній науці, при плануванні і організації дослідження ми керувалися принципами системності, єдності свідомості і діяльності, детермінізму та вимогами валідності діагностичного інструментарію по відношенню до досліджуваної проблеми.

Принцип детермінізму (О. М. Леонтьєв, О. М. Ткаченко, С. Л. Рубінштейн [100, 167]) застосовувався при розробці теоретичних основ дослідження та при побудові гіпотези і її теоретичному обґрунтуванні. Враховуючи цей принцип ми виходили з того, що особливості соціально-психологічної взаємодії молоді у системі неформального спілкування відображаються на специфіці їх осмислення життя підлітків, особливостях їхньої ціннісно-сміслової свідомості.

Нами також був врахований принцип єдності свідомості та діяльності (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн [100, 167]). Даний принцип відображає таку закономірність функціонування психіки: психіка формується і проявляється лише у діяльності, і в той же час сама діяльність є умовою формування психіки. У межах даного дослідження цей принцип реалізувався у такому його розумінні, що специфіка ціннісно-сміслової свідомості підлітків виражається у здійсненні ними процесу взаємодії з однолітками в межах інтимно-

особистісного спілкування, що є провідною діяльністю даного віку. З іншого боку, сама неформальна взаємодія має визначальний вплив на розвиток ціннісно-сміслової свідомості молоді.

Дослідження передбачало розгляд особливостей впливу неформальної взаємодії на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків як відкритої аутопоетичної системи, відповідно до положення системного підходу (Л. Берталанфі, Ф. Валеїла, У. Матурана [169]), де психічні і соціальні явища розглядаються як впорядковані системи, що складаються з ряду впорядкованих і взаємопов'язаних компонентів, зміни в одному із яких визначають зміни в функціонуванні всієї системи.

Дане дослідження побудовано з урахуванням означеної О. М. Лозовою [110] особливості вивчення суб'єктивного досвіду та свідомості особистості – її невіддільності від соціальних контекстів та принципової невимірності стандартизованими методами, що визначає необхідність застосування такої дослідницької парадигми, максимально спроможної, з одного боку, фіксувати людську суб'єктивність, з іншого, – об'єктивно вимірювати знаково-символічну сутність культури, до якої особистість належить.

Вивчення особливостей ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів також базувалося на принципах «буттєвого опосередкування смислової реальності» (Д. О. Леонт'єв [102]) та інтегральної суб'єктності (З. С. Карпенко [73]). У даному дослідженні ці принципи виступили методологічною основою для розуміння ролі активності у неформальних об'єднаннях як прояву буття особистості у розвитку її ціннісно-сміслової свідомості. Відповідно до принципу інтегральної суб'єктності (З. С. Карпенко [73]), суб'єктність виступає конститутивним стержнем різнопланової активності людини, а її ціннісний простір розгортається між особистістю як трансцендентальним суб'єктом і особистістю як інтегральним морально-психологічним суб'єктом. Даний простір інтегрує різні плани свого буття і духовно-ціннісного самовизначення і виступає віртуальним суб'єктом.

Вивчення даного простору, згідно З. С. Карпенко, можливо найбільшою мірою за допомогою аксіопсихологічної герменевтики, що забезпечує таке розуміння її смислових утворень, яке справджується феноменологічним впочуванням за допомогою інтуїтивно-емпатійних здібностей дослідника, а тому – тлумаченням за допомогою феноменологічної рефлексії суб'єктивної реальності досліджуваного. Згідно з означеними положеннями, ціннісно-сміслова свідомість підлітків-неформалів розглядалася як віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (в даному випадку – участі в діяльності субкультури), а її вивчення передбачало активізацію проявів суб'єктності досліджуваних та їх вираження в символічному (вербальному) значенні.

Для дослідження впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків застосований комплекс методичних прийомів, що включає використання опитувальників, проєктивних методик та інтерв'ювання з використанням подальшого нарративного аналізу.

Застосування таких груп методик і методів є доцільним у даному дослідженні, оскільки дозволяє: 1) отримати чітко визначені показники смисложиттєвих орієнтацій, смисложиттєвої кризи, системи цінностей, тенденцій у міжособистісній взаємодії із можливістю диференціювання цих даних за рівнями вираженості; 2) дати кожному досліджуваному у процесі діагностики проявити сконструйовану ним систему власної ціннісно-сміслової свідомості, що не можливо за умови використання лише опитувальників чи тестів, а передбачає застосування різноманітних проєктивних, не формалізованих, герменевтичних, стимулюючих до смислотвірної активності у досліджуваного процедур; 3) визначити відображення індивідуального життєвого досвіду підлітка в його ціннісно-смісловій свідомості, відповідно до принципу «буттєвого опосередкування смислової реальності»; 4) отримати науково обґрунтовані результати дослідження з огляду на валідність та наукову надійність застосованих

методик і методів, їх відповідність спроможності досліджуваних підліткового віку пройти дослідження без викривлення результатів.

Опитувальники визначаються як тип методик, що складаються з набору пунктів, що не мають правильної відповіді, а характеризуються лише їх частотою і спрямованістю (В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов [124]). Головною особливістю застосування опитувальників у даному дослідженні є отримання стандартизованих даних стосовно специфіки ціннісно-сміслової сфери і тенденції у міжособистісній взаємодії підлітків-неформалів.

Застосування проєктивних методик передбачає використання більш вільної процедури дослідження, застосування невизначених стимулів, які випробовуваний повинен сам доповнювати, інтерпретувати, розвивати, а ситуація дослідження передбачає активізацію у досліджуваного діяльності та неусвідомлюваних проявів. У даному дослідженні проєктивні методики дали можливість: 1) активізувати прояви ціннісно-смілової свідомості досліджуваних, відображаючи їх суб'єктивне узагальнення власних смислів і цінностей, 2) відобразити особливості системи стосунків у неформальних об'єднаннях відповідно до закономірностей дослідження моделей взаємодії, що передбачає перенесення репрезентації системи соціальних стосунків зі свідомості на об'єктивну реальність з інтеграцією системних зв'язків соціального утворення та суб'єктивної ідентифікації особистістю себе у даній соціальній системі (К.В. Седих [169]).

Інтерв'ю визначається як метод отримання інформації про особливості досліджуваного в процесі безпосередньої вербальної (усної) комунікації з дослідником за спеціальною програмою. Використання структурованого феноменологічного інтерв'ю дало можливість спровокувати усвідомлення досліджуваними системи власних цінностей, смислів, проявити суб'єктивні характеристики власної ціннісно-смілової свідомості (відповідно до принципу інтегральної суб'єктності за З. С. Карпенко та буттєвого опосередкування смислової реальності за Д. О. Леонтьєвим) та спрямувати дослідницьку активність на визначення необхідних структурних та

змістовних характеристик репрезентації ролі субкультури у ціннісно-смісловій свідомості підлітків.

Вибір методик психодіагностики здійснювався на основі аналізу діагностичного інструментарію, що типово застосовується у вивченні ціннісно-смісловій сфери особистості, її міжособистісного спілкування та у відповідності до визначених методологічних основ дослідження.

На думку М.С. Яницького [234] та А.В. Сірого [176] усі методи вивчення ціннісно-сміслових орієнтацій особистості можливо узагальнити наступним чином: 1) методики діагностики провідної, домінуючої ціннісної орієнтації, особистісної спрямованості, мотиваційної тенденції (тести Олпорта-Вернона-Ліндсея, Едвардса та ін.); 2) методики, спрямовані на дослідження цілісної системи або ієрархії ціннісних орієнтацій особистості (тести Рокіча, Фанталової, Шварца); 3) проєктивні методи вивчення ціннісно-смісловій сфери (методики Кантріла, Олпорта-Гілеспі); 4) методики вивчення процесів і рівня особистісного розвитку, що дозволяють виносити судження про сформованість ціннісно-смісловій сфери (САТ, УСК); 5) методики дослідження життєвих цілей, рівня свідомості життя і змістовних орієнтацій (РІЛ, СЖО, МПС); 6) методика вивчення системи особистісних конструктів (ТРР).

Для вивчення особливостей міжособистісного спілкування особистості застосовуються різні методики: 1) засновані на основі суб'єктивних представлень (Соціометрія Дж. Морено, Q-сортування тенденцій поведінки у групі В. Стефансона, тощо); 2) самозвіти (Опитувальник міжособистісних відносин Шутца, методика вивчення батьківсько-дитячих відносин PARI (Е.С. Шефер), тощо); 3) непрямі оцінки міжособистісних відносин (Техніка реального спостереження Ф. Кронджета); 4) методики спостереження і експертної оцінки ситуації (ситуаційний тест Р. Бейлса); суб'єктивного відображення міжособистісних відносин (спільний тест Роршаха, тест кольорових конструктів Е.М.Еткінда, тощо). Дані методики

дають можливість діагностувати різні аспекти міжособистісних відносин особистості у соціальних групах.

Для діагностики міжособистісного спілкування в неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків використаний комплекс методик, до якого увійшли:

1) «Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)» (Д.О. Леонтьєв); Методика межових смислів (Д.О. Леонтьєв); Опитувальник смисложиттєвої кризи (К.В. Карпинський), «Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц), що дали можливість визначити структурні та змістовні аспекти ціннісно-сміслової свідомості підлітків досліджуваних груп;

2) «Q-сортування тенденцій поведінки у групі» (В. Стефансон), «Діагностика міжособистісних відносин» (Л.М. Собчик) та «Системна дошка» (К. Герінг), за допомогою яких визначені вираженість типів і тенденцій міжособистісної взаємодії досліджуваних, репрезентація конфігурацій взаємодії в неформальних групах у свідомості досліджуваних;

3) якісне феноменологічне інтерв'ю з наративним аналізом, що дало змогу проаналізувати специфіку репрезентації ролі субкультури в ціннісно-смісловій свідомості підлітків.

Перейдемо до опису цих методик. Приклади бланків подано в додатку А.

Методика «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О.Леонтьєв) є адаптованою версією тесту «Ціль у житті» (Purpose-in-LifeTest, PIL) Дж. Крамбо і Л. Махоліка [103]. За допомогою цього тесту досліджуються уявлення опитуваних про майбутнє життя за такими характеристиками, як наявність або відсутність цілей у майбутньому, осмисленість життєвої перспективи, інтерес до життя, задоволеність життям, уявлення про себе як про активну і сильну особистість, яка самостійно приймає рішення і контролює своє життя. У СЖО включені наступні субшкали: 1) цілі в житті (наявність або відсутність комплексу цілей на майбутнє); 2) процес життя (інтерес, емоційність, насиченість життя); 3) результативність життя (задоволеність самореалізацією); 4) «локус контролю – Я» (рівень уявлень про

себе як про сильну особистість); 5) «локус контролю – життя» (керованість контролю над життям або фаталістичні установки).

Методика межових смислів (Д.О. Леонт'єв) направлена на вивчення особливостей структурних та змістовних характеристик системи особистісних смислів як компоненту ціннісно-сислової свідомості особистості. За результатами проведення методики проводиться обробка даних, що передбачає кількісний та якісний аналіз смислових категорій і ланцюгів, оцінку та інтерпретацію системи смислових категорій [104].

Застосування даної методики дає можливість визначити зв'язність та послідовність смислової системи особистості, продуктивність системи особистісних смислів. Дана методика дає можливість застосувати і контент-аналіз – вираженість децентрації, рефлексивності та негативності як змістовних характеристик системи особистісних смислів особистості.

«Опитувальник смисложиттєвої кризи» (К.В. Карпинський) призначений для оцінки вираженості смисложиттєвої кризи досліджуваних, ступеня суб'єктивної осмисленості життя чи його беззмістовності. Загальна кількість балів, набрана за опитувальником, характеризує загальний функціональний рівень смислової регуляції життєвого шляху, а також рівень загальної осмисленості життя, включаючи осмисленість минулого, сьогодення і майбутнього [76].

«Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц) призначений для вимірювання значущості 10 динамічно взаємопов'язаних типів цінностей (влада, досягнення, гедонізм, стимуляція, самостійність, універсалізм, доброта, традиція, конформність, безпечність) [71].

Опитувальник «Q-сортування тенденцій поведінки у групі» (В. Стефансон) має на меті оцінку вираженості у досліджуваних таких тенденцій у груповій поведінці як залежність, незалежність, бажання спілкуватися і уникнення спілкування, прийняття чи уникнення боротьби у міжособистісній взаємодії.

Методика «Діагностика міжособистісних відносин» (Л.М. Собчик) являє собою модифікований варіант інтерперсональної діагностики Т. Лірі. Даний опитувальник спрямований на вивчення міжособистісних стосунків і взаємного сприйняття (Л. М. Собчик [182]). Застосування даної методики дає можливість визначити вираженість типів міжособистісної взаємодії досліджуваних: владності, домінування, незалежності, лідерства, прямолінійності, агресивності, недовірливості, скептичності, покірності, сором'язливості, залежності, відповідальності тощо.

Методика «Системна дошка» (К. Герінг) дозволяє визначити переважаючі типи і конфігурації взаємодії в системі соціальних стосунків підлітків-неформалів. Використовуючи дану методику діагностовані переважаючі типи взаємодії – «пряма взаємодія», «лідерсько—опосередкована взаємодія», «альянсно-коаліційна взаємодія» – у неформальних об'єднаннях та акцентована увага на таких параметрах організації неформальних об'єднань як «відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія» [169].

Якісне феноменологічне інтерв'ю з наративним аналізом. Основною метою феноменологічного інтерв'ю, на думку Х. Р. Полліо, Т. Б. Хейнлі, С. Дж. Томпсон, є досягнення точного і значимого опису світу повсякденних переживань в їх максимальному наближенні до того, як вони проживаються і описуються конкретною людиною стосовно конкретної ситуації (О. М. Улановський [201]). У феноменологічному інтерв'ю має місце не дослідження в традиційному академічному сенсі, а спів-дослідження, у якому як дослідник, так і досліджуваний беруть участь разом. Завданням дослідника є екстерналізація репрезентацій свідомості без будь-яких упереджень і спотворень.

Наратив – історія, розповідь, у якій особистість властивими їй способами структурує оточуючий світ. При інтерпретації наративів акцент робиться не на подію із розповіді, а на самі особливості конструювання розповідей про події, на «історію», яка ніби впорядкована ще до текстуального викладу

(Т. Н. Ушакова [203]). Серед особливостей наративу Ю. А. Чернов [219] відзначає, по-перше, наявність кінцевої мети розповіді, з якої всі згадані події отримують пояснення. По-друге, в наративному описі має місце відбір найбільш важливих подій, що безпосередньо відносяться до кінцевої мети. По-третє, в наративі здійснюється упорядкування подій у певну часову послідовність. Тож, зважаючи на такі особливості, якісне феноменологічне інтерв'ю з подальшим наративним аналізом дало можливість виявити репрезентації ролі субкультури у розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Для перевірки статистичної значимості зафіксованих відмінностей в емпіричних даних застосовані параметричні (критерій t -Стюдента) та непараметричні (критерії χ^2 -Пірсона, ϕ^* -кутового перетворення Фішера, U -критерій Манна-Уїтні) критерії математичної статистики.

Для систематизування, узагальнення та зменшення кількості первинного масиву емпіричних даних, застосовані методи кластерного та факторного аналізу. Кластерний аналіз має на меті зменшення вихідної сукупності множин змінних (об'єктів) шляхом їхнього групування за принципом подібності. Даний метод застосовувався для групування показників ціннісно-сміслової свідомості досліджуваних.

Суть методу факторного аналізу полягає у виключенні опису множини характеристик, що вивчаються, і заміною їх меншою кількістю більш інформаційно об'ємних змінних. У даному дослідженні факторний аналіз застосовувався при визначенні чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків і взаємодії в об'єднаннях у тому числі. Комп'ютерна статистична обробка даних здійснювалась за допомогою пакета статистичних програм SPSS 21.0 for Windows.

Дана сукупність методик та засобів обробки емпіричних даних дала можливість виявити особливості впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

2.2. Особливості ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів

Теоретичний аналіз наукових поглядів стосовно особливостей впливу взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків обумовив логіку емпіричного дослідження, що передбачало такі етапи.

1. Етап теоретичного обґрунтування вивчення міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. На даному етапі аналізувалися, інтерпретувалися та узагальнювалися результати досліджень з даної проблематики. Результатом даного етапу стало визначення категоріального апарату даного дослідження та окреслення невирішених науковцями проблем впливу взаємодії у субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

2. Етап визначення об'єкту, предмету, гіпотези та вибірки емпіричного дослідження на основі здійсненого теоретичного аналізу проблеми.

У якості гіпотези емпіричного дослідження виступали передбачення про те, що міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях є чинником розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Дане передбачення конкретизувалось нами у таких положеннях:

По-перше, підліткам із неформальних об'єднань, імовірно, властива низька осмисленість життя та виражена смисложиттєва криза, орієнтування на цінності гедонізму, стимуляції та спілкування з оточуючими. Підліткам-неформалам, мабуть, властива дифузна і дезорганізована структура ціннісно-сміслової свідомості, що узагальнюється у негативному ставленні до власного «Я», вираженій ідентифікації з представниками субкультури та реакції протесту проти соціальних норм. Натомість, підлітки контрольної групи характеризуються більш вираженою осмисленістю життя, зв'язаністю та послідовністю ціннісно-сміслової свідомості, позитивним ставленням до власного «Я» як суб'єкта життєдіяльності із наданням вагомої ролі цінностям досягнення та міжособистісної взаємодії як ключових сфер життя підлітків.

По-друге, ціннісно-сміслова свідомість підлітків-неформалів визначається властивими їм тенденціями міжособистісної взаємодії, що

реалізуються у неформальних об'єднаннях. Так, передбачено зв'язок між тенденціями міжособистісного спілкування (орієнтація на спілкування, незалежність, уникнення чи прийняття боротьби), типами міжособистісної взаємодії (незалежний, співпрацюючий, недовірливо-скептичний, прямолінійно-агресивний) та структурними і змістовними характеристиками ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів.

По-третє, передбачено, що у ціннісно-сислової свідомості підлітків роль субкультури є бінарною (протилежно спрямованою), оскільки досліджувані, імовірно, розцінюють її одночасно і як спосіб самореалізації, утвердження себе, доведення цінностей дорослості, незалежності і самостійності, набуття соціального досвіду та збагачення репертуару ролей, психологічний простір для отримання підтримки; і як сферу соціальної активності, пов'язану з ескапізмом, втечею від проблем у системах формальних стосунків, прагненням компенсувати неспроможність соціальної реалізації і активного протистояння у школі і сім'ї.

По-четверте, ціннісно-сислова свідомість підлітків-неформалів обумовлюється структурними і змістовними характеристиками неформального об'єднання. Зокрема, передбачено, що на ціннісно-сислову свідомість підлітків впливають структура організації неформального об'єднання (відкритість – закритість меж, чітка – дифузна ієрархія «страт» у субкультурі) та переважаючі ціннісно-сислові дискурси (змістовні характеристики) субкультури (ключова ціннісно-сислова установка, «сислоутворювальна» ідея, обумовлення («вимога») дискурсами субкультури структури ціннісно-сислової свідомості, напрямок активності особистості, сислова установка на типові поведінкові патерни).

Відповідно до можливості емпіричної перевірки даних передбачень нами сформульована вибірка, що складалась із експериментальної та контрольної груп. До експериментальної групи увійшли 156 підлітків, які входять до неформальних об'єднань «емо», «готи», «футбольні фанати», «скін-хеда», «металісти», «рокери», «панки», «репери». До складу контрольної групи

обрані 156 підлітків, які не входять до неформальних груп. Вік досліджуваних – від 12 до 15 років.

3. Етап методичного обґрунтування психодіагностичних методик, що використані для емпіричного дослідження відповідно. За підсумками даного етапу складений комплекс методик, відповідний предмету дослідження.

4. Сформульовані гіпотетичні передбачення обумовили і логіку власне емпіричного дослідження, що включало такі підпункти:

4.1. Здійснення порівняльного дослідження особливостей ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів та дітей контрольної групи, направлене на визначення найбільш суттєвих структурних та змістовних особливостей ціннісно-сислової свідомості неформалів, окреслення її відмінностей порівняно з підлітками, що не входять до неформальних груп.

4.2. Вивчення особливостей зв'язку тенденцій та типів міжособистісної взаємодії у неформальних групах та ціннісно-сислової свідомості підлітків експериментальної групи. Дана частина емпіричного дослідження дозволила виявити такий зв'язок, проте не вирішеним залишилось питання стовно того, що саме є дієвим чинником обумовлення ціннісно-сислової свідомості досліджуваних – властиві їм тенденції та типи міжособистісної взаємодії (які, хоч і пов'язані з ціннісно-сисловою сферою, проте можуть бути індивідуально сформовані в системі різних соціальних стосунків і не мати зв'язку з активністю в субкультурі) чи особливості субкультури як простору стосунків молоді загалом, у тому числі і структурними та змістовними характеристиками неформальних об'єднань.

4.3. Дослідження особливостей репрезентації феномену субкультури в ціннісно-сислової свідомості підлітків, його смислове навантаження.

4.4. Вивчення особливостей зв'язку структури організації неформального об'єднання та переважаючих ціннісно-сислових дискурсів (змістовних характеристик) субкультури із ціннісно-сисловою свідомістю досліджуваних. Реалізація останніх двох етапів емпіричного дослідження дала можливість виокремити ті чинники формування ціннісно-сислової

свідомості, які пов'язані безпосередньо з участю в субкультурах і не можуть бути обумовлені іншими («поза субкультурою») формами комунікативної активності досліджуваних – у сім'ї, школі, секціях, тощо – виражаючись у їх тенденціях і типах міжособистісної взаємодії.

5. Етап аналізу та інтерпретації результатів дослідження з використанням методів кількісного та якісного аналізу даних.

6. Узагальнення результатів емпіричного дослідження в просторі зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, моделі впливу взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

7. Формулювання висновків, рекомендації з можливого використання результатів дослідження у практичній діяльності.

Дослідження проведене у період з жовтня 2013 року по березень 2018 року. Одним із найбільш загальних показників сформованості ціннісно-смілової свідомості особистості є осмисленість життя, тож першим завданням емпіричного дослідження було дослідження смисложиттєвих орієнтацій підлітків із неформальних об'єднань, що визначено за методикою «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. О. Леонтьєв) і подано у таблиці 2.2.1.

Таблиця 2.2.1.

Особливості осмисленості життя підлітками
із неформальних об'єднань

Рівень осмисленості життя					
Низький		Середній		Високий	
абс. знач.	%	абс. знач.	%	абс. знач.	%
101	64%	22	23%	31	13%

Як видно з таблиці 2.2.1., 64% (39) досліджуваних підлітків характеризуються вираженим низьким рівнем осмисленості життя. Вони не мають провідних смислових настанов, які регулюють їх життєдіяльність, вчинки неформалів часто мають ситуативний характер та не підкоряються

загальній життєвій логіці. Таким підліткам властиве недиференційоване ставлення до життя та дифузність смислової сфери, мінливість соціальної поведінки, що виражається і у їх стратегіях міжособистісної взаємодії та доведення власної самостійності. Натомість, 13% (7) досліджуваних неформалів характеризується вираженою осмисленістю життя. Тобто, вчинки та дії, які вони здійснюють, підпорядковуються загальній логіці їх життя, підкоряються властивим їм зміслам та смисловим настановам. Також, 23% (14) досліджуваних мають середній рівень осмисленості життя. Вони у життєвих вчинках переважно орієнтуються на свої смислові настанови, але у деяких ситуаціях можуть діяти на протигагу властивим їм життєвим зміслам, порушуючи логіку попередньо вчинених дій.

Порівняємо особливості осмисленості життя представників експериментальної та контрольної груп, що представлено на рисунку 2.2.1.

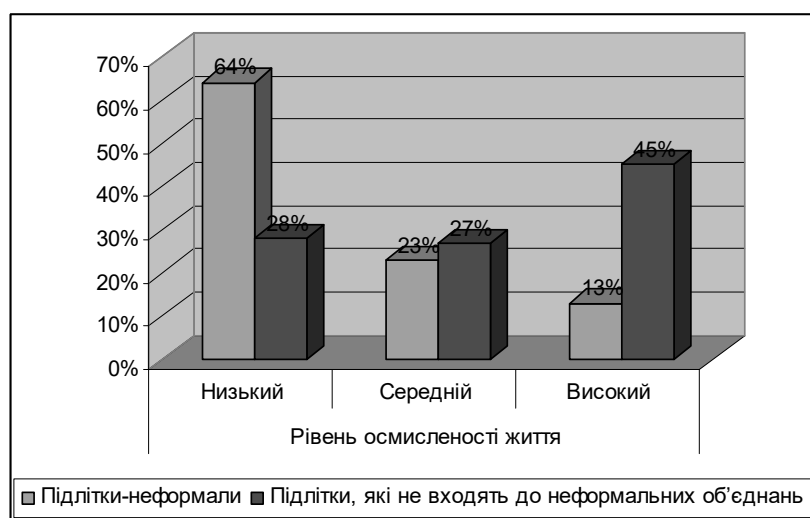

Рис. 2.2.1. Відмінності в осмисленні життя представників експериментальної та контрольної груп

Як свідчать дані, представлені на рисунку 2.2.1., підлітки із експериментальної та контрольної груп суттєво відрізняються за рівнем осмисленості життя ($\chi^2=14,253$, $p\leq 0,01$). Так, для неформалів властиве переважання низького рівня осмисленості життя, дифузність смислових установок та їх непослідовність, що зафіксовано у 64% таких досліджуваних. Низька осмисленість життя та власної поведінки у соціумі зафіксована лише у

28% підлітків контрольної групи. Їх поведінка також скеровується різними та непостійними смисловими настановами, а ставлення до дійсності відображає відсутність чіткої структури особистісних смислів.

Натомість, серед підлітків контрольної групи 45% (27) більше виражений високий рівень осмисленості життя, ніж серед представників експериментальної, де такий відсоток становить 13%. Тобто, підлітки контрольної групи переважно керуються у своєму житті смисловими установками, які чітко структуровані та є дієвими. Також, нами зафіксовані незначні відмінності у вираженості середніх рівнів осмисленості життя серед представників двох досліджуваних груп. Такі респонденти переважно керуються власними смисловими установками, проте роблять це залежно від відповідності ситуації системі смислів досліджуваних.

Розглянемо вираженість різних аспектів смисложиттєвих орієнтацій підлітків із експериментальної та контрольної груп, що представлено в таблиці 2.2.2.

Таблиця 2.2.2.

Особливості смисложиттєвих орієнтацій підлітків
експериментальної та контрольної груп

Сфери осмислення життя	Гру пи	Рівень осмисленості життя			χ^2
		Низький	Середній	Високий	
Цілі в житті	ЕГ	69% (41)	19% (11)	12% (8)	10,523**
	КГ	20% (12)	34% (20)	46% (28)	
Процес життя	ЕГ	52% (31)	27% (16)	21% (13)	13,924**
	КГ	14% (8)	38% (21)	48% (29)	
Результативність життя	ЕГ	71% (43)	25% (14)	6% (3)	15,056**
	КГ	19% (11)	28% (17)	53% (32)	
Локус контролю-Я	ЕГ	78% (47)	14% (8)	8% (5)	8,985*
	КГ	37% (22)	28% (17)	35% (21)	

Як свідчать дані таблиці 2.2.2., між представниками експериментальної та контрольної підгруп наявні суттєві відмінності за вираженістю різних аспектів осмисленості життя. Так, підлітки-неформали характеризуються менше диференційованими цілями в житті, що зафіксовано у 69% (41) таких досліджуваних ($\chi^2=10,523$, $p\leq 0,01$). Їм властиве орієнтування на відсутність життєвих цілей, нелогічність життя, що дозволяє характеризувати їх як людей, що живуть сьогоднішнім або вчорашнім днем, гедоністів. Відсутність чітких цілей у підлітків-неформалів, з одного боку, свідчить про їх виражену підліткову кризу, намагання самореалізуватися у багатьох сферах життєдіяльності одночасно, що призводить до «розпорошування» життєвих спрямованостей молоді. При цьому, набуття осмисленості життя часто реалізується підлітками через вступ до неформальних об'єднань, а ідеологія, що пропагується представниками певної субкультури, виступає еталоном, який дозволяє молодим особистостям визначитися із життєвими цілями. Натомість, 46% (28) представників контрольної групи властивий високий рівень підпорядкованості життя певній цілі. Такі підлітки характеризуються наявністю в житті цілей у майбутньому, які надають життю осмисленість, спрямованість і часову перспективу. Низька сформованість життєвих цілей зафіксована у 20% (12) підлітків контрольної групи.

Також, 52% (31) підлітків із неформальних об'єднань характеризуються низьким рівнем осмисленості процесу життя ($\chi^2=13,924$, $p\leq 0,01$). Їм властиві переважно ознаки незадоволеності своїм життям у сьогоденні; при цьому, однак, осмисленості життя можуть надавати повноцінний сенс спогади про минуле або націленість на майбутнє. Серед цих досліджуваних більшість, як правило, є членами романтико-ексapistських неформальних об'єднань, активність яких націлена на відмежування від реального життя, відхід у світ ілюзорного майбутнього, мріяння. Осмислений процес життя та його смислова обґрунтованість зафіксована у 21% (13) неформалів.

Серед представників контрольної групи зафіксована більш виражена тенденція до осмисленості процесу життя, властива 48% (29) респондентів.

Вони сприймають життя як цікаве, емоційно насичене і наповнене змістом, задоволені ним та позитивно до нього ставляться.

Також, 71% (43) підлітків-неформалів розцінює власне життя як не результативне ($\chi^2=15,056$, $p\leq 0,01$). Вони не задоволені наявним у них комунікативним досвідом, відчують негативні переживання та характеризуються ознаками смисложиттєвої кризи. Саме намагаючись покращити результативність свого життя та позбутися від негативного впливу минулого досвіду підлітки вступають до неформальних об'єднань. При цьому, задоволеність результатами життя властива 6% (3) неформалів.

Серед представників контрольної групи більш виражений показник результативності життя, який зафіксований у 53% (32) досліджуваних. Вони вважають, що багато чого досягли та мають виражений життєвий досвід. Низька результативність життя властива 19% (11) підлітків контрольної групи, які, як і неформали, мають негативний життєвий досвід, що дозволяє стверджувати про низьку задоволеність власним життям як загальну для підліткового віку тенденцію, яка коріниться у типових проявах кризи даного віку.

Окрім цього, 78% (47) підлітків із неформальних об'єднань властиве переважання локусу контролю «життя», тобто орієнтування у діяльності на ситуації та умови оточення ($\chi^2=8,985$, $p\leq 0,05$). Вони характеризуються незрілими смисловими установками та особистісними смислами, які не спроможні регулювати їх життєдіяльність. Такі підлітки, як наслідок, потрапляють під вплив оточуючих, поведуться у контексті ситуації, будучи не спроможними здійснювати життєві вибори зважаючи на власні смисли. Високий рівень локусу контролю «Я» зафіксований у 8% (5) підлітків-неформалів, які мають виражені смислові установки та орієнтуються на них у своєму житті і спілкуванні з оточуючими.

Також, 37% (22) підлітків контрольної групи характеризуються вираженою орієнтацією на життєві обставини, низькою регуляцією власної поведінки смисловими установками, як і неформали. Тобто, можемо

стверджувати про орієнтованість на локус-контролю «життя» як тенденцію, що властива обом групам досліджуваних. Нами зафіксовано, що успішне регулювання життя особистісними смислами зафіксоване у 35% (21) представників контрольної групи, які мають виражений локус контролю «Я».

Важливими параметрами ефективно функціонуючої ціннісно-сислової свідомості особистості є специфіка функціонування системи смислів, її структурна організація (кількість смислових конструктів, що використовується людиною, їх зв'язаність, тощо) та змістовні характеристики (децентрація, рефлексивність, негативність, уся сукупність використаних смислових конструктів). У даному дослідженні система структурних і змістовних характеристик смислової сфери досліджуваних розцінюється як смисловий компонент їх ціннісно-сислової свідомості.

Розглянемо особливості структурування системи смислів підлітків, що діагностовано за допомогою методики межових смислів (Д.О. Леонтьєв). Зокрема, результати дослідження структури життєвих смислів підлітків представлені у таблиці 2.2.3.

Таблиця 2.2.3.

Особливості структурних індикаторів
життєвих смислів підлітків

Групи досліджуваних	Компоненти структури смислової сфери досліджуваних, середні значення				
	К-сть граничних категорій	К-сть вузлових категорій	Індекс зв'язаності	Середня довжина ланцюгів	Продуктивність
експериментальна	2,08	1,64	0,67	8,44	19,55
контрольна	3,05	2,79	0,89	9,56	28,64
U	146	126*	127*	135	122,5*

Як свідчать дані, представлені у таблиці 2.2.3., нами зафіксовані відмінності у структурі смислової свідомості підлітків двох груп. Так, підлітки із неформальних об'єднань характеризуються меншою кількістю граничних категорій ($U=146$), як головних елементів смислової сфери (їх середнє значення – 2,08 порівняно з представниками контрольної групи – 3,05). Тобто, підлітки-неформали більш просто інтерпретують події свого життя, і, переважно, орієнтуються на незначну (1-2) кількість особистісних смислів у життєдіяльності. Натомість, підлітки контрольної групи характеризуються більш різноманітним ставленням до подій їхнього життя, що виражається в превалюванні 2-4 особистісних смислів, які представлені у якості граничних категорій під час дослідження.

Досліджувані двох груп відрізняються і за кількістю вузлових категорій ($U=126$, $p \leq 0,05$). Так, середнє значення за даним показником серед неформалів становить 1,64, тобто такі досліджувані використовують переважно 1-3 смислові категорії, які пов'язують їх ставлення до різних життєвих сфер та подій. Представники контрольної групи мають більш розгалужену структуру особистісних смислів, користуються переважно 2-4 категоріями для інтерпретації подій їхнього життя.

Також, зафіксовані відмінності за важливим показником структурної організації ціннісно-смислової свідомості підлітків – індексом зв'язаності вузлових і граничних смислових категорій ($U=127$, $p \leq 0,05$). Зокрема, середнє його значення серед досліджуваних неформалів становить 0,67, а у іншій групі респондентів – 0,89. Тобто, підлітки із неформальних об'єднань проявляють дезорганізованість та порушення ієрархічності смислової сфери. Їх особистісні смисли не завжди пов'язані зі смисловими установками у діяльності та спілкуванні, а вузлові категорії можуть мати характер «різноаспектності», «відірваності» від провідних смислів. Наприклад, сприймаючи самотійність як особистісний смисл, вони можуть не орієнтуватися на її прояви у вигляді прийняття самотійних рішень, відповідальності за них, необхідності самотійно виробляти свій життєвий

стиль тощо. Такі підлітки просто прагнуть бути «самостійними», що доводить недовіра таких смислових установок і ставить під сумнів можливість розцінювати самостійність як власне особистісний смисл.

Натомість, представники контрольної групи характеризуються більш чітко побудованою структурою ціннісно-смислової свідомості, зв'язаністю граничних та вузлових смислів. Їх смислові установки переважно співвідносяться із особистісними смислами. У діяльності та спілкуванні з іншими людьми вони регулюються більш чітко окресленою, порівняно з неформалами, системою життєвих смислів, які реалізуються через чітке співвідношення особистісних смислів підлітків із їх словами, діями та інтегрується у відношеннях. Наприклад, розцінюючи дружбу як особистісний смисл вони пов'язують її з такими вузловими смислами як емоційна близькість, важливість інших людей, довіра та підтримка.

Нами зафіксовані відмінності у вираженості довжини смислових ланцюгів досліджуваних двох груп ($U=135$). Зокрема, такий показник серед неформалів становить 8,44, а серед інших досліджуваних – 9,56. Це свідчать про більш спрощену систему ціннісно-смислової свідомості неформалів, однобічне ставлення до подій оточуючої дійсності. Натомість, представникам контрольної групи властиве більш ускладнене ставлення до оточуючої дійсності, її інтерпретація смисловими зв'язками. У власних діях та вчинках вони схильні вибудовувати більш складну систему смислових зв'язків.

Істотно відрізняються показники продуктивності у представників двох досліджуваних груп ($U=122,5$, $p \leq 0,05$). Так, середнє значення продуктивності серед неформалів становить 19,55, а серед інших підлітків – 28,64. Тобто, неформали характеризуються більше спрощеною системою смислових конструктів, які лежать, як правило, в одному семантичному полі, що демонструє однобічне, іноді, дихотомічне, сприйняття життєвих подій та вчинків інших людей. Для підлітків контрольної групи властива виражена продуктивність ціннісно-смислової свідомості. Вони характеризуються більш складною системою смислових конструктів, які поєднують у собі

розгалужену семантичну систему та дозволяють їм широко та різноаспектно сприймати оточуючу предметну і соціальну дійсність.

Тобто, підлітки із неформальних об'єднань переважно характеризуються погано структурованою та дифузною системою ціннісно-сміслової свідомості, що виражається у спрощеній інтерпретації подій оточуючої дійсності, соціальної дійсності, вчинків інших людей, непослідовності їх соціальної поведінки та міжособистісних стосунків.

Результати контент-аналізу особливостей смислової підсистеми ціннісно-сміслової свідомості підлітків, відповідно до параметрів, запропонованих Д.О. Леонтєвим, представлені у таблиці 2.2.4.

Таблиця 2.2.4.

Особливості вираженості змістовних характеристик ціннісно-сміслової свідомості підлітків

Групи досліджуваних	Індекси контент-аналізу смислів		
	децентрація	рефлексивність	негативність
експериментальна	0,344	0,112	0,352
контрольна	0,387	0,095	0,105
U	144,5	155,5	112,5*

Як свідчать дані, представлені у таблиці 2.2.4., між представниками експериментальної та контрольної груп не зафіксовані значні відмінності у вираженості змістовних аспектів смислової підсистеми ціннісно-сміслової свідомості. Зокрема, схожі за ступенем вираженості показники децентрації, тобто, орієнтованості у смислових настановах на інших людей (U=144,5). Так, середній показник індексу децентрації серед неформалів становить 0,344, а серед представників контрольної групи – 0,387. Тобто, підлітки обох досліджуваних груп однаковою мірою орієнтовані на інших людей. Наявність категорій такого роду розглядається як свідчення того, що молоді люди розглядають своє життя в контексті життя Інших і у взаємозв'язку з ними. При цьому, вони зацікавлені у спільній діяльності з оточуючими, орієнтовані

на їх визнання, що відповідає загальним тенденціям психологічного розвитку особистості у підлітковому віці [57, 74, 102].

При цьому, для підлітків обох груп властиве дещо виражене знецінене ставлення до власного «Я», яке не виступає для них смисловим центром світу. Імовірно, такі особливості ставлення до власного «Я» підлітків походять від критичності їх віку, адже хоч підлітки і орієнтуються на вираження дорослості та окреслення власної неповторності, їх ставлення до себе, осмислення власного «Я» і соціальної дійсності формується під впливом оцінок оточуючих. При цьому, неформали дещо більше орієнтовані на децентрацію у осмисленні свого життя, адже різниця у середніх значеннях між показниками груп становить 0,043. Проте, така різниця у значеннях не дає підстав стверджувати про істотні відмінності за даним показником.

Також, нами зафіксовані схожі показниками між представниками двох досліджуваних груп, що стосуються вираженості рефлексивності ($U=155,5$). Зокрема, серед неформалів середнє значення даного показника становить 0,112, а серед інших підлітків – 0,095. Тобто, підлітки із обох досліджуваних підгруп однаковою мірою мало схильні до вживання рефлексивних категорій під час опису своїх життєвих смислів, що інтерпретується як симптом порушення регуляторних функцій свідомості по відношенню до практичної діяльності. Зміст таких категорій охоплює весь спектр актів свідомості в широкому сенсі слова, як власне інтелектуально-рефлексивних (знати, розуміти, усвідомлювати), так і безпосередньо-чуттєвих (відчувати, відчувати, пам'ятати, не забувати). Тобто, досліджувані не схильні до надання цінності рефлексивним категоріям під час осмислення життя. Пізнавальні орієнтації їм часто не властиві, а сприйняття життєвих подій базується на непослідовних ідеалізованих уявленнях, які не супроводжуються вираженим процесом осмислення та оцінювання.

Зафіксовані відмінні показники за вираженістю індексу негативності серед досліджуваних двох груп ($U=112,5$, $p \leq 0,05$). Так, підліткам-неформалам властиве його середнє значення, що становить 0,352, а представникам іншої

групи – 0,105. Тобто, неформали більше, ніж інші підлітки, проявляють прагнення до втечі від якихось дій, ситуацій, вчинків або переживань. Вони цим проявляють схильність до обмеження будь-якої активності, що не викликана ситуативною необхідністю. Детермінація їх поведінки та соціальних контактів лежить поза їх свідомістю. Наявність таких острахів [97], може базуватись на наявному у них негативному комунікативному досвіді і провокувати негативне ставлення до оточуючих, прагнення уникати ситуацій, які неприємні для неформалів.

За результатами якісного аналізу смислових ланцюгів досліджуваних встановлено, що прояви негативізму фактично не корелюють із категоріями, які мають тісний семантичний зв'язок із активністю молоді у неформальних об'єднаннях. Це дає підстави стверджувати про те, що участь підлітків у молодіжних субкультурах дозволяє компенсувати їх негативний досвід, набутий у ситуаціях формального спілкування. І навпаки, під час дослідження представників експериментальної групи спостерігалось збільшення категорій із емоційно позитивною семантикою у випадках, пов'язаних із діяльністю в неформальних угрупованнях.

При цьому, представники контрольної групи менше орієнтовані на прояви негативізму. Вони більше відкриті до соціального досвіду, прагнуть проявляти активність та різносторонньо розвиватися. Такі їх орієнтації базуються на наявному позитивному комунікативному досвіді.

Отже, за результатами вираженості змістовних характеристик ціннісно-сміслової свідомості підлітків встановлено, що досліджувані обох груп характеризуються схильністю до децентрації у осмисленні життя, надання значення думці інших людей та нерозвинутими рефлексивними вміннями, що дозволяє стверджувати про відносну смислову спрощеність ціннісно-сміслової свідомості молоді. При цьому, неформали більше орієнтовані на прояви негативізму, що базується на наявному у них негативному комунікативному досвіді, ніж інші підлітки, яким властиве переважання більш емоційно позитивних категорій.

Подальший аналіз даних вивчення змістовного компоненту ціннісно-сислової свідомості підлітків передбачав здійснення ієрархічного кластерного аналізу методом кореляції векторів значень (кореляція Пірсона). Для цього із усієї сукупності смислових конструктів, які використані представниками двох досліджуваних груп, складені узагальнені переліки смислових конструктів (що відображають як граничні, так і вузлові категорії) окремо для експериментальної та контрольної групи. При цьому, у разі семантичної близькості чи ідентичності конструкту у групі вузлових та граничних смислів, він зараховувався під однією позицією, а його кількісне вираження у протоколах людей сумувалися. Приклади виконання завдання подані в додатку Б.

Так, за результатами узагальнення даних експериментальної групи визначено 23 смислові конструкти, використані підлітками для опису системи життєвих смислів: 1) самостійність; 2) дружба; 3) незалежність; 4) свобода; 5) розуміння з іншими; 6) спілкування; 7) необхідність виділятися; 8) доведення дорослості; 9) жити; 10) бути єдиним з іншими; 11) отримувати задоволення; 12) визнання представників субкультури; 13) відчувати спокій і впевненість; 14) незалежність від батьків; 15) належність до групи; 16) сміливість у відстоюванні поглядів; 17) уникати проблем; 18) почувати що потрібен; 19) розваги; 20) активне життя; 21) пізнання світу; 22) саморозвиток; 23) відповідати за вчинки. Ці дані переведені у загальногрупову матрицю і, і подальшому, кластеризовані. За результатами даної процедури отримана дендрограма (рис.2.2.4), що відображає структурні характеристики сукупності смислових конструктів підлітків-неформалів.

Внаслідок проведеного кластерного аналізу на середніх рівнях подібності визначено 7 кластерів.

Перший кластер містить такі смислові конструкти: 21) пізнання світу; 23) відповідати за вчинки; 20) активне життя; 22) саморозвиток. Даний кластер охоплює семантику активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів, їх прагнення на основі набуття знань про оточуючий світ, бути

активними у житті, розвивати власні знання і можливості. Така самореалізація виражається і в прояві вагомій життєвій характеристиці досліджуваних – відповідальності за власні вчинки як показника життєвої зрілості, що починає формуватися у ціннісно-смысловій свідомості в даному віці.

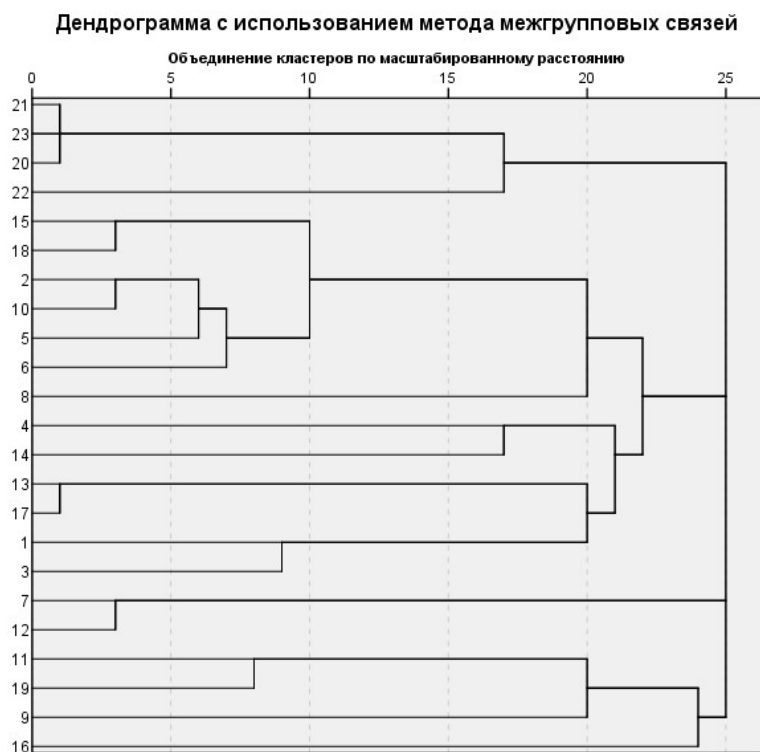

Рис. 2.2.4. Дендрограмма смыслових конструктів підлітків-неформалів, визначених за «Методикою межових смислів»

Другий кластер включає конструкти: 15) належність до групи; 18) почувати що потрібен; 2) дружба; 10) бути єдиним з іншими; 5) розуміння з іншими; 6) спілкування; 8) доведення дорослості. Зміст даного кластеру відображає значимість міжособистісної взаємодії для особистісного розвитку підлітків експериментальної групи. Через процес міжособистісної та внутрішньо групової комунікації неформали проявляють своє «почуття належності» до групи, отримують розуміння від інших та емоційну підтримку від них на основі психологічної спільності. Цікавим є те, що до даного кластеру віднесений і смысловий конструкт «доведення дорослості». Це, загалом, відповідає поглядам на становлення особистості у підлітковому віці, коли здійснення провідної діяльності – міжособистісного спілкування –

призводить до кристалізації головного особистісного новоутворення даного періоду – почуття дорослості [36]. Спілкуючись з однолітками у групах, неформали трансформують власний «образ Я» у свідомості, що набуває ознак психологічної зрілості та розцінюється як спроможний до самостійного функціонування.

До третього кластеру увійшли смислові конструкти: 4) свобода та 14) незалежність від батьків. Семантика даного кластеру охоплює прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи. Тобто, у свідомості підлітків-неформалів відмежування від батьків, спроможність приймати рішення самостійно є проявом свободи. Діагностично значимо те, що підлітки-неформали сприймають включення до групи та єдність з оточуючими (визначені у другому кластері) як доведення власної дорослості, проте отримання свободи у їх свідомості пов'язано з відмежуванням від батьків. Такі смислові зв'язки досліджуваних свідчать на користь значимості соціального оточення у розвитку особистості підлітка.

Четвертий кластер представлений конструктами 13) відчувати спокій і впевненість та 17) уникати проблем. Семантика даного кластеру охоплює орієнтацію підлітків-неформалів на ескапізм, уникнення від проблем в системі стосунків та житті загалом як спосіб досягнення емоційно позитивних станів.

П'ятий кластер містить конструкти 1) самостійність та 3) незалежність. Даний кластер відображає найбільш суттєві та загальні тенденції підлітків-неформалів до реалізації почуття дорослості як основного новоутворення даного віку – самостійність та незалежність.

Цікавим є поєднання на більш високому рівні кластеризації третього, четвертого та п'ятого кластерів, що може інтерпретуватися таким чином: у підлітків-неформалів досягнення, свободи, незалежності (у тому числі і від батьків) та самостійності семантично пов'язано із необхідністю уходу від проблем, травмуючих подій та досягненням стану спокою. Проте, одночасно, дана орієнтація пов'язана і з прийняттям, підтримкою і взаємодією у системі

групових взаємин. Це свідчить про наявність ознак негативного досвіду у ціннісно-смісловій свідомості неформальної молоді.

Шостий кластер представлений конструктами: 7) необхідність виділятися та 12) визнання представників субкультури. Даний кластер відображає значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин у підлітків експериментальної групи. Важливо те, що конструкти даного кластеру у дендрограмі не поєднуються ні з якими іншими кластерами (окрім останнього загального об'єднання в один кластер). Це свідчить на користь особливої ролі дискурсів субкультури та активності у неформальних об'єднаннях в структуруванні семантичного простору ціннісно-сміислової свідомості представників експериментальної групи.

Сьомий кластер представлений конструктами 11) отримувати задоволення, 19) розваги, 9) жити та 16) сміливість у відстоюванні поглядів. Даний кластер відображає гедоністичну спрямованість усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих. Зміст даного кластеру відображає специфічне поєднання гедоністичної спрямованості підлітків, їх намагання досягнути процес життя та протиставлення себе оточуючим, що, знову ж, призводить до задоволення.

Таким чином, процедура кластеризації дала можливість визначити сім найбільш вагомих змістовних тенденцій в усвідомленні життя підлітками експериментальної групи. Це тенденції: активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів, значимість міжособистісної взаємодії для їх особистісного розвитку, прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи, орієнтації підлітків-неформалів на ескапізм, прагнення до самостійності та незалежності, значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин, гедоністичної спрямованості усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих.

Далі була здійснена кластеризація смислових конструктів підлітків контрольної групи за результатами «Методики межових смислів» (Д.О. Леонт'єв). За результатами узагальнення смислових конструктів

досліджуваних виявлено також 23 смислових конструкти, які включають ті ж конструкти, що використані представниками експериментальної групи, проте у представників даної групи відсутній конструкт «визнання представників субкультури» і виділений конструкт «відповідальність за інших», що зафіксований і серед граничних, і серед вузлових категорій і відсутній в експериментальній групі. Результати кластеризації смислових конструктів підлітків контрольної групи представлені в дендрограмі (рис. 2.2.5).

За результатами проведеного кластерного аналізу виявлено 6 кластерів, які описують систему смислів підлітків контрольної групи.

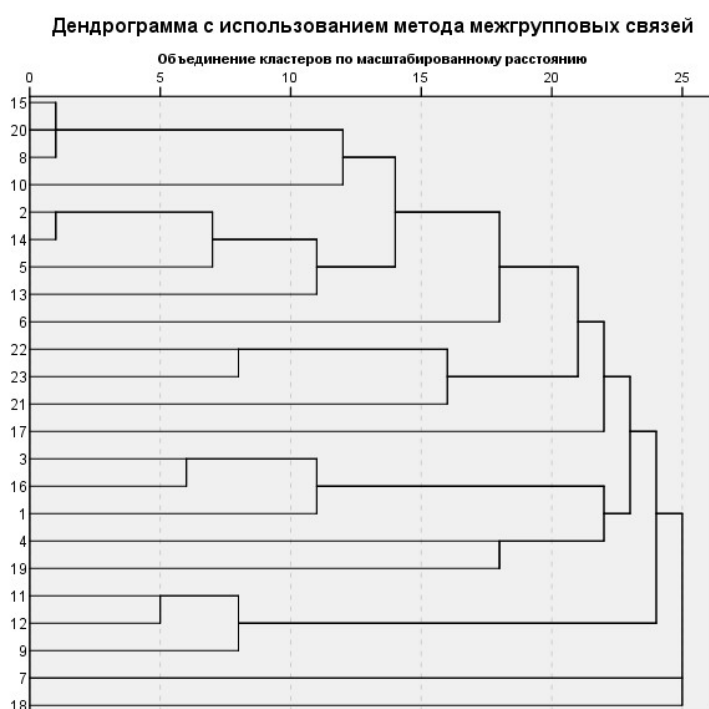

Рис. 2.2.5. Дендрограма смислових конструктів підлітків контрольної групи, визначених за «Методикою межових смислів»

Перший кластер охоплює конструкти 15) сміливість у відстоюванні поглядів, 20) пізнання світу, 8) доведення дорослості та 10) бути єдиним з іншими. Зміст даного кластеру відображає прагнення підлітків проявити дорослість шляхом збагачення соціального досвіду і презентації себе. Даний кластер відображає протилежно направлені тенденції підлітків до відстоювання своїх поглядів при одночасній єдності з оточуючими, що доводить, в черговий раз, суть кризи підліткового віку – одночасно і

перебувати у психологічній єдності з іншими і протистояти оточуючим, відстоюючи власну дорослість. В дендрограмі експериментальної групи аналогічний кластер відсутній, а конструкти, що становлять його зміст, входять до другого, першого і сьомого кластерів. Неформали більше схильні проявляти дорослість у системі стосунків з однолітками (в дружбі), а підлітки контрольної групи прояви дорослості пов'язують з соціальною зрілістю та відстоюванням своєї позиції.

Другий кластер складають конструкти 2) дружба, 14) належність до групи, 5) розуміння з іншими, 13) незалежність від батьків та 6) спілкування. Зміст даного кластеру відображає важливість для підлітків міжособистісної взаємодії з однолітками як способу відмежування від світу дорослих. Загалом, спілкування можемо позначити як смисловий конструкт, який об'єднує семантику першого і другого кластерів (адже спілкування забезпечує і збагачення досвіду, і власне дружні стосунки, і відмічене майже у всіх представників контрольної групи). Проте, спілкування, на нашу думку, більш доцільно розглядати саме у складі другого кластеру з огляду на семантичну близькість з іншими конструктами, що складають його зміст (дружба, належність до групи, тощо). У результатах дослідження експериментальної групи маємо схожий за семантикою, також другий, кластер (значимість міжособистісної взаємодії для особистісного розвитку підлітків), який, однак, не передбачає відмежування від батьків у системі стосунків з однолітками. Тобто, неформали у стосунках більше прагнуть набути дорослості шляхом психологічної єдності з оточуючими (здійснювати дружні стосунки, проявляти себе), а представники контрольної групи – у стосунках набувають незалежності від батьків.

Третій кластер включає такі конструкти: 22) відповідати за вчинки; 23) відповідати за інших, 21) саморозвиток та 17) почувати що потрібен, що відображає усвідомлення відповідальності у діях та стосунках як показник саморозвитку особистості підлітка та її визнання оточуючими. Така семантика свідчить про чітку орієнтацію досліджуваних у характеристиках

дорослої, психологічно зрілої особистості, спроможної не лише до проявів самостійності, але і до відповідальності. Підлітки усвідомлюють свою необхідність іншим людям виходячи з реалізації відповідальності у стосунках з цими людьми. Зміст даного кластеру частково відповідає визначеному в експериментальній групі першому кластеру (активної життєвої самореалізації підлітків-неформалів), де, однак, взагалі відсутня тенденція відповідальності за інших (соціальна зрілість) та, загалом, конструкт «відповідальність» менше виражений.

Четвертий кластер представлений конструктами 3) незалежність, 16) уникати проблем та 1) самостійність, що відображає усвідомлення підлітками шляху доведення своєї незалежності і самостійності як способу уникнення проблем і обмежень, з одного боку, та необхідність отримати незалежність через проблеми (обмеження) – з іншого. Даний кластер відповідає змісту п'ятого кластеру, визначеного в експериментальній групі, проте не має семантичного зв'язку з необхідністю уникнення проблем, що зафіксована лише в контрольній групі.

П'ятий кластер складають конструкти 4) свобода і 19) активне життя, що відображає прагнення підлітків активно реалізуватися у житті, використовуючи всі можливості. Натомість, у неформалів відповідний кластер (третій) включає конструкти свобода та незалежність від батьків, що надають усвідомленню свободи характер уникнення залежності від батьків («свобода від...» за Е.Фромом [212]). Діти ж із контрольної групи свободу розцінюють як можливість життєвої реалізації («свобода для...»).

До шостого кластеру входять конструкти 11) отримувати задоволення, 12) відчувати спокій і впевненість та 9) жити, що відображає гедоністично-стабільну спрямованість усвідомлення життя підлітками контрольної групи. Почуття спокою і впевненості у собі, стосунках, оточуючих викликає у них задоволення і позитивне процесуальне усвідомлення життя. В експериментальній групі зафіксований схожий (сьомий) кластер, що, однак,

поряд із орієнтацією на гедонізм має ознаки протистояння з соціумом, які відсутні в контрольній групі.

Сьомий кластер об'єднує смислові конструкти: 7) необхідність виділятися та 18) розваги, що відображає усвідомлення підлітками досягнення власної індивідуальності у процесі відпочинку. У експериментальній групі відповідні смислові конструкти поєднуються з необхідністю визнання представниками субкультури (шостий кластер) та гедоністичними прагненнями (сьомий кластер).

Таким чином, визначені такі кластери, що узагальнюють смислові конструкти підлітків із контрольної групи: прагнення підлітків проявити дорослість шляхом збагачення соціального досвіду і презентації себе; важливість для них міжособистісної взаємодії з однолітками як способу відмежування від світу дорослих; усвідомлення відповідальності у діях та стосунках як показник саморозвитку особистості підлітка та її визнання оточуючими; усвідомлення досліджуваними шляху доведення своєї незалежності і самостійності як способу уникнення проблем і обмежень; прагнення підлітків активно реалізуватися у житті, використовуючи всі можливості; гедоністично-стабільна спрямованість усвідомлення життя та усвідомлення дітьми досягнення власної індивідуальності у процесі відпочинку.

Тож, порівняння виділених кластерів у двох групах досліджуваних дозволило виявити найбільш суттєві відмінності в змістовому поєднанні смислових конструктів підлітків. Виявлено, що кластерна структура смислових конструктів неформалів відрізняється, по-перше, наданням особливої ролі визнанню з боку представників субкультури, що, відповідно, взагалі не властиво підліткам контрольної групи; по-друге, уникнення травмуючих проблем у неформалів виступає окремим кластером та темою, а серед представників контрольної групи визначається як детермінанта досягнення самостійності та незалежності; по-третє, у структурі смислових конструктів неформалів гедонізм пов'язаний із відмежуванням від

оточуючих, протиставленням себе їм, а представники контрольної групи осмислюють гедонізм переважно у контексті категорій спокою та усвідомлення процесу життя. По-четверте, у системі смислових конструктів підлітків контрольної групи більшою мірою представлена семантика відповідальності, у тому числі соціальної, що взагалі не властиво неформалам. Вони розглядають відповідальність у контексті саморозвитку та визнання іншими людьми.

Загалом, у структурах смислових конструктів підлітків обох груп зафіксований достатньо великий збіг за змістом кластерів та розподілом смислових конструктів за кластерами. Особливо це стосується тих конструктів, що відображають базові смисли і цінності підлітків як вікової категорії. Зокрема, у дендрограмах обох груп виявлено надання вагомості ролі спілкування (дружби, прийняття, належності, тощо) у становленні особистості; орієнтація на прояви незалежності та самостійності, що розцінюються, хоч і в різних контекстах, але для усіх підлітків як засіб відмежування від батьків.

Саме неспроможність підлітків вирішити основне протиріччя даного віку – яким чином довести власну дорослість за відсутності досвіду – провокує у них прагнення відмежуватися від батьків, світу дорослих у простір неформального спілкування з однолітками (у неформальних групах чи «простих компаніях»), активізує орієнтацію на уникнення, виходу із ситуації обмеження, яка виражається у смисложиттєві кризі. Особливу роль у протіканні кризи підліткового віку відіграє ціннісно-сміслова сфера, котра відображає орієнтири реалізації намагань дитини довести свою самостійність та незалежність, компетентність у житті. У даному віці відбувається суттєва перебудова смислових настанов молоді, що залежить від особливостей її комунікативного досвіду, провідних інтересів, особливостей розумового розвитку тощо. Проте, більшість підлітків не мають достатнього соціального досвіду (який часто відображає незрілі моделі поведінки, притаманні більш ранньому вікові) та реалістичних смислових настанов для ефективного

самовираження у різних сферах життя. Їх прагнення самореалізуватись не завжди приносить бажані результати і відображає неспроможність досягти поставленої мети, спираючись на притаманні до цього часу поведінкові патерни, що провокує знецінення особистісних смислів підлітків та перебудову їх смислових настанов. Перебуваючи у такому стані, дитина схильна переживати фрустрацію, відчуває труднощі у стосунках з оточуючими, оскільки діяльність на основі тих життєвих смислів, що були для неї важливими (незалежність, самостійність, самодостатність), не веде до окреслення провідного новоутворення даного віку – почуття дорослості.

Розглянемо результати дослідження особливостей смисложиттєвої кризи підлітків, отримані за опитувальником «Смисложиттєва криза» (К.В. Карпинський) і представлені у таблиці 2.2.5.

Таблиця 2.2.5.

Особливості переживання смисложиттєвої кризи підлітками
експериментальної та контрольної груп

Групи досліджуваних	Рівні вираженості смисложиттєвої кризи підлітків					
	Низький		Середній		Високий	
	абс. знач.	%	абс. знач.	%	абс. знач.	%
Експериментальна	6	10	20	33	34	57
Контрольна	32	52	18	31	10	17

Як свідчать дані, подані у таблиці 2.2.5., нами зафіксовані істотні відмінності у показниках вираженості смисложиттєвої кризи підлітків експериментальної та контрольної груп ($\chi^2=11,13$, $p \leq 0,01$). Зокрема, 57% (34) підлітків-неформалів характеризуються вираженими ознаками смисложиттєвої кризи. Вони схильні негативно оцінювати свої особистісні властивості, сприймати їх як перешкоди на шляху до життєвого успіху. При цьому інтенсифікація та генералізація кризових переживань у підлітків провокує домінування негативних компонентів самоствавлення.

Тобто, підліткам-неформалам властивий низький рівень осмисленості життя та наявність специфічних труднощів у смисловій регуляції і смислотворенні життєвого шляху. Такі підлітки сприймають своє життя як нудне, нецікаве, непродуктивне, безцільне, непослідовне і недостатньо організоване. Потреба в смислі життя у них не розвинена або сильно фрустрована, а смислопошукова активність практично не виражена. Пошук і реалізацію сенсу життя вони вважають марною і навіть шкідливою справою, намагаються уникати думок про власне життя і його смисл. У повсякденній активності вони частіше керуються простими потребами, ніж ідеалами. Підлітки-неформали інтенсивно переживають внутрішню спустошеність, вичерпаність, нереалізованість у житті. У них переважає суб'єктивна незадоволеність життям. У період такої кризи підлітки гостро переживають з приводу непродуктивності своєї життєдіяльності, що виражається у їх смислових настановах, орієнтованих на втрату сенсу життя. При цьому, виражені ознаки смисложиттєвої кризи зафіксовані нами і у 17% (10) представників контрольної групи.

Виявлено, що переважна більшість досліджуваних із контрольної групи (52% (32 підлітки)) характеризується відсутністю смисложиттєвої кризи. Такі досліджувані схильні до успішного осмислення життя, у своїх вчинках керуються властивими їм смисловими настановами, які їх влаштовують та задовольняють. Низький показник смисложиттєвої кризи виявлений нами також у 10% (6) підлітків із неформальних об'єднань.

Тобто, підлітки-неформали характеризуються вираженими ознаками смисложиттєвої кризи, не задоволені наявними у них смисловими орієнтаціями та установками, відчують беззмістовність свого існування, а їх діяльність не підпорядковується смисловій регуляції поведінки. Натомість, підлітки із контрольної групи переважно мають осмислене ставлення до життя та у діях керуються властивими їм смисловими настановами.

Розглядаючи ціннісно-смислову свідомість як систему можемо передбачити, що дифузність підсистеми смислів відображається і на опушенні

функціонування вихідної підсистеми свідомості – системи цінностей. Напрямок активності особистості, визначений властивими їй цінностями, усвідомлюється та аналізується в підсистемі смислів, де цінності інтерпретуються (розкривається їх семантика у кожної особистості) та поєднуються з особливостями їх реалізації, запускаючи відповідні мотиви регулятори поведінки, поведінкові патерни, тощо. Тож, розглянемо особливості цінностей підлітків, що визначено за методикою «Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц) і подано в таблиці 2.2.6.

Таблиця 2.2.6.

Показники вираженості ціннісних ідеалів підлітків експериментальної та контрольної груп

цінності	ЕГ		КГ		<i>t</i>
	\bar{x}	ранг	\bar{x}	ранг	
самостійність	1,65	1	1,32	1	0,18
досягнення	2,14	2	2,79	3	0,33
стимуляція	2,69	3	2,21	2	0,41
гедонізм	3,12	4	6,24	7	3,84**
доброта	4,66	5	3,58	4	0,29
влада	5,86	6	7,82	8	2,31*
безпека	6,84	7	5,39	6	0,52
універсалізм	7,39	8	4,46	5	3,29**
традиційність	7,93	9	8,93	10	0,29
конформність	8,86	10	8,24	9	0,35

Як свідчать дані таблиці 2.2.6., підлітки двох досліджуваних груп характеризуються дещо відмінним розподілом ціннісних ідеалів, як найвищих утворень ціннісно-сміслової свідомості, що задають вектор усвідомлення життя та життєздійснення, при наявності визначених спільних характеристик. Зокрема, підлітки двох досліджуваних груп мають тотожне ціннісне «ядро» у

вигляді переваги рангових позицій самостійності, досягнення та стимуляції в обох групах (1, 2 і 3 ранги). Також, підлітки двох груп характеризуються схожим розподілом рангових позицій найменш значимих цінностей традиційності та конформності (9 і 10 ранги). Окрім цього, представники обох груп мають посередньо виражені цінності безпеки і доброти.

Зафіксовано, що підлітки-неформали у якості ціннісних ідеалів більше розцінюють гедонізм ($t=3,84$, $p\leq 0,01$) та владу ($t=2,31$, $p\leq 0,05$), натомість представники контрольної групи більше направлені на цінність універсалізму ($t=3,29$, $p\leq 0,01$). Тобто, ціннісно-сміслова свідомість підлітків експериментальної групи містить більшу орієнтацію на отримання насолоди та чуттєвого задоволення та влади як ідеалів життя. В свою чергу, підлітки контрольної групи у якості ціннісного ідеалу більше ніж неформали розцінюють розуміння, терпимість та досягнення блага особистості.

Особливості вираженості цінностей як індивідуальних пріоритетів досліджуваних двох груп подані у таблиці 2.2.7.

Таблиця 2.2.7.

Показники вираженості реально діючих цінностей підлітків
експериментальної та контрольної груп

цінності	ЕГ		КГ		t
	\bar{x}	ранг	\bar{x}	ранг	
самостійність	2,07	1	1,94	1	0,58
стимуляція	2,43	2	2,36	2	0,29
гедонізм	2,95	3	3,49	4	0,64
влада	3,61	4	7,84	9	4,83**
безпека	4,23	5	4,93	6	0,38
доброта	4,98	6	4,42	5	0,57
досягнення	5,32	7	2,88	3	5,21**
традиційність	6,24	8	8,82	10	1,33
універсалізм	7,88	9	5,41	7	2,21*
конформність	8,59	10	6,38	8	1,42

Як свідчать дані таблиці 2.2.7, підлітки експериментальної та контрольної груп відрізняються за властивими їм ціннісними орієнтаціями на рівні індивідуальних пріоритетів як регуляторів їх поведінки. Зокрема, підліткам-неформалам властива більше виражена цінність влади ($t=4,83$, $p\leq 0,01$), натомість діти контрольної групи характеризуються переважанням цінностей досягнення ($t=5,21$, $p\leq 0,01$) та універсализму ($t=2,21$, $p\leq 0,05$). Тобто, досліджувані із експериментальної групи прагнуть мати контроль над іншими людьми, задовольняти своє прагнення у владі, а досліджувані контрольної групи більше орієнтовані на активну реалізацію в житті за рахунок застосування своїх знань, умінь і можливостей, досягнення результатів у різних видах діяльності, що сприймається ними як прояв власної дорослості. Такі дані в цілому відповідають тенденціям осмислення життя, визначеним за результатами кластерного аналізу.

Виявлені також загальні тенденції у вираженості цінностей серед досліджуваних обох груп. Зокрема, найбільш дієвими цінностями підлітків обох груп є самостійність, стимуляція і гедонізм; посередньо вираженими – безпека і доброта; найменш вираженими – традиційність та конформність.

Тобто, усі підлітки досліджуваних груп у житті і реальній поведінці орієнтуються на доведення власної самостійності, незалежності, що поєднується з тенденцією до отримання насолоди і вражень від життя, що типово для підліткового віку загалом, коли саме доведення дорослості часто реалізується через намагання отримати насолоду і враження у вигляді наслідування патернів поведінки дорослих. Вагомо, що в структурі цінностей, які є основою ціннісно-сислової свідомості досліджуваних, останні рангові позиції належать цінностям традиційності і конформності, які, фактично, не виступають регулятором поведінки у досліджуваних обох груп. Тобто, роль традицій і групових норм (не зважаючи на властиву підлітковому віку референтність) у свідомості підлітків достатньо низька.

Така картина ціннісних регуляторів поведінки досліджуваних достатньо схожа з їх ціннісними ідеалами. Зокрема, в таблиці 2.2.8. представлено

порівняння ціннісних ідеалів та реально діючих цінностей підлітків-неформалів.

Таблиця 2.2.8

Показники вираженості цінностей підлітків-неформалів на рівні ціннісних ідеалів та індивідуальних пріоритетів

цінності	ціннісні ідеали		реальні цінності		<i>t</i>
	\bar{x}	ранг	\bar{x}	ранг	
самостійність	1,65	1	2,07	1	0,54
досягнення	2,14	2	5,32	7	5,23**
стимуляція	2,69	3	2,43	2	0,37
гедонізм	3,12	4	2,95	3	0,66
доброта	4,66	5	4,98	6	0,53
влада	5,86	6	3,61	4	2,31*
безпека	6,84	7	4,23	5	2,74*
універсалізм	7,39	8	7,88	9	1,20
традиційність	7,93	9	6,24	8	1,36
конформність	8,86	10	8,59	10	0,11

Як видно з таблиці 2.2.8., переважаючими цінностями підлітків із неформальних об'єднань є самостійність (абсолютна цінність, що має 1 ранг як на рівні ціннісних ідеалів, так і індивідуальних пріоритетів), стимуляція (3 та 2 ранг) і гедонізм (4 та 3 ранг відповідно). Тобто, життя підлітків із неформальних груп підпорядковане проявам власної самостійності шляхом відчуття гедонізму та отримання нових, чуттєво збагачених вражень від життя, що переповнене новими та цікавими подіями. При цьому, виявлено, що самостійність неформалів не пов'язана з життєвою компетентністю та проявами відповідальності.

Посередньо вираженими цінностями досліджуваних є доброта (5 та 6 ранги на рівні ціннісних ідеалів та реальних цінностей), влада (6 та 4 ранги),

безпека (7 та 5 ранги відповідно). Найменш значимими цінностями для досліджуваних є універсалізм (8 та 9 ранги), традиційність (9 та 8 ранги) і конформність (10 ранг). Тобто, досліджувані не надають взагалі значення досягненню блага усіх людей, слідуванню традицій та усталеного способу життя (що доцільно при переважанні цінності стимуляції) і залежності від рішень групи і традицій суспільства.

Зафіксовані деякі відмінності у розподілі цінностей на рівні ціннісних ідеалів та реально діючих цінностей. Зокрема, підліткам-неформалам на рівні ціннісного ідеалу більше властиві досягнення, які втрачають свій вплив у реальній регуляції поведінки ($t=5,23$, $p\leq 0,01$). Натомість, у реальній поведінці неформалів більш виражені цінності влади ($t=2,31$, $p\leq 0,05$) та безпеки ($t=2,74$, $p\leq 0,05$), порівняно з ціннісними ідеалами. Тобто, вони вважають, що для них важливо мати життєві досягнення, реалізуватись у житті, натомість більше прагнуть влади, контролю над оточуючими та збентежені питаннями своєї безпеки, незалежності від оточуючих та психологічного благополуччя.

У такому співвідношенні цінностей на рівні ідеалів та реальних регуляторів поведінки відображається ціннісна неузгодженість неформальної молоді, її смисложиттєва криза. Вони, по-перше, прагнуть самостійності, яку, однак, схильні проявляти не через компетентність і спроможність вирішувати життєві питання, а шляхом збагачення життєвих вражень, отримання стимуляції і задоволення, що може виражатися через адиктивну, делінквентну поведінку в романтико-ескапістських та агресивно спрямованих субкультурах. По-друге, неформали показником самостійності на рівні ідеалів розцінюють досягнення, проте у житті більше прагнуть відпочинку, вражень, контролю над оточуючими і безпеки.

Порівняння цінностей у вигляді ідеалів та регуляторів поведінки підлітків із контрольної групи представлено у таблиці 2.2.9.

Таблиця 2.2.9

Показники вираженості цінностей підлітків контрольної групи на рівні ціннісних ідеалів та індивідуальних пріоритетів

цінності	ціннісні ідеали		реальні цінності		<i>t</i>
	\bar{x}	ранг	\bar{x}	ранг	
самостійність	1,32	1	1,94	1	0,16
досягнення	2,21	2	2,88	3	0,28
стимуляція	2,79	3	2,36	2	0,33
доброта	3,58	4	4,42	5	0,28
універсалізм	4,46	5	5,41	7	0,53
безпека	5,39	6	4,93	6	0,38
гедонізм	6,24	7	3,49	4	3,29**
влада	7,82	8	7,84	9	0,16
конформність	8,24	9	6,38	8	2,03*
традиційність	8,93	10	8,82	10	0,11

Як свідчать дані таблиці 2.2.9., серед підлітків контрольної групи загальний перелік цінностей на рівні ідеалів та реально діючих принципів усвідомлення життя є схожим. Відмінність становлять лише цінності гедонізму ($t=3,29$, $p\leq 0,01$) та конформності ($t=2,03$, $p\leq 0,05$), які більше виражені на рівні реальних регуляторів поведінки ніж на рівні ціннісних ідеалів. Тобто, підлітки контрольної групи у якості ціннісних ідеалів не розцінюють свій відпочинок, отримання насолоди та залежність від думки оточуючих, а віддають переважуючу роль самостійності та досягненням. Натомість, реальна їх поведінка більшою мірою керується прагненням до гедонізму (що входить, фактично до ціннісного ядра свідомості досліджуваних даної групи) та залежить від думки оточуючих, що хоч і не є ключовою цінністю, проте більше виражено, ніж це усвідомлюють діти даної групи на рівні ідеалів.

Отже, дослідивши вираженість цінностей як на рівні ідеалів, так і на рівні реальних регуляторів поведінки серед представників обох груп, можемо узагальнити, що: по-перше, абсолютно значимими цінностями (мають перші рангові позиції як на рівні ідеалів, так і на рівні регуляторів) досліджуваних двох груп є самостійність та стимуляція; по-друге, абсолютними не значимими цінностями (мають останні рангові позиції як на рівні ідеалів, так і на рівні регуляторів) дітей двох груп є традиційність та конформність; по-третє, підлітки-неформали більше ідеалізують необхідність досягнення у житті, хоча реально керуються цінностями влади та безпеки, більше, ніж представники контрольної групи налаштовані на гедонізм; по-четверте, підлітки контрольної групи у реальній поведінці більше керуються цінностями гедонізму та конформності ніж прагнуть виділяти їх у структурі власних ціннісних ідеалів, порівняно з неформалами, представники даної групи більше налаштовані на досягнення та універсалізм.

2.3. Аналіз тенденцій і типів міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях підлітків

Відповідно до сформульованої гіпотези нами передбачено, що тенденції і типи міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів мають певний зв'язок із ціннісно-смісловою свідомістю даної категорії молоді. Тобто, тенденції міжособистісної взаємодії, що апробуються підлітками в неформальних групах, будучи несприятливими для особистісного розвитку підлітка, провокують або виникнення смисложиттєвої кризи, дезорганізацію ціннісно-сміслової свідомості, редукцію ціннісно-сміслової ієрархії усвідомлення життя та власної суб'єктності у підлітків; або ж, будучи оптимальними для становлення особистості, сприяють більш чіткому осмисленню процесу життя, становленню системи психологічно зрілих цінностей, формуванню послідовної системи ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Для того, щоб дослідити особливості зв'язку тенденцій і типів міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів з процесом розвитку їх

ціннісно-сміслової свідомості, першочерговим завданням виступало визначення специфіки міжособистісної взаємодії досліджуваних. З даною метою використані методики «Q-сортування тенденцій поведінки у групі» (В. Стефансон) та «Діагностика міжособистісних відносин» (Л. М. Собчик).

Результати дослідження поведінкових тенденцій молоді у групі проаналізовані за співвідношенням середніх значень, які подані у вигляді таблиці.

Таблиця 2.3.1.

Поведінкові тенденції у групі представників експериментальної та контрольної групи

Тенденція поведінки	ЕГ	КГ	<i>t</i>
Залежність	6,7±5,07	10,0±4,92	2,455**
Незалежність	12,4±5,81	8,56±4,2	3,314**
Бажання спілкування	10,47±6,25	12,63±4,58	1,605
Уникання спілкування	9,53±6,25	6,26±4,05	2,42*
Прийняття боротьби	10,7±6,35	11,7±5,0	0,64
Уникання боротьби	10,06±6,08	6,4±4,82	2,521*

Як свідчать дані таблиці 2.3.1., підліткам-неформалам більшою мірою властиві тенденції до незалежності ($t=3,314$, $p\leq 0,01$), уникнення спілкування ($t=2,42$, $p\leq 0,05$) та уникнення боротьби ($t=2,521$, $p\leq 0,05$), порівняно з представниками контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні ($t=2,455$, $p\leq 0,01$). При цьому, підлітки обох груп однаковою мірою орієнтовані на спілкування ($t=1,605$) та прийняття боротьби ($t=0,64$). Тобто, неформалам властива тенденція до здійснення міжособистісної взаємодії, контактність, бажання встановлювати емоційні контакти. У той же час, майже половина неформалів (40%) схильні уникати боротьби, їм властива тенденція до збереження нейтралітету у групових конфліктах. Також, 42% досліджуваних характеризуються вираженим уникненням спілкування, прагнуть перебувати

на самоті, розчарувавшись у системі соціальних контактів, не отримавши підтримки, тощо. Поєднання таких тенденцій у міжособистісній взаємодії підлітків-неформалів свідчить про наявність у них травмуючого комунікативного досвіду, адже вони одночасно і налаштовані на спілкування, і часто його уникають. Імовірно, їх прагнення до спілкування, не маючи можливості задовольнитися у складі формальної групи (класу, спортивної секції, тощо) через непорозуміння, неприйняття та конфлікти, приводить дітей до взаємодії в неформальних об'єднаннях.

Підлітки із неформальних об'єднань незалежні (74%), що визначає їх більшу схильність до неприйняття групових норм, відстоювання власних інтересів. Цікавим є те, що при достатньо явному рівні прагнення до незалежності підліткам-неформалам властива виражена тенденція до уникання боротьби, що може говорити про небажання опозиціонувати себе групі в ситуації конфлікту і приймати компромісні рішення.

Підлітки із контрольної групи направлені на спілкування, у якому виражено залежні і направлені на прояви боротьби у взаємодії. Тобто, тенденції у міжособистісній взаємодії підлітків контрольної групи відповідають типовій картині кризового становища підлітка у соціумі. Вони прагнуть спілкуватися на основі прояву референтності – орієнтації на еталонні зразки поведінки, що засвоюються під час комунікації, і при цьому прагнуть протиставляти себе оточуючим для доведення дорослості.

Тобто, конфлікт комунікативних тенденцій підлітків-неформалів полягає: по-перше, між прагненням до спілкування (як орієнтація на залежність) і проявів незалежності у стосунках; по-друге, між орієнтацією на тенденцію незалежності у стосунках та вираженим прагненням уникати спілкування і боротьбу – досліджувані хочуть протиставляти себе оточуючим у стосунках, проте, не мають для цього ресурсу і тому уникають протистояння і, відповідно, не можуть проявити свою незалежність. Виявлені тенденції у міжособистісній взаємодії досліджуваних конкретизувалися через властиві їм

типи міжособистісної взаємодії, що визначені за методикою «Діагностика міжособистісних відносин» (Л.М. Собчик) і представлені у таблиці 2.3.2.

Таблиця 2.3.2.

Типи міжособистісної взаємодії представників експериментальної та контрольної групи

№	Тип взаємодії	ЕГ	КГ	<i>t</i>
1	владно-лідуючий	6,7±3,3	7,2±4,1	0,65
2	незалежно-домінуючий	7,4±4,2	6,8±2,3	0,83
3	прямолінійно-агресивний	10,6±2,6	9,7±3,2	0,87
4	недовірливо-скептичний	12,2±2,6	7,2±3,3	7,24**
5	покійно-сором'язливий	8,3±2,4	7,4±3,2	1,34
6	залежно-послушний	4,8±2,4	9,6±3,4	7,05**
7	співпрацюючий-конвенційний	8,9±2,1	10,3±2,2	2,37*
8	відповідально-великодушний	4,2±3,4	7,5±2,6	4,85**

Як свідчать дані таблиці 2.3.2., підлітки-неформали характеризуються більш вираженим недовірливо-скептичним ($t=7,24$, $p\leq 0,01$) типом міжособистісної взаємодії порівняно з представниками контрольної групи, яким властиві більш виражені залежно-послушний ($t=7,05$, $p\leq 0,01$), співпрацюючий-конвенційний ($t=2,37$, $p\leq 0,05$) та відповідально-великодушний типи ($t=4,85$, $p\leq 0,01$). Тобто, підліткам експериментальної групи властива більш виражена орієнтація на скептицизм і нонконформізм у власних судженнях і поведінці, а підлітки контрольної групи мають виражену направленість на отримання підтримки від оточуючих, їх визнання, готові проявляти допомогу оточуючим, співпрацювати із ними, будувати дружні стосунки, мають виражене почуття відповідальності. Такі відмінності співпадають із вираженою кластерною структурою смислових конструктів досліджуваних, де у представників експериментальної групи виявлена орієнтація на нонконформізм та уникнення від оточуючих внаслідок наявного негативного комунікативного досвіду, а у представників контрольної групи –

виражена орієнтація на прояви відповідальності (яка взагалі не зафіксована у неформалів) та реалізації у міжособистісних стосунках, що для них важливі.

Інші типи міжособистісної взаємодії виражені рівномірно серед представників двох груп. Зокрема, усі підлітки проявляють впевненість у собі, спроможність керувати (тип №1), незалежність та орієнтацію на суперництво (тип №2), безпосередність, прямолінійність, настирність у досягненні мети (тип №3), скромність, сором'язливість, спроможність брати на себе обов'язки (тип №5). Вираженість типів міжособистісної взаємодії в обох групах має протирічний характер, що, на нашу думку, можна пояснити двома моментами. Одночасну орієнтацію підлітків двох груп і на прояви незалежності, суперництва і настирності, і на скромність можна пояснити, по-перше, складним характером підліткового віку із вираженою лабільністю поведінки; по-друге, тим, що підлітки у процесі дослідження могли частково демонструвати власне ідеалізоване «Я», а частково – реальне.

З огляду на виражену різномірність відповідей досліджуваних експериментальної групи за даною методикою (під час обробки результатів помічено, що відповіді всередині групи суттєво відрізняються) проведений аналіз вираженості типів міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів, які входять до субкультур різної спрямованості (таблиця 2.3.3.). Такий аналіз проведений, також, з огляду на те, що погляди на власне «ідеалізоване Я» у неформалів формуються під впливом дискурсів субкультури, як передбачено і гіпотезі. Відповідно, субкультури різної спрямованості продукують своїм послідовникам різні дискурси, що можуть вплинути на їх типи міжособистісної поведінки.

Для такого порівняння експериментальна група поділена на 3 субгрупи: 1 група – 46 представників субкультур «футбольні фанати» та «скін-хеди», які є представниками неформальних об'єднань агресивного спрямування; 2 група – 44 підлітки із об'єднань «емо» та «готи», які є представниками романтико-ескапістських субкультур; і 3 група – 66 підлітків із субкультур епатажної спрямованості («рокери», «панки», «металісти», «репери», «косплей»).

Таблиця 2.3.3

Типи міжособистісної взаємодії представників субкультур різного спрямування

№	\bar{X}			t за порівнянням груп		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
1	10,7±2,3	2,1±1,8	7,2±2,4	11,16**	6,89**	4,48**
2	12,1±3,3	4,3±2,1	5,6±2,2	8,86**	7,71	7,55**
3	12±2,6	9,3±3,2	10,4±2,2	2,9**	1,27	2,0*
4	14,3±3,6	10,2±3,8	11,3±4,3	3,9**	1,06	2,91**
5	4,7±2,2	12,2±3,6	9,8±2,8	8,72**	2,58*	6,29**
6	5,3±3,1	7,2±3,5	6,2±3,5	1,91	1,03	0,96
7	10,3±4,2	8,5±3,2	7,4±3,1	1,71	1,18	2,9**
8	3,2±1,9	4,2±2,8	4,1±3,2	1,19	0,11	1,09

Примітка: 1) типи взаємодії: 1 – владно-лідуючий, 2 – незалежно-домінуючий, 3 – прямолінійно-агресивний, 4 – недовірливо-скептичний, 5 – покійно-сором'язливий, 6 – залежно-послушний, 7 – співпрацюючий-конвенційний, 8 – відповідально-великодушний; 2) група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як видно з таблиці 2.3.3., представникам субкультур агресивної спрямованості властиві більш виражені владно-лідуючий (порівняно з другою ($t=11,16$, $p\leq 0,01$) та порівняно з третьою групою ($t=4,48$, $p\leq 0,01$)), незалежно-домінуючий ($t=8,86$, $p\leq 0,01$; $t=7,55$, $p\leq 0,01$), прямолінійно-агресивний ($t=2,9$, $p\leq 0,01$; $t=2$, $p\leq 0,05$) та недовірливо-скептичний ($t=3,9$, $p\leq 0,01$; $t=2,91$, $p\leq 0,01$, відповідно) типи міжособистісної взаємодії.

Представники романтико-ескапістських субкультур більше налаштовані на прояв покійно-сором'язливого типу (порівняно з першою ($t=7,24$, $p\leq 0,01$) та порівняно з третьою групою ($t=2,58$, $p\leq 0,01$)).

Підлітки із епатажних субкультур більше налаштовані на прояви покійно-сором'язливого типу спілкування ($t=6,29$, $p\leq 0,01$) та менш налаштовані на

співпрацюючий-конвенційний тип ($t=2,9$, $p\leq 0,01$) ніж представники 1 групи. Також, підлітки з епатажних груп більше направлені на владно-лідуючий тип спілкування, ніж підлітки-романтико-ескапістських субкультур ($t=6,89$, $p\leq 0,01$).

Тобто, типологічними характеристиками міжособистісної взаємодії підлітків-представників агресивних субкультур є прагнення організувати оточуючих, впевненість у собі, незалежність, схильність до суперництва, настирності, деяких проявів агресивності та недовіри. Підлітки із романтико-ескапістських субкультур більше налаштовані на прояви відокремлення, скромності, сором'язливості, що поєднуються із менш вираженими прагненнями організації, суперництва, настирності та агресивності. Представники епатажних субкультур мають «посередньо виражені», порівняно з представниками інших груп, типи міжособистісної взаємодії. Вони не схильні до співпраці з іншими людьми, спілкування з ними. Підлітки 3 групи менш домінуючі та агресивні, порівняно з представниками 1 групи, проте більш владні і впевнені у собі, ніж підлітки 2 групи.

Тож, визначені особливості міжособистісної взаємодії підлітків можемо узагальнити у таких положеннях. По-перше, підліткам-неформалам більшою мірою властиві тенденції до незалежності, уникнення спілкування і боротьби, переважанням недовірливо-скептичного типу взаємодії, порівняно з представниками контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні і проявляють залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії. По-друге, підлітки трьох груп однаковою мірою орієнтовані на спілкування та прийняття боротьби, прояв владно-лідуючого, незалежно-домінуючого, прямолінійно-агресивного та покійно-сором'язливого типів міжособистісної взаємодії. По-третє, зафіксовані відмінності у типах взаємодії підлітків із субкультур різної спрямованості. Підлітки із агресивних субкультур більше схильні до незалежності, агресивного самоствердження, керування; досліджувані із романтико-ескапістських субкультур – уникнення та проявів покійно-

сором'язливого типу взаємодії; підлітки із епатажних субкультур у спілкуванні прагнуть відрізнятись від оточуючих проявляти незалежність, проте менш агресивні і владні (ніж підлітки агресивних груп) та більш наполегливі, впевнені у собі і не сором'язливі порівняно з досліджуваними романтико-ескапістських об'єднань.

Визначені відмінності у стратегіях та типах міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів із субкультур різного спрямування, їх загальна відмінність від тенденції досліджуваних контрольної групи, актуалізує питання про вплив міжособистісної взаємодії на становлення ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Висновки до другого розділу

Емпіричне дослідження показало, що підліткам-неформалам властиве переважання низького рівня осмисленості життя, дифузність і непослідовність смислових установок. Вони характеризуються менше диференційованими життєвими цілями, порушенням смислового опосередкування процесу життя. Неформали мають спрощену систему ціннісно-смілової свідомості, що виражається у використанні меншої кількості смислових конструктів, які не зв'язані між собою і лежать, як правило, в одному семантичному полі. Їх відрізняє схильність до децентрації, прагнення до ескапізму. Їм властива смисложиттєва криза, неспроможність і небажання віднайти сенс життя. Неформали більше ідеалізують цінність досягнення у житті, хоча реально керуються цінностями гедонізму, отримання вражень, контролю над оточуючими і безпеки. Натомість, представникам контрольної групи властива осмисленість життя, його результативність, чітка структура смислової сфери, її продуктивність, відсутність смисложиттєвої кризи. У поведінці вони керуються цінностями гедонізму та конформності, налаштовані на досягнення та універсалізм.

За результатами кластеризації смислових конструктів у підлітків-неформалів зафіксовані тенденції активної життєвої самореалізації,

значимість міжособистісної взаємодії для їх особистісного розвитку, прагнення відмежування від батьківського контролю як прояв свободи, орієнтації неформалів на ескапізм, прагнення до самостійності та незалежності, значимість ідентифікації з субкультурою як протистояння формальній структурі взаємин, гедоністичної спрямованості усвідомлення від процесу життя та відмежування від оточуючих. Кластерна структура конструктів неформалів відрізняється: 1) наданням особливої ролі визнанню з боку представників субкультури, 2) уникнення травмуючих проблем у неформалів є окремим кластером, а в контрольній групі є детермінантою досягнення самостійності та незалежності; 3) у неформалів гедонізм пов'язаний із відмежуванням від оточуючих, а в дітей контрольної групи – з досягненням спокою та усвідомленням процесу життя; 4) у підлітків контрольної групи більшою мірою представлена семантика відповідальності.

Визначено, що неформалам властиві тенденції до незалежності, уникнення спілкування і боротьби, переважання недовірливо-скептичного типу взаємодії, порівняно з представниками контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні і проявляють залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний типи взаємодії.

Підлітки з різних субкультур однаковою мірою орієнтовані на спілкування та прийняття боротьби, прояв владно-лідуючого, незалежно-домінуючого, прямолінійно-агресивного та покійно-сором'язливого типів міжособистісної взаємодії. При цьому, підлітки із агресивних субкультур більше схильні до незалежності, агресивного самоствердження, керування; досліджувані із романтико-ескапістських субкультур – уникнення та проявів покійно-сором'язливого типу взаємодії; підлітки із епатажних субкультур прагнуть відрізнитися від оточуючих проявляти незалежність, проте менш агресивні і владні (ніж підлітки агресивних груп) та більш наполегливі, впевнені у собі і не сором'язливі порівняно з досліджуваними-ескапістами.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У НЕФОРМАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ ЯК ЧИННИКА РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІДЛІТКІВ

У даному розділі представлені особливості впливу структурних та змістовних параметрів взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Зокрема, проаналізований зв'язок тенденцій і типів міжособистісної взаємодії підлітків-неформалів та структурних і змістовних компонентів їх ціннісно-сміслової свідомості; розкриті особливості інтерпретації ролі субкультури в розвитку ціннісно-сміслової свідомості досліджуваних. Визначений зв'язок структури організації неформального об'єднання та переважаючих дискурсів субкультури із процесом розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Представлене обґрунтування і змістовне наповнення програми розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах, описані результати її апробації.

3.1. Структурні та змістовні параметри взаємодії в неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків

Вивчення особливостей ціннісно-сміслової свідомості підлітків із різних неформальних об'єднань продиктовано особливо вираженим впливом суспільно-політичної кризи на представників субкультур. Це реалізується шляхом розвитку ціннісно-сміслової свідомості, ставлення до себе і життя підлітків під впливом актуальних субкультурних дискурсів. Вони являють собою прототипи бачення оточуючого світу підлітками із різних неформальних об'єднань. Дані дискурси задають підліткам відповідні «шаблони» осмислення дійсності та «шаблони цінностей» шляхом ідеологічної пропаганди, міжособистісної взаємодії у цих групах, прослуховування відповідної музики, слідування певному стилю одягу, тощо.

Відповідно, вивчення структурних та змістовних аспектів ціннісно-сислової свідомості підлітків-представників різних неформальних груп дасть можливість визначити ті відмінні характеристики в дискурсах субкультур, що визначають смислові установки та задають «шаблони» усвідомлення життя для їх послідовників. Ми передбачаємо, що виокремлення кола чітких структурних і змістовних відмінностей ціннісно-сислової свідомості неформалів із різних субкультур дасть можливість визначити найбільш загальні, проте діючі відмінно в різних субкультурах, чинники формування ціннісно-сислової свідомості підлітків.

Для порівняння особливостей ціннісно-сислової свідомості підлітків із різних субкультур експериментальна група поділена на три групи, що детально описані у попередньому розділі роботи.

Результати дослідження засвідчують, що підлітки із субкультур різної спрямованості мають відмінні показники осмислення життя (таблиця 3.1.1), визначені за методиками «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д. О. Леонт'єв) та «Опитувальник смисложиттєвої кризи» (К. В. Карпинський).

Таблиця 3.1.1.

Особливості смисложиттєвих орієнтацій підлітків зі субкультур різної спрямованості

Показники СЖО	\bar{X}			χ^2 за порівнянням груп		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
Осмисленість життя	95±11	38±13	46±13	12,34**	0,59	10,22**
Цілі в житті	35±5	16±3	18±4	11,27**	1,09	9,84**
Процес життя	34±3	14±4	20±3	10,86**	3,21	4,66
Результативність життя	22±4	11±3	13±3	10,73**	1,22	9,63**
Локус контролю - Я	10±5	8±3	10±3	3,22	3,26	1,53
Смисложиттєва криза	68±12	132±9	129±8	12,55**	1,89	10,54**

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як свідчать дані табл. 3.1.1, представникам субкультур різної спрямованості властиві відмінні смисложиттєві орієнтації. Зокрема, представники агресивних субкультур характеризуються більш осмисленим ставленням до життя (що властиво 41% таких досліджуваних), наявністю чітко визначених життєвих цілей, розумінням логіки життєвих вчинків та позитивним емоційним ставленням до минулого відрізка життя, порівняно з представниками другої ($\chi^2=12,34$, $p\leq 0,01$) та третьої ($\chi^2=10,22$, $p\leq 0,01$) групи. Для представників романтико-ескапістських субкультур характерне менш осмислене ставлення до життя (71%), відсутність життєвих цілей, суб'єктивна незадоволеність життям та відсутність розуміння його логіки. Схожа тенденція зафіксована і серед представників епатажних субкультур, що осмислюють життя краще ніж досліджувані 2 групи, проте гірше, ніж представники 1-ї. Загалом, 62% представників даної субкультури характеризуються низьким рівнем осмислення життя.

Для підлітків-представників романтико-ескапістських та епатажних субкультур властиві відсутність чітких і визначених цілей у житті ($\chi^2=11,27$, $p\leq 0,01$ та $\chi^2=9,84$, $p\leq 0,01$ відповідно), знижена оцінка його результативності ($\chi^2=10,73$, $p\leq 0,01$ та $\chi^2=9,63$, $p\leq 0,01$), порівняно з представниками неформальних об'єднань агресивної спрямованості.

Зафіксовано, що підлітки-ескапісти значно гірше осмислюють процес життя, порівняно з представниками 1 групи ($\chi^2=10,86$, $p\leq 0,01$). Натомість, статистично значимі відмінності у проявах осмислення результативності життя між представниками другої і третьої, першої і третьої груп відсутні. Тобто, найгірше процес життя осмислюють ескапісти, а підлітки із агресивних і епатажних неформальних об'єднань краще розцінюють процес свого життя як послідовність причино-наслідкових зв'язків.

При цьому, досліджувані усіх субкультур характеризуються низьким показником локусу контролю «Я» у осмисленні життя, не розцінюють себе як смисловий центр світу, мають екстернальний локус контролю. Це доводиться

відсутністю статистично значимих відмінностей у розподілі середніх значень серед дітей різних неформальних груп.

Представники субкультур різної спрямованості характеризуються відмінними показниками смисложиттєвої кризи. Так, підлітки із романтико-ескапістських ($\chi^2=12,55$, $p\leq 0,01$) та епатажних ($\chi^2=10,54$, $p\leq 0,01$) неформальних угруповань характеризуються більш вираженими ознаками кризи у ціннісно-смисловому осягненні життя, порівняно з представниками агресивних субкультур. При чому, між представниками другої та третьої групи статистична відмінність у проявах смисложиттєвої кризи відсутня ($\chi^2=1,89$). Підлітки-неформали із вираженою смисложиттєвою кризою сприймають своє життя як нудне, нецікаве, непродуктивне, безцільне, непослідовне і недостатньо організоване. Пошук і реалізацію сенсу життя вони вважають марною і навіть шкідливою справою, намагаються уникати думок про власне життя і його смисл. Натомість, підлітки з низькими показниками смисложиттєвої кризи (серед яких більшість – представників агресивних угруповань) сприймають життя як підкорене цілі та опосередковане їх смислами і цінностями. Вагому роль у феноменології підліткової смисложиттєвої кризи відіграють дискурси субкультури, що істотно відрізняються у представників субкультур різної спрямованості.

Відмінності за структурними та змістовними показниками смислового компоненту ціннісно-смиислової свідомості підлітків із різних субкультур визначені за методикою граничних смислів (Д. О. Леонтьєв), що подано у таблиці 3.1.2.

Таблиця 3.1.2.

Змістовні та структурні показники системи смислів підлітків
із субкультур різної спрямованості

Показники системи смислів	\bar{X}			U		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
Граничні категорії	2,03±0,05	3,52±0,08	2,41±0,1	784*	923	898
Вузлові категорії	1,78±0,1	2,31±0,3	1,5±0,2	863	924	1014
Індекс зв'язаності	0,87±0,05	0,65±0,2	0,71±0,1	831*	916	837*
Продуктивність	12,7±1,2	14,6±2,2	20,3±3,2	782*	426**	318**
Довжина ланцюгів	7,5±0,4	8,6±0,9	8,2±0,4	913	1024	1009
Децентрація	0,09±0,08	0,12±0,03	0,36±0,2	942	996*	1024*
Рефлексивність	0,12±0,07	0,28±0,3	0,16±0,1	632**	1026*	1099
Негативізм	0,385±0,05	0,412±0,2	0,29±0,3	924	1022*	1124

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як видно з табл. 3.1.2, підлітки із субкультур різної спрямованості відрізняються за змістовними та структурними показниками смислового компоненту ціннісно-смислової свідомості. Зокрема, підліткам із агресивних субкультур властива більша зв'язаність смислової сфери, як показник її структурної організації, порівняно з представниками романтико-ескапістських ($U=831$, $p \leq 0,05$) та епатажних ($U=837$, $p \leq 0,05$) субкультур. Це свідчить про більш високий рівень узгодженості вузлових та граничних смислових категорій, які використовують ці підлітки в осмисленні життя. Загалом, осмислення життя підлітків із агресивних субкультур відбувається з використанням меншої кількості граничних та вузлових категорій ($U=784$, $p \leq 0,05$) достатньо спрощене, порівняно з другою групою. Натомість, представникам романтико-ескапістських неформальних угруповань властивий нижчий показник зв'язаності смислової сфери при вищій продуктивності, порівняно з підлітками із агресивних субкультур.

Представники епатажних субкультур характеризуються вираженою продуктивністю системи смислів, порівняно з дітьми з першої ($U=318$, $p \leq 0,01$) та другої ($U=426$, $p \leq 0,01$) групи. Також, діти третьої групи мають меншу зв'язаність системи смислів, порівняно з підлітками першої групи ($U=837$, $p \leq 0,05$). Проте, даний показник статистично наближається до зв'язаності системи смілів підлітків романтико-ескапістських субкультур ($U=916$). Тобто, підлітки із романтико-ескапістських і епатажних субкультур, осмислюючи життєві події, використовують більшу кількість смислових категорій, мають більш розгалужену систему особистісних смислів, які, однак, часто не зводяться до єдиних граничних категорій, що могли б забезпечити ефективну смислову регуляцію їх життя. Єдиною відмінністю системи смислів даних підгруп є більша продуктивність у дітей із епатажних субкультур.

Основною відмінністю змістовних показників смислової сфери представників даних субкультур є показник рефлексивності, який більше властивий представникам романтико-ескапістських неформальних угруповань, порівняно з дітьми з першої ($U=632$, $p \leq 0,01$) та третьої ($U=1026$, $p \leq 0,05$) групи. Ці досліджувані більше схильні до рефлексивного осягнення смислу життя, вчинків інших людей та власної поведінки. Проте, надміру розвинута рефлексія представників даних субкультур не призводить до чіткого осмислення життя, а виражається у пошуках негативних сторін власної особистості, сумнівах у власній компетентності у житті і спілкуванні, що виступають специфічними проявами підліткової кризи і результатом поєднання підвищеного самоінтересу з негативним ставленням до свого «Я» підлітків. Серед представників агресивних і епатажних субкультур показник рефлексивності менший, що свідчить про їхню знижену критичність відносно своїх вчинків та психологічних якостей, поведінки і життя загалом.

Також, виявлені дві загальні тенденції в осмисленні життя підлітків із субкультур різної спрямованості – знижений показник децентрації та підвищений негативізм в оцінці життєвих подій і вчинків.

Виявлено, що підлітки із субкультур різної спрямованості використовують схожі граничні смисли при інтерпретації життєвих подій, що доводиться відсутністю статистичної відмінності за порівнянням розподілу категорій досліджуваних ($U=1268$ за порівнянням 1 і 2 групи, $U=1347$ за порівнянням 2 і 3 групи, $U=1118$ за порівнянням 1 і 3 групи). До найбільш загальних смислових категорій, що використовують підлітки не залежно від їх приналежності до субкультури, відносяться «самостійність», «незалежність», «свобода», «дорослість», «самопрезентація», «дружба» та «спілкування». Ці смисли відображають найбільш вагомі сфери життя підлітків і охоплюють семантику ключових особистісних новоутворень та провідної діяльності даного віку. Визначено, що представники неформальних об'єднань агресивного спрямування більше схильні використовувати категорію «відчувати єдність з іншими», ніж підлітки із романтико-ескапістських субкультур ($\varphi = 1,91$, $p \leq 0,05$), які частіше використовують категорію «страждати» ($\varphi = 3,45$, $p \leq 0,01$). Відповідно, підлітки із субкультур романтико-ескапістської спрямованості внаслідок надмірного рефлексивного зацікавлення власним внутрішнім світом більше орієнтовані на власні негативні емоції, ніж підлітки із агресивних субкультур, які у неформальній активності задовольняють потребу у приналежності до групи. При цьому, підлітки з епатажних субкультур більше схильні до використання конструктів «представляти себе», порівняно з дітьми 1 ($\varphi = 2,99$, $p \leq 0,01$) і 2 ($\varphi = 2,87$, $p \leq 0,01$) групи.

Окрім цього, нами порівняні смислові конструкти дітей із різних груп, які описують роль субкультури у житті підлітків, що визначено за результатами проведення якісного феноменологічного інтерв'ю з наративним аналізом (таблиця 3.1.3).

Таблиця 3.1.3

Смислові конструкти, які використані підлітками із неформальних об'єднань для опису ролі субкультур у їх житті

Смислові конструкти	% в групах			ф за порівнянням груп		
	1	2	3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
«почуття впевненості»	41%	20%	23%	2,19*	0,25	2,02*
«простір для спілкування»	39%	45%	42%	0,57	0,31	0,32
«знаходження однодумців»	39%	35%	37%	0,39	0,21	0,21
«навчатися осмислювати життя»	37%	28%	33%	0,91	0,56	0,44
«стати сильнішим»	33%	6%	12%	3,45**	1,08	2,69**
«пошук психологічної підтримки»	30%	42%	22%	1,19	2,23*	0,95
«самовираження»	25%	26%	37%	0,1	1,22	1,36
«визначення «своїх» людей»	20%	15%	39%	0,63	2,84**	2,19*
«представлення свого «Я»»	15%	23%	39%	0,97	1,79*	2,88**
«доведення унікальності»	9%	32%	39%	2,81**	0,75	3,85**
«розуміння почуттів»	6%	37%	12%	3,85**	3,08**	1,1
«втеча від проблем»	3%	35%	18%	4,35**	2,0*	2,74**
«відмежування від батьків»	3%	18%	28%	2,5**	1,23	3,99**
«спосіб проведення часу»	3%	3%	6%	0	0,75	0,76
«можливість страждати»	0%	15%	0%	3,77**	4,08**	0

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як видно з таблиці 3.1.3, для підлітків субкультура є «простором для спілкування», «місцем для знаходження однодумців» та спільнотою, що забезпечує осмислення життя і можливість самовираження. При цьому, для підлітків із агресивних угруповань субкультура дає почуття впевненості (41%) і сили (33%), що досягається шляхом отримання психологічної

підтримки та реалізується у стосунках єдності членів субкультури (30%). Дані смислові конструкти, імовірно, походять від дискурсів, запропонованих у таких субкультурах. Як свідчать дані, представлені в протоколах дослідження, ці дискурси в групах «скін-хедів» та «футбольних фанатів» виражаються у гаслах: «У єдності наша сила!», «Доки ми разом, нас не здолати!», «Хто не з нами – той проти нас!», тощо. Дані гасла задають для послідовників субкультур такий дискурс, в якому саме психологічна єдність із іншими представниками руху є не просто умовою комфорту, а вітальною цінністю. Такі дискурси, будучи наскрізною темою музичних творів, зібрань, спеціальної літератури, сприяють формуванню у молоді смислової установки на сприйняття субкультури не просто як простору для спілкування і самореалізації, а як найбільш вагомого та життєво необхідного соціального оточення, що має ознаки самодостатності та пріоритету.

Роль субкультури романтико-ескапістської спрямованості у житті підлітків відображає смислові установки підлітків на втечу від проблем у неформальне об'єднання (35%), де вони спроможні проявити свої особистісні риси (32%), отримати емоційну підтримку (42%) та співпереживати один одному. Такі смислові дискурси субкультури виражаються в культивуванні смисложиттєвої кризи та необхідності страждання.

Роль субкультури в усвідомленні підлітків-представників епатажних неформальних груп полягає у набутті психологічної сили, окресленні кола людей, що складають референтну групу (37%), можливості представлення свого «Я» (39%), доведення власної унікальності (39%) та є простором прояву незалежності від батьків (28%) і частково – втечі від проблем (18%). Такі смислові конструкти досліджуваних даної групи відповідають умовній назві спрямованості даної субкультури – епатажній, що відображає прагнення підлітків поводитись наперекір прийнятим у суспільстві нормам, проявляти себе у спосіб, що відмінний від пропагованого у формальних структурах. Прояв себе та окреслення кола однодумців, що виступає засобом уникнення залежності від батьків та формальних структур виховання є найбільш

суттєвими дискурсами таких субкультур, що, впливаючи на ціннісно-сміслову свідомість підлітків, призводять до протесту, протиставлення себе суспільству, тощо.

Специфіка дискурсів, які задаються у субкультурі, знаходить своє вираження в самоописах підлітків, що представлені у таблиці 3.1.4.

Таблиця 3.1.4.

Сміслові конструкти, які використані підлітками для опису «Я»

Сміслові конструкти	% в групах			ф за порівнянням груп		
	1	2	3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
«самостійний»	41%	34%	38%	0,69	0,42	0,32
«прагну спілкування»	39%	42%	33%	1,04	0,95	0,65
«сильніший за інших»	39%	3%	9%	4,74**	1,34	3,85**
«конфлікую з оточуючими»	37%	15%	18%	2,43**	0,41	2,25*
«незалежний від оточення»	36%	25%	32%	1,14	0,8	0,44
«налаштований на доведення інтересів»	33%	12%	21%	2,45**	1,38	1,41
«направлений у майбутнє»	32%	3%	3%	4,06**	0	4,45**
«компетентний у справах»	27%	6%	6%	2,83**	0	3,1**
«організований у справах»	25%	3%	6%	3,31**	0,75	2,87**
«прагну розвиватися»	25%	9%	18%	2,07*	1,37	0,89
«незламний»	25%	0%	3%	4,96**	1,78*	3,63**
«інші мене не розуміють»	23%	42%	30%	1,94*	1,29	0,82
«відчуваю труднощі»	17%	56%	25%	3,98**	3,31**	1,02
«відрізняюсь від інших»	17%	53%	42%	3,7**	1,13	2,9**
«цікавий для інших»	12%	15%	21%	0,41	0,8	1,27
«переживаю кризу»	12%	43%	21%	3,43**	2,46**	1,27
«різносторонньо розвинутий»	12%	6%	38%	1,0	4,28**	3,23**
«переживаю через те, як мене сприймуть»	11%	25%	18%	1,75*	0,87	1,04

Продовження таблиці 3.1.4.

«одинок людина»	9%	56%	21%	5,13**	3,79**	1,78*
«не впевнений у силах»	3%	41%	9%	4,93**	4,0**	1,36
«не знаю, що головне у житті»	3%	32%	21%	3,79**	1,29	3,14**
«не маю відповідальності»	3%	18%	12%	2,5**	0,86	1,86*
«слабкий»	3%	21%	3%	2,86**	3,1**	0

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як видно з таблиці 3.1.4, описи власного «Я» представників субкультур різної спрямованості мають суттєві відмінності. Так, підлітки із агресивних угруповань описують своє «Я», акцентуючи увагу на силі, прагненні до протистояння і самоствердження, успішності, компетентності у різних сферах діяльності, виражених вольових якостях. Натомість, представники романтико-ескапістських субкультур, описуючи своє «Я», акцентують увагу на смисловій загубленості, життєвій дезорієнтації, слабкості, невпевненості, самотності, залежності від соціуму із одночасним прагненням диференціюватися від нього. Представники епатажних субкультур, описуючи своє «Я», акцентують увагу саме на його особливостях, надаючи особливого значення власній спроможності відрізнятись від інших, різносторонньому розвитку при дещо виражених ознаках смислової дезорієнтації та потреби у психологічній підтримці від представників субкультури.

При цьому, загальними для усіх досліджуваних є смислові конструкти, які відображають прагнення підлітків до спілкування, самостійності і незалежності, що виступають їх ключовими особистісними смислами.

Основу утворення смислових конструктів підлітків із субкультур різної спрямованості складають цінності, що виражаються на рівні ціннісних ідеалів та реально діючих цінностей (таблиця 3.1.5).

Таблиця 3.1.5

Особливості ціннісних ідеалів підлітків із різних субкультур

цінності	\bar{X}			t за порівнянням груп		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
самостійність	1,02	1,49	1,38	0,36	0,12	0,29
досягнення	2,23	3,12	1,68	0,84	1,74	0,64
стимуляція	3,08	5,11	1,98	3,24**	4,38**	1,26
гедонізм	5,44	6,02	2,19	0,64	5,23**	5,29**
доброта	4,26	2,94	4,92	2,32*	4,23**	0,38
влада	2,98	5,63	7,01	4,62**	1,12	5,68**
безпека	5,21	4,99	6,71	0,24	2,04*	1,34
універсалізм	7,62	5,36	7,95	2,16*	2,28*	0,49
традиційність	6,49	8,94	8,06	2,31*	0,51	1,52
конформність	8,91	7,49	9,22	1,65	1,68	0,41

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як свідчать дані таблиці 3.1.5, у розподілі цінностей у якості ідеалів наявні як відмінності між групами досліджуваних, так і загальні тенденції. Зокрема, загальними найбільш дієвими ціннісними ідеалами є самостійність та досягнення, що доводить направлення на доведення дорослості підлітками різних субкультур. Також, найменш дієвими цінностями в усіх групах є традиційність та конформність, що не відповідають ціннісним ідеалам підлітків із різних неформальних груп.

Серед зафіксованих відмінностей у розподілі ціннісних ідеалів підлітків із різних груп виявлені наступні. Найбільш значимими ціннісними ідеалами підлітків-представників субкультур агресивного спрямування є: стимуляція і традиційність ($t=3,08$, $p \leq 0,01$ та $t=2,31$, $p \leq 0,05$) порівняно з 2 групою) і влада ($t=4,62$, $p \leq 0,01$, порівняно з 2 групою та $t=5,68$, $p \leq 0,01$, порівняно з 3 групою). Суттєві відмінності у вираженості ціннісних ідеалів у групі підлітків із

романтико-ескапістських субкультур зафіксовані за показниками: доброта ($t=2,32$, $p\leq 0,01$, порівняно з 1 групою та $t=4,23$, $p\leq 0,01$, порівняно з 3 групою), безпека ($t=2,03$, $p\leq 0,05$, порівняно з 3 групою) та універсалізм ($t=2,16$, $p\leq 0,05$, порівняно з 1 групою та $t=2,28$, $p\leq 0,05$, порівняно з 3 групою). Найбільш вагомими відмінними ціннісними ідеалами підлітків із епатажних субкультур є: стимуляція ($t=4,38$, $p\leq 0,01$, порівняно з другою групою) і гедонізм ($t=5,23$, $p\leq 0,01$, порівняно з 2 групою та $t=5,29$, $p\leq 0,01$, порівняно з першою групою). Такі відмінності в ціннісних ідеалах підлітків із різних субкультур відображають поєднання їх особистісних цінностей та ідеалів субкультури, що інтеріоризуються ними у процесі діяльності в неформальних об'єднаннях.

Вираженість реально діючих цінностей підлітків-представників різних неформальних груп представлена у таблиці 3.1.6.

Таблиця 3.1.6

Особливості реально діючих цінностей підлітків із різних субкультур

цінності	\bar{X}			t за порівнянням груп		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
самостійність	1,22	2,64	1,87	1,23	1,18	0,37
досягнення	5,33	4,81	5,49	0,67	0,56	0,42
стимуляція	3,52	1,26	2,11	3,21**	0,49	1,21
гедонізм	4,96	2,88	2,23	2,03*	0,35	2,01*
доброта	6,88	3,12	4,28	4,36**	1,08	3,21**
влада	1,54	6,02	2,69	6,27**	3,65**	0,29
безпека	2,36	3,96	4,99	1,59	0,62	1,82
універсалізм	7,66	8,32	7,74	0,82	0,75	0,26
традиційність	6,29	8,39	8,95	1,66	1,49	2,22*
конформність	8,49	5,84	7,28	3,52**	1,22	1,34

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як свідчать дані таблиці 3.1.6, серед реально діючих цінностей підлітків із різних субкультур наявні загальні тенденції та відмінності за групами. Зокрема, найбільш вираженими цінностями в усіх групах досліджуваних є самостійність та стимуляція, на відміну від досягнення як зазначалося досліджуваними у ціннісних ідеалах. Найменш вираженими цінностями досліджуваних є універсалізм, традиційність та конформність, хоча остання цінність і більш виражена у групі ескапістів. Відмінності у вираженості цінностей зафіксовані наступні. Для підлітків із агресивних субкультур властиві більше виражені цінності влади ($t=6,27$, $p\leq 0,01$, порівняно з 2 групою) та традиційності ($t=2,22$, $p\leq 0,05$, порівняно з 3 групою). Підлітки із романтико-ескапістських субкультур більше орієнтовані на прояв цінностей стимуляції ($t=3,21$, $p\leq 0,01$), гедонізму ($t=2,03$, $p\leq 0,05$), доброти ($t=4,36$, $p\leq 0,01$) та конформності ($t=3,52$, $p\leq 0,01$), порівняно з 1 групою. Представники епатажних груп більше направлені на прояв цінностей гедонізму та доброти ($t=2,01$, $p\leq 0,05$ і $t=3,21$, $p\leq 0,01$), порівняно з першою групою, влади ($t=3,65$, $p\leq 0,01$), порівняно з другою групою.

Отже, представники субкультур різної спрямованості характеризуються суттєвими відмінностями структурних та змістовних показників ціннісно-сміслової свідомості, що обумовлено впливом взаємодії у субкультурах. Порівняння показників вираженості різних аспектів ціннісно-сміслової свідомості та типів міжособистісної взаємодії підлітків у субкультурах дало можливість визначити типові параметри впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків. Розгляд даних параметрів необхідний з огляду на те, що виділення певних кореляційних зв'язків між типами й тенденціями міжособистісної взаємодії та структурними і змістовними параметрами ціннісно-сміслової свідомості підлітків не дає можливості повною мірою пояснити суть впливу активності у субкультурах на формування ціннісно-сміслової свідомості неформалів. Це пояснюється тим, що по-перше, властиві підліткам тенденції і типи взаємодії формуються і проявляються не лише в неформальному спілкуванні, але і в школах, сім'ї та

інших соціальних групах. Окрім того, більшість тенденцій міжособистісної взаємодії формуються у них задовго до входження до неформальних об'єднань, що, як правило, припадає на підлітковий вік, а встановлення базових тенденцій взаємодії («залежність-незалежність», «агресія-прийняття», тощо) походить із більш ранніх періодів онтогенезу. По-друге, визначення кореляційних зв'язків між особливостями ціннісно-сислової свідомості підлітків та їх типами і тенденціями взаємодії не дає можливість пояснити роль субкультури у формуванні смислової сфери і системи цінностей досліджуваних.

З огляду на теоретико-методологічний аналіз означеної проблеми та інтерпретацію результатів емпіричного дослідження нами передбачено, що активність у субкультурах впливає на розвиток ціннісно-сислової свідомості підлітків шляхом різного роду факторів: 1) міжособистісної взаємодії у вигляді тенденцій і типів взаємодії; 2) впливу дискурсів субкультури, що задають ціннісно-сисловий простір для формування індивідуальних цінностей та смислів їх послідовників; 3) структурних характеристик взаємодії в субкультурах різного спрямування. Вивчення впливу першого фактора на становлення цінностей і смислів молоді можливе за рахунок визначення кореляційних зв'язків між типами і тенденціями міжособистісної взаємодії з показниками сформованості ціннісно-сислової свідомості підлітків. Натомість, визначення впливу другого і третього факторів вимагає конкретизації та операціоналізації параметрів, що описують механізми впливу субкультури на смислову сферу.

При цьому, такі механізми розуміються нами у двоякому контексті. По-перше, це вплив змістовних аспектів субкультури (субкультурних дискурсів), по-друге, особливостей організації взаємодії в субкультурі. Не зважаючи на, спершу, логічний і очевидний зв'язок між дискурсами субкультури і системою цінностей і смислів її послідовників, виокремлення конкретних механізмів даного впливу є складним процесом. Формування параметрів впливу дискурсів субкультури базується на положеннях широкого спектру

наукових теорій (положення системного підходу в психології, соціального конструкціонізму, обумовленість групових процесів ідеологією групи, тощо). Аналіз результатів емпіричного дослідження, у відповідності до означених положень, дав можливість визначити типові параметри, які, на нашу думку, описують вплив дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків. Зокрема, під час аналізу результатів емпіричного дослідження виявлена семантична близькість конструктів, які використовуються підлітками для опису свого «Я» та ролі неформальних об'єднань у житті з «смісловими шаблонами субкультур». Наприклад, описуючи стан смислової кризи представники використовували однакові граматичні конструкти «Не маю мети, просто живу», «Краще бути одному, ніж жити з тим, хто не приймає мій стиль», «Страждаю від неможливості проявити себе», тощо. Ці конструкти, відповідно до подальшого аналізу, відображають найбільш загальні та суттєві ідеї субкультури романтико-ескапістського спрямування.

Для опису такого зв'язку ми використовуємо поняття «смісловий шаблон субкультури», який розглядається нами як певна граматична конструкція, що пропонується ідеологією субкультури своїм послідовникам через спілкування її членів, тексти пісень, гасла, «пости» і «статуси» у соціальних мережах, літературу, що відповідає ідеології даної субкультури. Такі «шаблони», зважаючи на мовну природу свідомості та визначальну роль мови у конструюванні суб'єктної реальності [64, 183], надають підліткам «готові» і сформульовані особистісні смисли та смислові конструкти, які, поєднуючись із відсутністю чіткого осмислення життя у даній категорії молоді, спрощують механізми смислопородження. Це відбувається шляхом засвоєння значної кількості інформації, яка містить такі «сміслові шаблони субкультури», що призводить до їх поступової інтеграції у систему смислів і, відповідно, змінює систему цінностей.

«Сміслові шаблони субкультури» відображають основну ідею субкультури, яку ми називаємо смислоутворювальною, адже сама ідея, яка лежить в основі субкультури (із протоколів досліджуваних виокремлені такі

ідеї: «життя – це страждання» (26%), «влада – білим» (43%), «секс, наркотики, рок-н-рол» (24%) не є ані смислом, ані цінністю, а вимагає конкретизації через «сміслові шаблони субкультури», а самі смисли утворюють послідовники в процесі усвідомлення і осмислення ідеології субкультури проте ці смисли мають індивідуальне значення. Наприклад, ідея субкультури «скін-хедів» «влада – білим» (у протоколах дослідження конкретизується із через конструкти «наша раса – наша релігія» (18%), «перемогти чи померти» (26%), тощо) конкретизується в таких «шаблонах» як «біла людина – вершина еволюції, тому її необхідно поважати» (15%), «інші раси повинні прислужувати білим, адже вони – венець природи» (13%), «біла людина створила культуру, а отже кожен із нас має працювати постійно» (11%), «доведення влади білих людей – священна справа, що вимагає повної самовіддачі» (9%), «віддати життя за свою расу – найвища честь для білого воїна» (7%), тощо.

Із переважаючою смислоутворювальною ідеєю субкультури пов'язані цінності, що пропагуються субкультурою. Достатньо складним і цікавим є співвідношення цих понять. Цінності субкультури відображають найбільш значимі для даної субкультури аспекти реальності, що задають напрям смислоутворювальної ідеї (наприклад, самостійність, незалежність, влада, тощо). Зміст цінностей, відображений в даній ідеї, в подальшому конкретизується, вербалізується та реалізується в «сміслових шаблонах субкультури» та, потім, в смислових конструктах підлітків.

На основі узагальнення протокольних даних досліджуваних нами проаналізований процес інтеграції «сміслових шаблонів субкультури» до системи смислів підлітка, що має таку послідовність. Потрапляючи до смислового поля, переповненого такими «шаблонами» підліток, який має дифузну систему смислів та цінностей, прояви смисложиттєвої кризи, інтегрує такі «сміслові шаблони субкультури» зі своїми власними смисловими конструктами, які набувають ознак більшої структурованості.

Швидкій інтеграції «смилових шаблонів субкультури» до системи особистісних смислів сприяють:

1) наявність у підлітка дифузної системи особистісних смислів та цінностей (що зафіксовано у більшості неформалів у вигляді низького рівня осмисленості життя ($\chi^2=14,253$, $p\leq 0,01$) та вираженої смисложиттєвої кризи ($\chi^2=11,13$, $p\leq 0,01$), порівняно з представниками контрольної групи);

2) колективний характер діяльності у субкультурі і референтний вплив (такі конструкти пропагуються представниками субкультури, особливо лідерами, що є референтною групою, на постійних зборах, «зльотах», зібраннях, «сейшнах» (концертах), спортивних зборах, тощо). У деяких випадках, зі слів досліджуваних, «лідери руху самі кажуть, що чим більше людей проговорює одне і те саме разом, тим більше кожен із нас в це повірить» – це фактично є механізмом інтеграції (дана інформація зазначена у 28% протоколів досліджуваних субкультур агресивної спрямованості). Окрім того, значимість референтного впливу на послідовників субкультур доводиться переважанням таких смислових конструктів як «прагну спілкування» (39% в першій групі, 42% в другій та 33% в третій групі), «переживаю через те, як мене сприймуть» (11%, 25% та 18% відповідно), субкультура, що дає «почуття впевненості» (41%, 20% та 23% відповідно) та «пошук психологічної підтримки» (30%, 42% та 22%). Усі ці смислові конструкти виражені рівномірно на високому рівні в усіх групах досліджуваних, що доводиться відсутністю статистичної значимості показників;

3) пропагування представниками субкультури бажаного образу «Я» послідовника, який наділений певними рисами – наприклад, у субкультурах агресивного спрямування – силою, мужністю, хоробрістю, витривалістю, волею, вірою, у поєднанні з нестачею таких якостей у підлітка (доводиться більш частим використанням смислових конструктів «сильніший за інших» ($\phi=4,74$, $p\leq 0,01$, порівняно з представниками другої та $\phi=3,85$, $p\leq 0,01$ – третьої групи), «компетентний у справах» ($\phi=2,83$, $p\leq 0,01$ та $\phi=3,1$, $p\leq 0,01$),

«незламний» ($\phi = 4,96$, $p \leq 0,01$ та $\phi = 3,63$, $p \leq 0,01$), «конфліктую з оточуючими» ($\phi = 2,43$, $p \leq 0,01$ та $\phi = 2,25$, $p \leq 0,05$ відповідно). На користь значного впливу бажаного образу «Я», що пропагується в субкультурі, на становлення системи цінностей і смислів підлітків свідчить переважання цінностей самостійності ($\bar{x} = 1,64$, 1 ранг) і досягнення ($\bar{x} = 2,14$, 2 ранг) на рівні ідеалів в усіх групах неформалів; цінностей влади ($\bar{x} = 1,54$, 3 ранг, $t = 4,62$, $p \leq 0,01$, порівняно з 2 групою, $t = 5,68$, $p \leq 0,01$, порівняно з 3 групою) в агресивних субкультурах, доброти ($\bar{x} = 2,94$, 2 ранг, $t = 2,32$, $p \leq 0,05$, порівняно з першою, $t = 4,23$, $p \leq 0,01$, порівняно з третьою групою) у романтико-ескапістських субкультурах та стимуляції ($\bar{x} = 1,98$, 3 ранг, $t = 4,38$, $p \leq 0,05$, порівняно з другою групою) в епатажних групах. У таблиці 3.1.7. представлено порівняння цінностей, що складають найбільш вагомі ідеалізовані аспекти «Я» для досліджуваних.

Таблиця 3.1.7

Ціннісні ідеали представників субкультур, що лежать в основі побудови ними бажаного образу «Я»

групи досліджуваних	ціннісні ідеали (за розподілом рангів)	ціннісні ідеали (що пропагуються субкультурою), зі слів досліджуваних
агресивні групи	самостійність досягнення влада	влада (37%), жертовність (21%), самодостатність (35%) протистояння (42%), результативність (12%), стійкість (43%)
романтико-ескапістські групи	самостійність доброта досягнення	страждання (23%), беззмістовність (43%), покинутість (25%), протистояння (18%)

Продовження таблиці 3.1.7.

групи досліджуваних	ціннісні ідеали (за розподілом рангів)	ціннісні ідеали (що пропагуються субкультурою), зі слів досліджуваних
епатажні групи	самостійність досягнення стимуляція	незалежність (35%), представлення себе (43%), відмінність (35%), отримання насолоди (28%) і свободи (32%), протистояння (25%)

Як бачимо з таблиці 3.1.7, наявна певна відповідність між ціннісними ідеалами досліджуваних, визначеними за результатами проведення методики Ш. Шварца, та ціннісними ідеалами, що пропагуються субкультурами. Останні визначені на основі узагальнення відповідей досліджуваних в структурованому інтерв'ю стосовно питання про «опис образу підлітка, що подається в субкультурі». Особливо чітко така залежність простежується в агресивних та епатажних групах, меншою мірою – в романтико-ескапістських, що, на нашу думку, обумовлено відсутністю такого роду цінностей у методиці Ш. Шварца і доводиться вираженістю відповідних смислових конструктів, низьким рівнем осмисленості життя і високим рівнем смисложиттєвої кризи представників даної субкультури.

Тобто, узагальнення емпіричних даних засвідчує, що в основі смислоутворювальної ідеї агресивних субкультур лежать цінності влади, жертвності, самодостатності, протистояння, результативності, стійкості, що задають бажаний образ «стійкого, непорушеного борця за честь раси чи нації». Цінності страждання, беззмістовності покинутості та протистояння, що лежать в основі ідеології романтико-ескапістських субкультур, створюють образ «Я» їх послідовника як «людини, що втомилася від життя, не розуміє його смислу та прагне вийти за його межі у світ фантазій чи припинити своє

існування». Цінності незалежності, представлення себе, відмінності, отримання насолоди і свободи, протистояння оточуючим створюють образ «Я» послідовників епатажних субкультур як «романтично налаштованого «бунтаря», якого не розуміють інші, а він налаштований на доведення своєї свободи і прояв власного «Я»».

За вищезазначених умов (наявності дифузної системи цінностей і смислів, референтного впливу і наявності образу «Я», що пропагується субкультурою) «сміслові шаблони субкультури» швидко інтегруються до свідомості підлітка, задаючи йому ключову смисловою установку та висуваючи «вимоги» до структури ціннісно-сміслової свідомості.

Питання про визначення сутності ключової смислової установки субкультури порушене нами зважаючи на необхідність пояснення емпіричних даних стосовно ролі ідеології субкультури у розвитку ціннісно-смілової свідомості її послідовників. Ключова смислова установка субкультури трактується нами відповідно до змісту даного поняття у працях О.Г. Асмолова [8], який під смисловою установкою вбачав складову виконавчих механізмів діяльності, що відображає в собі життєвий смисл об'єктів і явищ дійсності, на які дана діяльність направлена, і феноменологічно проявляється в різних формах впливу на актуальний стан діяльності (стабілізуючий, обмежуючий, відхиляючий чи дезорганізуючий ефект). Відповідно, ключова смислова установка субкультури визначається нами як сукупність «сміслових шаблонів субкультури», які відображають найбільш загальну тенденцію осмислення життя (особистості, стосунків, діяльності) і реалізують вплив на діяльність послідовника субкультури.

Узагальнення даних протоколів досліджуваних, що відображають сутність смислових установок представників субкультур різного спрямування, представлено у таблиці 3.1.8.

Таблиця 3.1.8.

Конструкти, що відображають сутність смислової установки
представників субкультур різної спрямованості

неформальні об'єднання	смислові конструкти, використані в протоколах досліджуваних
агресивні групи	«незалежний від оточення» (37%), «налаштований на доведення інтересів» (33%), «організований у справах» (25%), «незламний» (25%), «стати сильнішим» (33%), «пошук психологічної підтримки» (30%), «визначення «своїх» людей» (20%)
романтико- ескапістські групи	«прагну спілкування» (42%), «відчуваю труднощі» (56%), «переживаю кризу» (43%), «одинок людина» (56%), «не впевнений у силах» (41%)
епатажні групи	«почуття впевненості» (23%), «знаходження одностумців» (37%), «навчатися осмислювати життя» (33%), «пошук психологічної підтримки» (22%), «самовираження» (37%), «представлення свого «Я»» (39%), «доведення унікальності» (39%), «незалежний від оточення» (32%), «інші мене не розуміють» (30%), «відрізняюсь від інших» (42%), «різносторонньо розвинутий» (38%)

Узагальнюючи дані таблиці 3.1.8., можемо зазначити, що у представників романтико-ескапістських рухів смислова установка субкультури передбачає орієнтацію на підтримку і розуміння (активуюча функція установки) при одночасній зневірі в себе та обмеженні кола соціальних контактів (стримуюча функція смислової установки). У підлітків із агресивних субкультур така установка передбачає орієнтацію на психологічну єдність і самодостатність руху при вираженій увазі на необхідності протистояти «ворогам». Ключова смислова установка представників епатажних субкультур передбачає

орієнтацію на протиставлення себе поглядам суспільства шляхом акцентування уваги на власній неповторності при вираженій єдності з іншими представниками субкультури.

Аналіз протоколів досліджуваних дав підстави передбачити, що ідеологія певної субкультури задає певні «рамки» до кількості системи смислів і цінностей досліджуваних, що ми визначили у якості «вимоги» субкультури до структури смислової сфери її послідовників. Зокрема, відкрита смисложиттєва криза у представників романтико-ескапістських неформальних рухів провокує їх пошуки смислу життя та виражається у великій продуктивності смислової системи ($U=782$, $p\leq 0,05$, порівняно з підлітками першої групи) при низькій її зв'язаності ($U = 831$, $p\leq 0,05$), що, фактично, і виступає показником кризи. Тобто, підлітки із такої субкультури одночасно мають велику кількість смислових конструктів, що не вибудовуються в єдину систему смислової регуляції діяльності. Така тенденція обумовлюється ідеєю субкультури – знаходженням смислу життя у беззмістовності та стражданні.

Натомість, представники агресивних субкультур мають більш спрощену систему особистісних смислів, що обумовлено заміщенням смислових конструктів послідовників шаблонами субкультури, які передбачають орієнтацію на прояви сили і однозначності при достатньо низькому показнику продуктивності ($U = 782$, $p\leq 0,05$, порівняно з підлітками першої та ($U = 318$, $p\leq 0,01$, третьої групи) та високому показнику зв'язаності ($U = 831$, $p\leq 0,05$, та $U = 837$, $p\leq 0,05$ відповідно). Для послідовників таких субкультур важливо активно та безсумнівно слідувати ідеології субкультури, а не роздумувати над смислом існування, адже їх активність передбачає участь у «акціях» (бійках, погромах, тощо), які можливі лише за умови однозначно вибудованої системи смислів і цінностей, де ідеї субкультури домінують над індивідуальними смислами.

При цьому, «вимога» до структури ціннісно-смислової свідомості послідовників епатажних субкультур займає посереднє становище між вдома

описаними вище групами, що виражається у більшій, порівняно з ескапістами ($U=837$, $p\leq 0,05$), зв'язаності категорій свідомості, що, однак, менша, ніж у представників агресивних груп ($U=831$, $p\leq 0,05$). Продуктивність системи смислів у послідовників епатажних груп вища, ніж у підлітків агресивних груп ($U = 318$, $p\leq 0,01$) і ескапістів ($U = 426$, $p\leq 0,01$). Тобто, такі підлітки спроможні до достатньо успішного продукування життєвих смислів, проте не можуть визначитися із тим, яким чином ці смисли узгодити із вимогами суспільства і формальних організацій до особистості підлітка. Через неможливість узгодити свої смисли і вимоги суспільства вони проявляють реакції емансипації, протесту, тощо.

Особливості дискурсів субкультури задають напрямок активності особистості підлітка, що відрізняється у представників субкультур. У даному випадку напрямок активності розглядається нами у контексті поєднання спрямованості особистості в класичному її розумінні у вітчизняній психології (С.Л. Рубінштейн [166]) та акцентуванні уваги на спрямованості самодетермінації особистості підлітка у проявах свободи, що визначається як важливий аспект подолання смисложиттєвої кризи (К.В. Карпинський, О.Р. Калитеєвська, Д.О. Леонтьєв [70, 75]). Напрямок активності особистості підлітка, в даному контексті, визначений нами як один із параметрів впливу дискурсів субкультури на розвиток ціннісно-смиислової свідомості особистості в процесі аналізу емпіричних даних. Зокрема, як свідчить аналіз даних протоколів, підліткам агресивних субкультур властива установка на необхідність самозміни (що інтерпретується як «свобода для...» Е.Фрома). Тобто, для слідування ідеології агресивних субкультур підлітку необхідно змінюватися – розвивати вольові якості, відвідувати тренування, вчитися битися, протистояти оточенню і «ворогам» для досягнення перемоги – «перемоги білої раси» (зафіксовано у 62% досліджуваних даної групи).

Напрямок активності романтико-ескапістських субкультур передбачає втечу від проблем до субкультури («свобода від...»). Даний напрям широко представлений смисловими конструктами досліджуваних даної групи,

пов'язаними як із роллю субкультури у їх житті, так і з особливостями переживання смисложиттєвої кризи, що узагальнено в «рефлексивно-депресивному стилі життя», як його визначає Л.Д. Заграй [57]. Представники таких груп уникають від конфліктів з оточуючими (33%), проблем із батьками (28%), непорозуміння з однокласниками (25%), неможливості задовольнити потребу у близькості через страхи, тощо.

Представникам епатажних субкультур властива установка на самовираження через субкультуру («свобода у... проявах субкультури», якщо модифікувати варіанти свободи за Е. Фромом). Активність цих підлітків направлена на демонстрацію власної незалежності (39%), відмінності та неповторності шляхом опозиціонування себе нормам соціальної взаємодії (28%).

Як засвідчує аналіз результатів дослідження, вагомим параметром впливу дискурсів субкультури на ціннісно-смилову свідомість підлітків є оцінка смисложиттєвої кризи, що приймає різні форми у різних субкультурах. Так, представники агресивних субкультур здійснюють заміну відкритої смисложиттєвої кризи інтеріоризованими ідеологічними постулатами, що описано раніше («вимоги» до смислової сфери). Послідовники романтико-ескапістських субкультур реалізують, навпаки, пропагування та розгортання відкритої смисложиттєвої кризи. Послідовники епатажних субкультур демонструють проживання смисложиттєвої кризи у контексті агресивних, антисоціальних, анархічних чи «позитивних» (приділення уваги питанням моралі, совісті, політичної волі, цінностей людини та цінностей життя) субкультурних дискурсів. Представники епатажних груп не заміщують повністю смисложиттєву кризу ідеями субкультури як представники першої групи, і не занурюються в неї надмірно як представники третьої. Їх ставлення до даної кризи передбачає зміщення акценту в її сприйнятті та проживанні, прояві реактивної форми поведінки – участі в субкультурі, що, однак, не має вираженого «рефлексивно-депресивного стилю життя», як у ескапістів.

Закономірно, що особливості ціннісно-сміслового усвідомлення життя та різних аспектів дійсності неформалами виражається в певних формах реалізації. На нашу думку, таким вираженням дискурсів субкультур є смислова установка на типові поведінкові патерни та типи міжособистісної взаємодії. Ці установки реалізуються шляхом цілісного функціонування психіки особистості підлітка: від інтеграції дискурсів субкультури із індивідуальною системою цінностей і смислів підлітка, до нових форм осмислення досвіду, активізації відповідних мотивів та вольових регуляторів поведінки.

Смислові конструкти, що відображають орієнтацію на типові поведінкові патерни представників різних субкультур представлені в таблиці 3.1.9.

Таблиця 3.1.9

Конструкти, що відображають орієнтацію на типові поведінкові патерни представників різних субкультур

неформальні об'єднання	смислові конструкти, використані в протоколах досліджуваних
агресивні групи	«сильніший за інших» (39%), «конфліктую з оточуючими» (37%), «налаштований на доведення інтересів» (33%), «незламний» (25%), «стати сильнішим» (33%)
романтико-ескапістські групи	«втеча від проблем» (35%), «пошук психологічної підтримки» (42%), «можливість проявити страждання» (15%), «інші мене не розуміють» (42%), «відчуваю труднощі» (56%), «переживаю кризу» (43%), «одинок людина» (56%), «не впевнений у силах» (41%), «не знаю, що головне у житті» (32%), «слабкий» (21%)
епатажні групи	«знаходження одностумців» (37%), «самовираження» (37%), «представлення свого «Я»» (39%), «доведення унікальності» (39%), «інші мене не розуміють» (30%), «відрізняюсь від інших» (42%)

Узагальнюючи дані таблиці 3.1.9., можемо зазначити, що типові патерни поведінки у представників агресивних субкультур передбачають протистояння з оточуючими; підлітків із романтико-ескапістських груп – «втечу» до субкультури від життєвих проблем, ігнорування можливості активного протистояння; представників епатажних субкультур – протиставлення себе нормам суспільного життя.

Переважаючі типи міжособистісної взаємодії підлітків-представників різних субкультур обумовлені дискурсами субкультури (їх направленістю на активність чи пасивність, прийняття протистояння чи втечу від протистояння, тощо). Так, підлітки агресивних субкультур характеризуються перевагою владно-лідуючого ($t=11,16$, $p \leq 0,01$, порівняно з другою та $t=4,48$, $p \leq 0,01$, порівняно з третьою групою), незалежно-домінуючого ($t=8,86$, $p \leq 0,01$; $t=7,55$, $p \leq 0,01$), прямолінійно-агресивного ($t=2,9$, $p \leq 0,01$; $t=2$, $p \leq 0,05$) та недовірливо-скептичного ($t=3,9$, $p \leq 0,01$; $t=2,91$, $p \leq 0,01$, відповідно) типів міжособистісної взаємодії. Їх орієнтація на протистояння виражається в прагненні до прийняття боротьби, домінування, агресії при вираженій недовірі до оточуючих. Послідовники романтико-ескапістських об'єднань характеризуються переважанням покійно-сором'язливого типу ($t=7,24$, $p \leq 0,01$, порівняно з першою та $t=2,58$, $p \leq 0,01$, порівняно з третьою групою) міжособистісної взаємодії, що пов'язаний із уникненням боротьби. Такі тенденції міжособистісної взаємодії відображають саме момент «втечі» (ескейпу) до субкультури із структури формальних, але травмуючих для них, відносин.

Переважаючі типи міжособистісної взаємодії послідовників епатажних субкультур – покійно-сором'язливий ($t=6,29$, $p \leq 0,01$), співпрацюючий-конвенційний ($t=2,9$, $p \leq 0,01$) та владно-лідуючий ($t=6,89$, $p \leq 0,01$).

У таблиці 3.1.10. представлені в узагальненому вигляді сформульовані вище параметри впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків-неформалів.

Таблиця 3.1.10.

Параметри впливу дискурсів субкультури на формування ціннісно-сміслової свідомості підлітків

Параметри впливу дискурсів	Агресивні субкультури	Романтико-ескапістські субкультури	Епатажні субкультури
Ціннісні ідеали	Влада, самостійність, досягнення, самодостатність, стійкість	Страждання, беззмістовність, самотність, протистояння, підтримка	Самопрезентація, отримання насолоди і свободи, протистояння
«Смислоутворювальна» ідея	Культивування сили у всіх її проявах	Культивування беззмістовності і слабкості людського «Я»	Культивування протистояння соціуму та демонстрації «Я»
Ключова смислова установка	Установка на психологічну єдність і самодостатність руху	Установка на розуміння та підтримку при одночасній зневірі в себе та обмеженні контактів	Установка на протиставлення себе суспільству шляхом прояву власного «Я» при єдності з субкультурою
Структурний характер смислової сфери	Спрощеність смислової системи за рахунок дискурсів субкультури, при її зв'язаності	Диференційованість смислової системи через відкрите питання про пошук сенсу життя при низькій її зв'язаності	Висока диференційованість смислової системи при відносно високій її зв'язаності

Напрямок активності особистості	Установка на необхідність самозміни («свобода для...»)	Установка на втечу від проблем до субкультури («свобода від...»)	Установка на самовираження через субкультуру («свобода у... проявах субкультури»)
Оцінка смисложиттєвої кризи	Заміна відкритої смисложиттєвої кризи інтеріоризованими ідеологічними постулатами	Пропагування та розгортання відкритої смисложиттєвої кризи	Проживання смисложиттєвої кризи через субкультурні дискурси
Смислова установка на типові поведінкові патерни	Пропагування протистояння з оточуючими	Пропагування «втечі» в оточення субкультури, ігнорування можливості активного протистояння	Протиставлення себе нормам суспільного життя, об'єднання в субкультурі
Типи міжособистісної взаємодії	Владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний	Покірносором'язливий, що пов'язаний із уникненням боротьби	Покірносором'язливий, співпрацюючий-конвенційний, владно-лідуючий

Як представлено в таблиці 3.1.10., субкультури різної спрямованості представляють їх послідовникам відмінні дискурси, що задають певні напрямки розвитку ціннісно-сміслової свідомості. Механізм впливу дискурсів субкультури на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків включає різні форми інтеріоризації актуальних для підлітків дискурсів у процесі їх участі у діяльності неформальних угруповань, що відбувається відповідно до принципу «буттєвого опосередкування смислової реальності» [92]. Ідеологія субкультури через музичні тексти, лозунги, зміст відповідної літератури та особистий приклад інших представників неформальної групи, представляє «шаблони осмислення» життя, спілкування та власного «Я», які мають особливе значення у процесі міжособистісної взаємодії та рефлексії підлітків. Так, субкультурні дискурси задають навіть структурний характер смислової сфери учасників, хоча, зрозуміло, що диференційованість та впорядкованість системи особистісних смислів формується в результаті осмислення життя самої людиною. У даному випадку субкультура представляє підлітку «шаблон осмислення», згідно з яким: або не треба намагатися віднайти смисл життя, адже він чітко заданий ідеологією субкультури («захищати людей своєї нації чи раси», «відстоювати честь свого клубу», тощо, як у представників агресивних субкультур), або є необхідність максимально активізувати власну «сміслопошукову» активність у депресивно-рефлексивному стилі (виражається в ідеях «життя не має смислу», «єдине, що має людина – страждати від беззмістовності», тощо, як у представників романтико-ескапістських субкультур). Відповідно до заданих у субкультурі дискурсів відбувається вплив і «сміслоутворювальної» ідей, і смислової установки у поведінці представників неформальних угруповань, які конструюють систему власних особистісних смислів відповідно до заданих рухом «сміслових шаблонів».

Разом із тим, не вирішеним залишається питання впливу організації взаємодії в субкультурі та структури організації самої субкультури на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів. З огляду на

специфіку даного аспекту дослідження – структурні характеристики взаємодії в субкультурах різного спрямування – використана методика «Системна дошка» (К. Герінг) у поєднанні з структурованим інтерв'ю з подальшим нарративним аналізом. В рамках проведення методики «Системна дошка» (К. Герінг) визначені типи конфігурації взаємодії в неформальних об'єднаннях та проаналізовані особливості структури неформальних груп. Зокрема, у процесі обговорення результатів проведення методики акцентована увага на таких параметрах організації неформальних об'єднань як «відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія». Дані параметри, на нашу думку, є суттєвими компонентами організації неформального об'єднання як певної соціальної системи, що функціонує за законом гомеостазу (спроможності системи збереження постійності власного внутрішнього стану шляхом зкоординування реакцій, направлених на підтримку внутрішньої рівноваги). Згідно з типовими положеннями системного підходу (Л.Берталанфі, К.В. Седих [169]) кожна соціальна система (у тому числі і неформальні об'єднання) формується в актуальних соціальних контекстах, що за допомогою різних ефектів та чинників визначають її специфіку. З даної точки зору ми розглядали, фактично, взаємодію двох систем – системи ціннісно-сислової свідомості підлітків та системи неформального об'єднання. При цьому, неформальні об'єднання розглядалися нами у контексті більш широких соціальних дискурсів – по-перше, системи субкультури загалом, по-друге, системи соціальних контактів підлітків, по-третє, системи соціальних взаємодій у найбільш широкому контексті. Розгляд особливостей організації неформальних об'єднань на різних рівнях системної організації дозволяє врахувати їх міжсистемну взаємодію. При цьому, неформальні об'єднання розглядалися нами як аутопоетичні системи, що характеризуються самостворенням та самопобудовою, розгортанням власної структури відповідно до закономірностей формування систем.

Відповідно, логіка розгляду впливу особливостей організації неформальних об'єднань на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків була такою: 1) структурна організація неформального об'єднання, що є аутопоетичним, формується відповідно до соціальних дискурсів субкультури і визначається її спрямованістю; 2) найбільш вагомими показниками аутопоезу системи неформального об'єднання є «відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія»; 3) організація взаємодії всередині системи неформального об'єднання розгортається не стихійно, а типово, відповідно до певної конфігурації; 4) дані компоненти структурної організації неформального об'єднання впливають на формування ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Дана логіка обумовлена тим, що спрямованість і дискурси субкультури, як зазначено вище, визначають особливості організації спільної діяльності підлітків у неформальних об'єднаннях. Наприклад, реалізація зустрічей членів різних фан-клубів для «з'ясування стосунків» вимагає більш чіткої організації всередині групи, ніж зустріч «рокерів» чи «металістів» для «тусовки», де достатньо лише домовитися про місце та час зустрічі.

При цьому, увага до характеристик системи неформального об'єднання «відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія» обумовлена рядом факторів. Параметр «відкритість – закритість меж» визначає: по-перше, ступінь відкритості системи неформального об'єднання впливам інших систем; по-друге, ступінь відкритості групи до нових членів і її подальшого розширення; по-третє відкритість чи закритість меж обумовлює особливості аутопоезу – більш відкриті системи інтегрують нові дискурси, чим забезпечують новий «виток» свого аутопоезу. Натомість, закриті системи – закриті для впливу дискурсів інших систем та дискурсів вищого соціального порядку. Параметр «чітка – дифузна статусна ієрархія» відображає внутрішню структурованість та узгодженість взаємодії членів неформального об'єднання і, імовірно, має зв'язок зі спрямованістю неформальної групи і визначає цінності та смисли послідовників субкультури.

Для перевірки зв'язку параметрів системи неформального об'єднання з його спрямованістю у межах проведення методики «Системна дошка» (К. Герінг) досліджуваним було запропоновано наступне завдання: оцінити за 9-бальною шкалою параметри субкультури «відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія», де 0-3 бали – мінімальний рівень прояву параметру, 4-6 – середній та 7-9 – високий. Оцінювання здійснювалося у зворотному порядку від назви параметрів: 0-3 бали – дифузна статусна ієрархія та закритість меж, 7-9 балів – чітка статусна ієрархія та відкритість меж. Результати вираженості даних параметрів представлені у таблиці 3.1.11.

Таблиця 3.1.11.

Вираженість параметрів системи неформального об'єднання в групах різної спрямованості

параметри системи	\bar{X}			t за порівнянням груп		
	\bar{X}_1	\bar{X}_2	\bar{X}_3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
відкритість меж	2,2±0,9	6,8±1,5	7,4±0,3	7,79**	1,2	12,68**
статусна ієрархія	8,1±0,3	2,1±1,1	3,2±1,6	13,3**	1,86	10,2**

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як видно з таблиці 3.1.11., наявна чітка відмінність за проявом досліджуваних параметрів між групами агресивної спрямованості та групами романтико-ескапістської і епатажної спрямованості. Зокрема, неформальні об'єднання агресивної спрямованості характеризуються надмірно закритими межами системи неформальної групи ($t=7,79$, $p\leq 0,01$, порівняно з другою та $t=12,68$, $p\leq 0,01$, у порівнянні з третьою групою) та вираженою статусною ієрархією її членів ($t=13,3$, $p\leq 0,01$ та $t=10,2$, $p\leq 0,01$ відповідно). Тобто, дані неформальні об'єднання більше відмежовані від інших соціальних систем, впливу їхніх дискурсів. Це виражається у тому, що ідеології даних субкультур фактично не інтегрують інші соціальні дискурси зберігаючи тенденцію задавати систему «сміслових шаблонів субкультури» для своїх

послідовників. Окрім того, закритість меж неформальних об'єднань виражається і у фактичному їх відмежуванні від соціальних контактів. Зокрема, в процесі інтерв'ю досліджувані у 36% описували, що до складу даної субкультури (зборів) підлітку випадково і одразу потрапити майже не можливо – він потрапляє туди, як правило, через членів субкультури, що його «вербують». Хоча сам підліток часто може мати виражене бажання стати членом субкультури, до моменту допущення з ним проводиться відповідна «ідеологічна робота» (надається література, музика, кінофільми, з обов'язковим подальшим обговоренням). Підліток вважається готовим до участі, коли він, по-перше, опанував базові ідеї субкультури та прояв певний рівень їх розуміння і прийняття у спілкуванні з представником субкультури; по-друге, коли його інтерес достатньо виражений і триває певний проміжок часу (місяць - два). Після цього підліток потрапляє до певного «мобу» – структурної одиниці неформальної групи, яка складається з 4-10 членів і, обов'язково, має «відповідального», який, в свою чергу, найчастіше, входить до іншого «мобу» більш високого рівня організації. На вершині сукупності таких «мобів» стоять лідери субкультури у місті, а потім – у країні. Про виражену жорсткість і закритість меж даної субкультури свідчить той факт, що «скін-хеди», які входять до «сусідніх мобів», можуть тривалий час не знати один одного, адже спільні збори відбуваються достатньо рідко і до них допускаються лише перевірені члени (дана інформація зазначена у 28% досліджуваних даної підгрупи). Якщо підліток буде успішним у діяльності субкультури (проявить ідеологічну вірність, не відступатиме від постулатів субкультури, проявить вольові якості, хоробрість, та організаційні здібності) то він може створити свій «моб» і, тим самим, розширити субкультуру, а далі бути допущений до контактів з іншими «старшими» членами субкультури. Даний приклад входження до субкультури описує, переважно, вступ до груп «скін-хедів» чи інших праворадикальних субкультур, входження до груп «футбольних фанатів» простіше, хоча також не відбувається одразу. Підліток може потрапити на «сектор» під час футбольного матчу, проте до вирішення

проблем «фірми» (групи субкультури, що відстоює інтереси певного футбольного клубу) і до бійок за «фірму» він буде допущений не одразу (відзначено у 28% досліджуваних даної групи). Вхідження до «кістяку» «фірми» («основи групи» – сукупності членів, що тривалий час є її членами та вирішують її найбільш загальні питання) взагалі займає тривалий час – підліток спочатку перебуває «на секторі», відвідує тусовки, марші; потім – допускається до спільних тренувань, зборів; потім – входить до постійного складу групи, що обов'язково супроводжується бійками «на виїздах» – коли сутички з іншими «фірмами» відбуваються в інших містах, і відвідує збори; лише після цього, за умови, що підліток проявив себе як гідний член «фірми», – він може бути допущений до «кістяку». Описані особливості входження підлітка до даних субкультур відображають закритість їх меж та вибудовану чітку ієрархію всередині групи. Зокрема, у випадку «складних ситуацій» кожен із членів «мобу» чи «фірми» має зв'язатися із його «наставником» і з'явитися у відповідному місці.

Узагальнення даних інтерв'ю представників субкультур агресивного спрямування відображає три важливі тенденції функціонування даної субкультури: по-перше, вагома роль надається ідеологічній підготовці кандидата до входження до субкультури (треба проявити наполегливість, щоб стати членом «мобу», а не лише «співчуваючим»); по-друге, підліток повинен бути готовий увійти до складу субкультури як «рядовий її член», розчинити свою індивідуальність у субкультурі; по-третє, обережність у допущенні нових членів обумовлена і достатньо простим фактором – часто активність у даних групах має ознаки делінквентності, що несе за собою правову відповідальність, тому не кожна людина може бути допущена швидко до такої групи.

Натомість, представники романтико-ескапістських та епатажних неформальних об'єднань характеризуються більш відкритими межами та дифузною статусною ієрархією, порівняно з представниками першої групи. До того ж, статистично значимі відмінності відсутні і за порівнянням

показників цих двох груп. Такі субкультури більше відкриті до соціальних дискурсів, інтегрують їх до власної субкультури. Зокрема, прикладом такої інтеграції є поява своєрідного стилю важкої музики і відповідної субкультури «дарк-електро», що поєднує у собі ознаки причетності до послідовників субкультури «блек-металістів», проте в поєднанні з дискурсами розповсюдженої «культури» (у контексті «не субкультури») танцювальної, клубної музики (зазначено зі слів 19% представників вибірки неформалів). Відкритість меж проявляється і в достатньо спрощеному процесі входження нових членів до неформальних груп такої спрямованості. Фактично, підлітку необхідно мати зацікавленість у відповідній музиці чи виді діяльності (наприклад, стрибання через різні предмети та використання різних акробатичних елементів у субкультурі «паркур»), знайти представників даної групи та почати з ними спілкування. Особливо відкриті межі субкультури романтико-ескапістського спрямування, де взагалі майже відсутня ієрархія членів, а спілкування здійснюється на засад рівності та прийняття один одного у процесі осягнення смисложиттєвої кризи (відмічено 49% представників романтико-ескапістських субкультур). Натомість, підлітки із епатажних субкультур характеризуються більш вираженою, хоча мало диференційованою, статусною ієрархією.

Зокрема, як зазначають 37% досліджуваних експериментальної групи, в групах «металістів» наявне коло, так званих, «стариків», які тривалий час входять до даної субкультури та є «прикладом слідування ідеології субкультури». Проте, дані члени часто не мають значного впливу на «піонерів» (до сьогодні неформалами використовується «радянський термін») – підлітків, що входять до субкультури менше 3 років. Між даними групами учасників груп відсутні: 1) чіткі організаційні зв'язки (де кожен «піонер» мав би певного наставника зі старших, як це у субкультурах агресивного спрямування); 2) диференціація функцій (наприклад, організувати зустріч послідовників субкультури епатажного спрямування може кожен охочий підліток, а збори «скін-хедів» – лише той учасник субкультури, що входить до

«старшого кола»). Відмінність між даними статусними групами полягає лише в більшому авторитеті «стариків» у питаннях музики, атрибутики субкультури, однак вони, взагалі не займаються організацією життя і діяльності в субкультурі «піонерів» і не мають реального впливу на їх поведінку. Наприклад, жоден «піонер» не зобов'язаний виконувати доручення «старика» (хіба що з поваги до нього) і у даному випадку на рівні групових правил до нього не будуть застосовані санкції (відмічено у 35% протоколів досліджуваних епатажних груп). Натомість, в агресивних субкультурах відмова виконувати доручення лідера чи старшого «мобу» несе за собою застосування санкцій субкультури – від ізоляції члена представниками субкультури до його виключення з групи чи проявів фізичного покарання (зафіксовано у 47% представників таких груп).

Аналіз відкритості меж та статусної ієрархії в різних неформальних об'єднаннях дає можливість визначити ще один параметр їх структурної організації – особливості застосування санкцій в субкультурах при порушенні групових норм поведінки. Проте, аналіз проявів даного фактору у відповідях досліджуваних показує чітку його залежність із показником статусної ієрархії в групах і відповідає закономірностям функціонування малих груп. Якщо реальна група оформлена і має «статусну» структуру, то групові санкції є одним із механізмів групового впливу, функціонування групи та прийняття групових рішень. Тобто, групові санкції – прояв вираженої статусної ієрархії у неформальній молодіжній групі. Натомість, неформальні об'єднання із низьким показником статусної ієрархії за своїми ознаками є напів-реальною – напів-умовною групою, що не завжди має чіткий склад групи; – напів-дифузною – напів-структурованою групою, де є відмінності між членами, але вони не мають функціонального відображення.

Тобто, у субкультурах агресивної спрямованості зафіксовані більш закриті межі груп та виражена їх статусна ієрархія, натомість романтико-ескапістські та епатажні групи мають більш відкриті межі та відсутність чіткого статусного поділу.

Наступним чинником впливу структурної організації неформальних груп на формування ціннісно-сислової свідомості їх послідовників, як ми передбачаємо, є конфігурація взаємодії між її членами. Терміном конфігурація взаємодії ми позначаємо символічну модель типу взаємодії, перенесену із інтеріндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. У якості моделей конфігурацій взаємодії в неформальних об'єднаннях нами використані сформульовані К.В. Седих [169] моделі взаємодії в освітньому середовищі, проте з урахуванням специфіки функціонування неформального об'єднання. Зокрема, К.В. Седих виділені 4 типи конфігурацій взаємодії в освітньому середовищі:

1-ша конфігурація. Тип «Лідерсько-опосередкована взаємодія»: учитель – позитивний лідер класу – клас. Учитель делегує позитивному лідеру певні повноваження, учитель має авторитет і вплив на групового лідера, лідер – на клас. Послання можуть надходити від Учителя через лідера на клас, і йому і класу (опосередковане спілкування).

2-га конфігурація. Тип «Пряма взаємодія». Безпосередній вплив учителя і безпосередні послання до всіх учнів. Учитель і учні – створюють підсистему, відокремлену границею від інших учасників системи – адміністрацією, колегами-учителями, батьками учнів. 2 тип – це пряме, безпосереднє спілкування.

3-тя конфігурація – «Альянсно-коаліційна взаємодія». Учитель, навколо нього – актив класу – перше коло, всі інші – друге коло, можуть бути ще «відокремлені» учні. Це альянсно-коаліційний тип спілкування.

4-та конфігурація – «Економічно-опосередкована взаємодія». Учитель – «учні-1», їх батьки – «батьки 1», стосунки між ними опосередковані економічними вигодами (між учителем і батьками деяких учнів); «учні-2»; «батьки-2» – це ті учні і їх батьки, які не задіяні в економічні стосунки з учителем.

Відповідно до специфіки функціонування неформальних об'єднань, показники конфігурацій взаємодії нами модифікувалися. Зокрема, відбулося

«статусне зміщення» в структурах груп: роль учителя в організації взаємодії замінена на роль лідерів неформальних об'єднань, лідерів у класі – на роль «наближених до лідерів у неформальному об'єднанні», учнів – на простих послідовників субкультури. Зв'язки з іншими учасниками освітньої системи (як у прямому типі) замінені на зв'язки з іншими субкультурами та соціальними системами загалом. До того ж, виходячи з модифікації типів конфігурацій системної взаємодії, неможливим став тип взаємодії «економічно-опосередкований», адже проблематика субкультури не акцентує увагу на фінансових відносинах між лідером та послідовниками, тим більше із втягуванням батьків. Таким чином, вираженість конфігурацій стосунків у різних субкультурах представлена у таблиці 3.1.12.

Таблиця 3.1.12

Вираженість типів конфігурацій взаємодії в неформальних об'єднаннях різної спрямованості

тип конфігурації	%			φ за порівнянням груп		
	група 1	група 2	група 3	1 і 2	2 і 3	1 і 3
Лідерсько-опосередкований	82%	6%	8%	8,319**	0,40	8,79**
Альянсно-коаліційний	11%	15%	18%	0,56	0,41	1,04
Прямий	7%	77%	74%	7,6**	0,36	7,98**

Примітка: група 1 – підлітки із агресивних субкультур, група 2 – представники романтико-ескапістських субкультур; група 3 – підлітки із епатажних субкультур.

Як свідчать дані таблиці 3.1.12, неформальним об'єднанням агресивної спрямованості властиве переважання лідерсько-опосередкованого типу конфігурації взаємодії, порівняно з групами романтико-ескапістської ($\phi = 8,319, p \leq 0,01$) та епатажної ($\phi = 8,79, p \leq 0,01$) спрямованості. Тобто, взаємодія в даних субкультурах реалізується шляхом вертикальних зв'язків від лідерів, «кістяка» субкультури до пересічних її членів. Така конфігурація взаємодії

передбачає достатньо чітко організоване спілкування, що керується груповими правилами і нормами, відображене у дискурсах субкультури (використання смислового шаблону «доки ми єдині – нас не здолати!», де під єдністю і йде мова про чітку статусну узгодженість послідовників агресивних субкультур та відповідну конфігурацію послідовників субкультури).

Натомість, неформальні об'єднання романтико-ескапістської ($\phi = 7,6$, $p \leq 0,01$, порівняно з першою групою) та епатажної ($\phi = 7,98$, $p \leq 0,01$) спрямованості більшою мірою характеризуються прямою конфігурацією взаємодії в групі. Тобто, міжособистісні стосунки в неформальних групах таких спрямованостей розгортаються на засадах рівності між усіма учасниками: лідерами та рядовими послідовниками субкультури. Кожен із учасників має право вирішувати питання неформального об'єднання, висуваючи ідеї чи критикуючи їх.

При цьому, альянсно-коаліційний тип взаємодії майже не представлений в усвідомленні конфігурацій стосунків досліджуваних.

Отримані дані відображають описані вище особливості статусної ієрархії та структурованості групових страт у субкультурах різного спрямування.

Подальший аналіз результатів емпіричного дослідження передбачав моделювання семантичного простору зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань. Метою такого моделювання виступало: по-перше, визначення логіко-структурно-функціональних зв'язків між спрямованістю діяльності неформальних об'єднань, параметрами впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків та параметрами організації системи неформального об'єднання; по-друге, створення нової системи осмислення класифікації неформальних об'єднань виходячи з їх структурних характеристик та прояву дискурсів субкультури у діяльності представників таких об'єднань.

Координатні осі, що утворюють простір зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, виокремлені нами за результатами дослідження. Так, даний простір будується на перетині

координат двох осей («відкритість – закритість меж» та «чітка – дифузна статусна ієрархія»), що визначені нами як найбільш суттєві структурні параметри функціонування та аутопоезу системи неформальних об'єднань. Поєднання даних, властивих кожній неформальній групі, за структурними параметрами дозволяє визначити позицію певної неформальної групи у просторі зв'язку дискурсів субкультури та структурних характеристик таких груп. Окрім того, інтерпретація взаємного розташування різних субкультур у даному просторі дозволяє визначити роль дискурсів субкультури в осмисленні життя підлітками із різних неформальних об'єднань.

Так, створення простору зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань (рис. 3.1.1.) передбачає, спершу розташування двох осей: «відкритість меж неформального об'єднання» та «статусна ієрархія». Перетин цих осей створює простір, де можемо розташувати різні субкультури та неформальні об'єднання, залежно від властивих їм показників.

Зокрема, неформальні об'єднання агресивної спрямованості (помічені знаком (1), адже складають першу групу) розташовуються у верхній лівій частині простору, оскільки мають високу статусну ієрархію та закриті межі. Для таких субкультур властиві лідерсько-опосередкована конфігурація взаємодії.

Неформальні об'єднання романтико-ескапістських (2) та епатажних (3) субкультур розташовані у протилежному (правому нижньому) квадраті простору, адже мають відкриті межі та розмиту статусну структуру. Для таких субкультур властиве переважання прямого типу конфігурації взаємодії в системі неформального об'єднання.

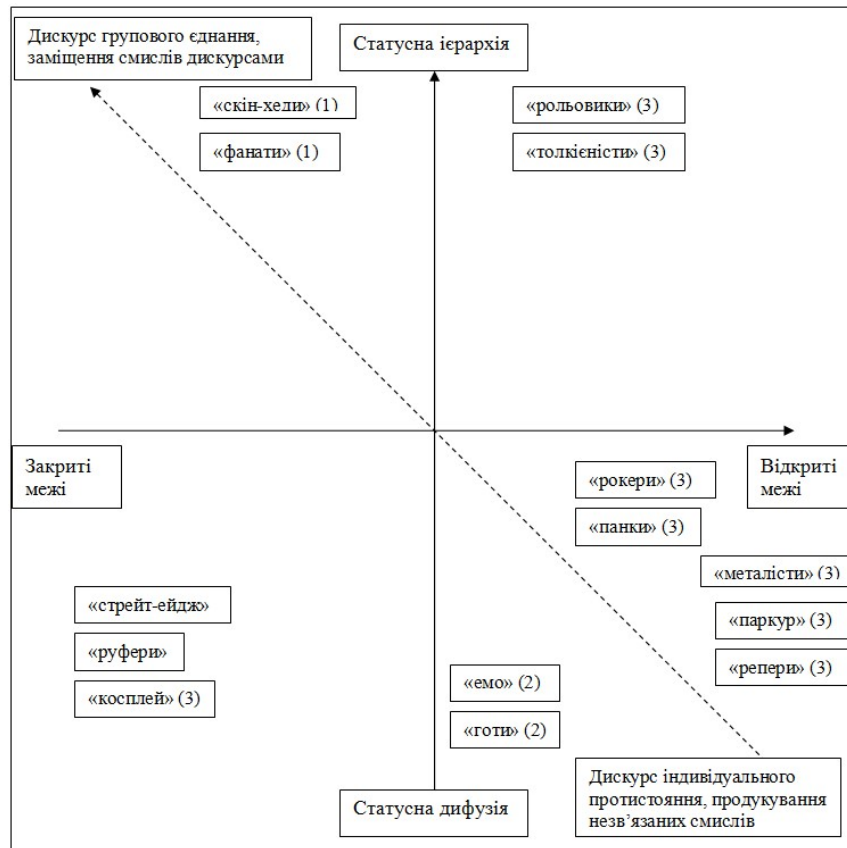

Рис. 3.1.1. Простір зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань

Як свідчать дані рис. 3.1.1, переважна більшість неформальних об'єднань, що приймали участь у дослідженні, розташовані у протилежних квадратах простору організуючи протилежність. Звідси постає питання: чи наявні якісь субкультури, що можуть увійти до інших (верхнього правого та нижнього лівого) квадратів простору? Аналізуючи результати інтерв'ю з досліджуваними можемо передбачити, що до правого верхнього квадрату простору можуть увійти неформальні об'єднання «толкієністів» та «рольовиків», які займаються моделюванням фєєричних чи історичних подій, рольовими іграми, реконструкціями, тощо. Ці субкультури мають відкриті межі при вираженій статусній ієрархії їх послідовників (вони усі об'єднуються в групи-команди «ельфів», «гномів», тощо, де є чітко визначені керівники та послідовники субкультури – відмічено в 21% протоколів експериментальної групи). До протилежного квадрату – нижнього лівого –

можна віднести субкультури «стрейт-ейдж», «руферів» та «косплей». Ці субкультури мають групи, які характеризуються відносною закритістю меж (наприклад, до субкультури «руферів» потрапити достатньо складно, бо вони переходять та це вимагає певних, достатньо складних, умінь – переміщатися по стріхам), при відсутності структурованості статусної ієрархії її членів – у даних групах взаємодія реалізується на засадах рівних.

Розподіл неформальних об'єднань за такими квадратами простору відображає співвідношення їх змістовної спрямованості, конфігурацій взаємодії та структурних характеристик. Проаналізувавши розподіл неформальних груп у даному просторі можемо побачити розподіл різних проявів дискурсів субкультури у протилежних квадратах простору. Відповідно, доцільним стає накласти третю вісь – прояв дискурсів субкультури у неформальному об'єднанні. Протилежними полюсами даної осі, відповідно до результатів дослідження, виступатимуть:

1) дискурс індивідуального протистояння соціуму, який властивий епатажним та романтико-ескапістським групам, де особистість підлітка, перебуваючи в умовах статусної дифузії та відкритості меж неформальної групи повинна сама протиставляти себе оточенню, віднаходить свою індивідуальність, презентує власне «Я» в системі соціальних стосунків, перебуваючи, одночасно, в індивідуальному протистоянні із соціальним оточенням. У таких неформальних об'єднаннях реалізація дискурсу індивідуального протистояння особистості соціуму актуалізує потребу пошуку нових особистісних смислів, продукувати велику їх кількість. Таким підліткам властива висока диференціація смислів, які, однак, не поєднані між собою та не мають зв'язаності. Відповідно, достатньо вираженою є їх смисложиттєва криза, а крайнім проявом такого дискурсу є беззмістовність;

2) квадрат вираженої статусної ієрархії та закритості меж субкультури відображає дискурс групового єднання різних особистостей, що актуалізовує потребу в заміщенні індивідуальних смислів дискурсами субкультури. У такій субкультурі кожна особистість повинна чітко функціонувати відповідно до

власної статусної ролі та ідеології субкультури. Це виражається в спрощенні смислової системи, яка, однак, зв'язана і послідовна. Крайнім проявом такого дискурсу є єдність.

Розташування неформальних об'єднань у такому просторі дозволяє пояснити розгортання смисложиттєвої кризи і її залежності від певним чином структурованої соціальної активності підлітка. В агресивних субкультурах криза «приховується» за дискурсами, що обумовлено надмірною ієрархізацією системи і «вимогою» до єдності і «однаковості» членів субкультури. В романтико-ескапістських та епатажних неформальних об'єднаннях система стосунків відкрита але неупорядкована (мало структурована), що актуалізовує індивідуальні смисли через протест однієї особистості, яка в процесі протесту створює новий дискурс. У таких субкультурах криза «розгортається» і акцентується увага на беззмістовності.

Відповідно, розподіл даних у просторі дає можливість визначити найбільш загальні закономірності впливу соціального середовища на розвиток ціннісно-смислової свідомості особистості. Чим більш структуроване середовище, тим менш успішно продукуються нові смисли (адже в цьому немає потреби – є задані дискурси, що спрощують ціннісно-смислову систему), хоча прояви кризи менші, адже смисли зв'язані (ідеологічними постулатами соціального середовища).

Чим менш структуроване соціальне середовище, тим більше смислів продукується, хоча вони не інтегруються в єдину систему (у даному випадку соціальне середовище не дає задану дискурсами систему смислів і цінностей як в іншому варіанті) Це призводить до розгортання кризи.

Загалом, протилежні варіанти впливу середовища субкультури на ціннісно-смислову свідомість підлітків можемо визначити як два варіанти проживання смисложиттєвої кризи: 1) в структурованому і закритому середовищі із заміщенням смислів дискурсами; 2) в дифузному і відкритому середовищі із забезпеченням можливості створення і апробації нових індивідуальних смислів. Проте, жоден із цих варіантів, принаймні, на рівні

проведеного дослідження, не веде до позитивного вирішення смисложиттєвої кризи підлітків у субкультурі – в першому варіанті криза заміщується, а в другому – знаходиться у стані розгортання.

Позитивне вирішення смисложиттєвої кризи вимагає більш тривалого часу та рефлексії результатів: 1) апробації дискурсів субкультури та їх ефективності в упорядкуванні процесу ціннісно-сміслового усвідомлення життя та свого «Я»; 2) апробації різних індивідуальних смислів в відкритому і не структурованому середовищі (включаючи активність не в неформальних групах) з огляду на їх можливість упорядкувати ціннісно-сміслове досягнення дійсності та свого «Я».

Тобто, структуризація соціального середовища в неформальних об'єднаннях пов'язана із впливом дискурсів субкультури та чинить вплив на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

3.2. Особливості усвідомлення власного «Я» та субкультури як вагомого аспекту соціальної дійсності підлітками

Вагомим завданням виступало дослідження особливостей розвитку ціннісно-смілової свідомості підлітків у контексті їх ставлення до молодіжних субкультур як важливого аспекту соціальної дійсності що здійснювалось у межах якісного феноменологічного інтерв'ю з нарративним аналізом. Застосування даного методу дослідження мало важливе значення у контексті досліджуваної проблеми, адже, по-перше дало можливість здійснити якісний аналіз параметрів відображення ролі субкультури у розвитку ціннісно-смілової свідомості підлітків, на відміну від кількісних показників, отриманих за результатами проведення інших методик (вивчення смисложиттєвих орієнтацій, смисложиттєвої кризи, ціннісних орієнтацій, типів і тенденції міжособистісної взаємодії); по-друге, структура та змістовне наповнення спільної смислотвірної активності дослідника і досліджуваного в процесі феноменологічного інтерв'ю дало можливість виявити змістовні аспекти зв'язку активності в субкультурах та становлення системи цінностей і

смислів, її ролі для підлітків, що не виступало предметом дослідження в інших методиках, які направлені на вивчення системи цінностей і смислів, міжособистісної взаємодії у різних категорій досліджуваних безвідносно їх участі в субкультурах.

Якісне фенологічне інтерв'ю із подальшим наративним аналізом будувалось на основі трьох базових принципів: 1) феноменологічного прояву опису світу повсякденних переживань і думок в їх максимальному наближенні до суб'єктивної картини переживань, що передбачало мінімальне застосування наукової термінології для недопущення викривлення результатів у процесі спів-дослідження; 2) спільної діяльності дослідника і досліджуваного в активізації смислотвірної активності досліджуваного в процесі інтерв'ю; 3) одночасне конструювання і репрезентацію системи інтеграції соціальної активності і смислів, власного «Я» досліджуваного відповідно до положень наративного підходу.

Інтерв'ю передбачало реалізацію ряду етапів, що направлені на вирішення конкретних дослідницьких задач. Фрагмент інтерв'ю подано в додатку Б.

1. Вступна частина, що передбачала оголошення досліджуваному тематики інтерв'ю та встановлення контакту.

2. Вивчення усвідомлення субкультури як вагомого аспекту соціальної дійсності для підлітків, що включало підетапи:

2.1. Опис характеристик субкультури, з якою себе ідентифікує досліджуваний;

2.2. Опис типових способів проведення часу в субкультурах;

2.3. Аналіз чинників вступу підлітка до субкультури.

2.4. Визначення ролі субкультури у житті підлітка.

3. Опис характеристик власного «Я» підлітка, що передбачав надання підлітку завдання описати властиві йому характеристики, особистісні риси, думки, емоції, цікаві факти, тощо, у вільній формі.

4. Опис параметрів смисложиттєвої кризи досліджуваного, що передбачало, першочергово, спільну з дослідником оцінку вираженості даної кризи в житті підлітка, і потім – опис її параметрів для кожного досліджуваного.

Наративний аналіз протоколів досліджуваних здійснювався з реалізацією таких етапів:

1. Визначення загальної сукупності смислових конструктів, що використовують досліджувані в їх авторському варіанті.

2. Зменшення кількості вихідних конструктів досліджуваних та відкидання однотипних, близьких за змістом конструктів, їх семантичне групування з врахуванням семантичних та стилістичних відмінностей досліджуваних. Зокрема, за результатами проведення інтерв'ювання виділено 1964 конструкти в експериментальній групі та 2026 конструкт в контрольній групі. За підсумками їх обробки виділено 53 смислових конструкти, що використовуються підлітками у процесі інтерв'ю.

3. Розподіл даних конструктів до смислових частин інтерв'ювання (із врахуванням можливості повтору чи передчасного подання інформації, коли підліток на останньому етапі при описі смисложиттєвої кризи згадував про детермінанту вступу до субкультури) – «Ролі субкультури у житті підлітка», «Описи власного «Я» підлітка», «Прояви смисложиттєвої кризи у підлітків».

4. Підрахунок кількісних показників вираженості смислових конструктів у групах досліджуваних.

5. Якісна оцінка та інтерпретація кількісних показників вираженості узагальнених смислових конструктів досліджуваних двох груп.

Особливістю проведення інтерв'ювання в контрольній групі полягала в тому, що 2 частина інтерв'ю передбачала не опис їх досвіду участі в субкультурі, а опис їх ставлення до участі підлітків у різних субкультурах.

Протягом всього етапу смислопошукова діяльність досліджуваного стимулюється дослідником за допомогою відкритих запитань (наприклад, «Опиши життєві погляди представників субкультури. До якої ти себе

зараховуєш?», «Як ви типово проводите час в субкультурі?», «Яка роль субкультури у твоєму житті?», «Що дає тобі участь у субкультурі?», «Як субкультура впливає на твої цінності?», тощо), майже завжди при відповідях підлітка виникала необхідність прояву перефразування та інших форм зворотного зв'язку (наприклад, «Чи правильно я розумію, що «втеча від проблем» у твоїх словах передбачає уникнення конфліктів з однокласниками?») та стимулювання усвідомлення системи цінностей та смислів (наприклад, «При вступі до субкультури ти вчився проявляти незалежність. Як це позначилось на системі твоїх цінностей?», тощо.)

Порівняння смислових конструктів, що використані підлітками в описі свого відношення до субкультур, представлені на рисунку 3.4.1.

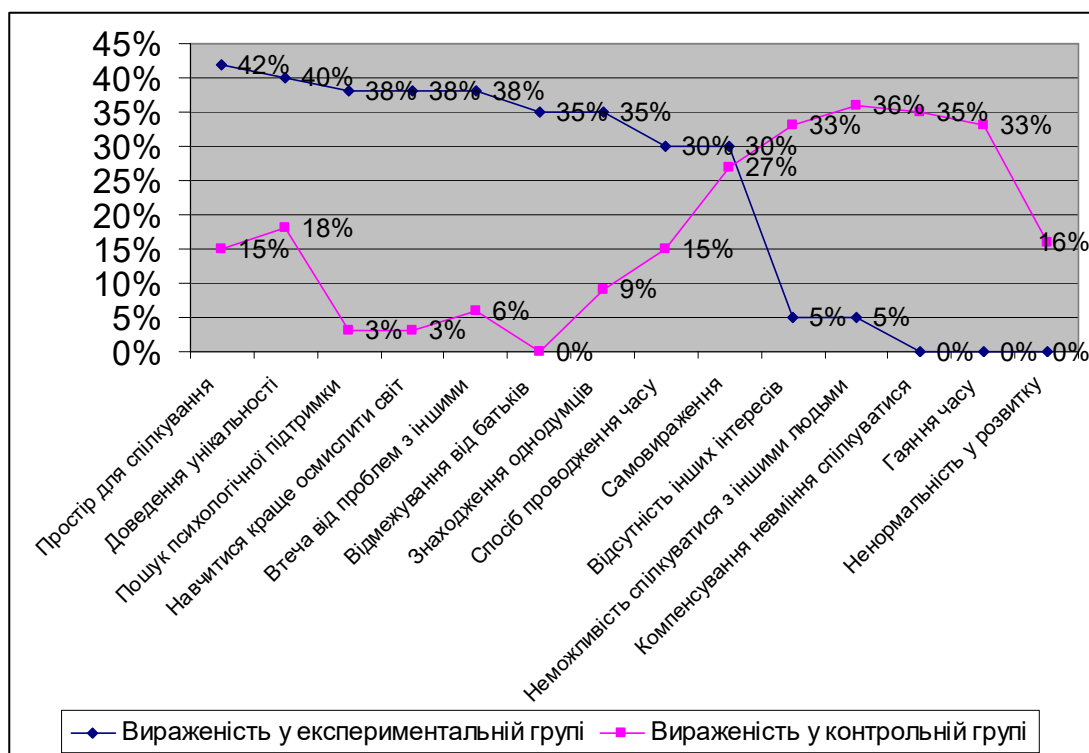

Рис. 3.4.1. Смислові конструктиви, які використані підлітками для опису ролі субкультур у їх житті

Як свідчать дані, представлені на рисунку 3.4.1. підлітки із двох досліджуваних груп по-різному осмислюють роль неформальної субкультури у житті молоді. Зокрема, у підлітків-неформалів переважають позитивно емоційно забарвлені смислові конструктиви, які відображають важливість неформальних рухів для молоді.

При цьому, можемо спостерігати наявність оберненого зв'язку у групах смислових конструктів, які характеризуються позитивною та негативною смисловою валентністю, і використані при описі свого ставлення до субкультур. Зокрема, представники експериментальної групи оцінюють роль субкультури у їх осмисленні світу і житті за допомогою двох груп смислових конструктів.

Першу із них можемо означити як смислові конструкти, що відображають позитивне значення субкультури у осмисленні життя підлітків. Це такі смислові конструкти досліджуваних, як «простір для спілкування», «навчитися краще осмислити життя», «знаходження односторонніх», «доведення унікальності». Тобто, дані конструкти підлітків-неформалів дозволяють визначити субкультуру як особливу для них референтну групу, що дає їм можливість розвивати свої комунікативні навички, самопрезентуватися, що окреслюється у чіткому осмисленні життя та розвитку ціннісно-смислової свідомості.

Другу групу смислових конструктів, якими користуються підлітки-неформали в оцінці ролі субкультур у їх житті, можемо назвати як смислові конструкти, що відображають наявність психологічних проблем у стосунках із оточуючими. У даному випадку субкультура осмислюється підлітками як простір для компенсації нереалізованих прагнень та емоційної підтримки. Тобто, наявність таких смислових конструктів в описах неформалів свідчить про їх прагнення уникати спілкування з представниками сім'ї та формальної групи, що базується на негативному досвіді взаємодії. Такі прагнення підлітків виражаються у смислових конструктах «пошук психологічної підтримки», «втеча від проблем з іншими» та «відмежування від батьків».

Відповідно до цього, можемо стверджувати, що активність підлітків у молодіжних субкультурах виступає чинником розвитку їх ціннісно-смислової свідомості. Адже, по-перше, дозволяє підліткам компенсувати негативний для них досвід комунікації і тим самим забезпечує підґрунтя для позитивного оцінювання соціальної дійсності та покращення осмислення власного «Я»;

по-друге, саме активність у неформальних об'єднаннях розцінюється підлітками як процес, що дозволяє виробити нові для них життєві смисли та навчитися презентувати себе у системі соціальних стосунків.

Натомість, серед представників контрольної групи значно частіше використовуються смислові конструкти, які характеризуються негативним, зневажливим та нейтральним оцінюванням ролі субкультур у житті молоді.

Негативне ставлення представників контрольної групи виражається у таких смислових конструктах, як «неможливість спілкуватися з іншими людьми», «ненормальність у розвитку», «гаяння часу». Тобто, підлітки із контрольної групи характеризуються негативними ставленням та оцінкою субкультур у житті молоді, що, імовірно, базується на відсутності у них необхідності перебувати у складі неформальних об'єднань. Осмислюючи своє життя з позицій успішного комунікативного досвіду у складі сім'ї та формальної групи, вони описують роль неформальної субкультурної взаємодії як негативну у розвитку ціннісно-сислової свідомості молоді.

Також, представники контрольної групи користуються нейтральними смисловими конструктами у описі ролі субкультур у житті молоді. Це такі конструкти, як «проведення часу», «знаходження однодумців» та «самовираження». Тобто, з позиції використання цих конструктів підлітки із контрольної групи констатують основні напрямки діяльності у субкультурах, не проявляючи зневажливого оціночного ставлення до неформалів.

Порівняння вираженості смислових конструктів підлітків, що використані для опису субкультур, за критерієм «осмислення життя – беззмістовність» представлені на наступному рисунку.

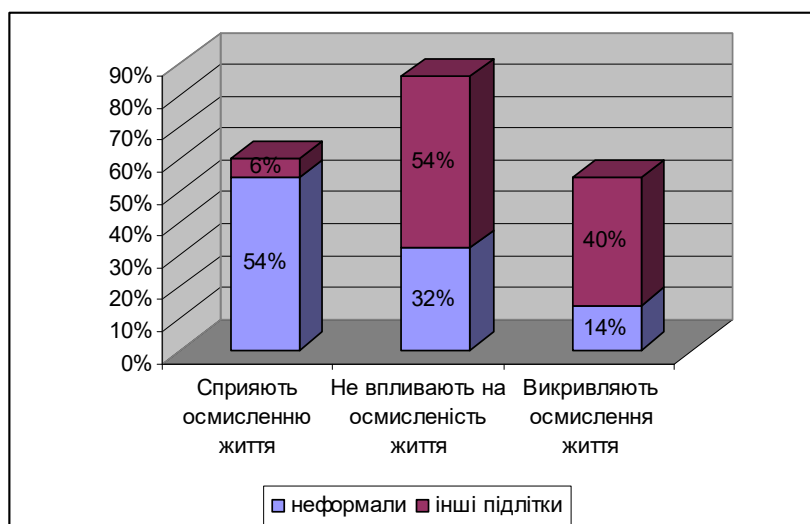

Рис. 3.4.2. Порівняння кількісних характеристик смислових конструктів, використаних для опису субкультури підлітками, за критерієм «осмислення життя – беззмістовність»

Як свідчать дані, представлені на рисунку 3.4.2., представники двох досліджуваних груп відрізняються за оцінкою ролі активності у субкультурі в осмисленні життя. Зокрема, підлітки-неформали надають вираженого значення власній участі у діяльності неформальних груп у їх осмисленні життя, що зафіксовано у 54% (84) таких досліджуваних. Участь у підлітковій субкультурі не впливає на осмислення життя у 32% (50) неформалів, а викривляє його у 14% (22). Тобто, переважно участь у неформальних об'єднаннях різного спрямування виступає чинником розвитку ціннісно-смислової свідомості молоді, адже у 68% представників експериментальної групи визначений вплив субкультури на процес осмислення життя підлітками. При чому, такий вплив може мати як позитивний (у 54%) характер і виражається у смислових конструктах «навчитися краще осмислити світ», «доведення унікальності», «знаходження однодумців»; так і негативний (у 14%) характер. У останньому випадку це виражається у смислових конструктах «відсутність інших інтересів» та «ненормальність у розвитку».

Натомість, більшість (54% (84 досліджуваних)) представників контрольної групи вважає участь у неформальних об'єднаннях як такою, що

ніяк не впливає на осмислення життя молоддю. Це виражається у їх смислових конструктах «спосіб проведення часу» та «простір для спілкування». Значна частина досліджуваних другої групи (62 підлітки, що становить 40%) розцінюють участь у неформальних об'єднаннях як чинник, що призводить до викривлення в осмисленні життя підлітками, що виражається у смислових конструктах «ненормальність у розвитку», «гаяння часу» та «відсутність інших інтересів».

Тобто, вплив активності у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості молоді відзначається представниками обох досліджуваних груп. Проте, серед неформалів переважно констатується сприятливий вплив активності у субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості, а підлітки із контрольної групи більше схильні до розцінення впливу субкультури на становлення ціннісно-сміслової свідомості молоді особистості як негативного, дезорганізуючого.

Порівняємо вираженість смислових конструктів підлітків обох досліджуваних груп, які стосуються ролі неформальних об'єднань у розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків, за критерієм «емоційне оцінювання цінності субкультур», що представлено на рисунку 3.4.3.

Як свідчать дані, представлені на рисунку 3.4.3., представники експериментальної та контрольної груп відрізняються за суб'єктивним ставленням до ролі неформальних об'єднань у розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Зокрема, серед представників експериментальної групи переважають позитивні емоційні оцінки ролі субкультури на формування ціннісно-сміслової свідомості молоді, а серед представників контрольної групи – негативні.

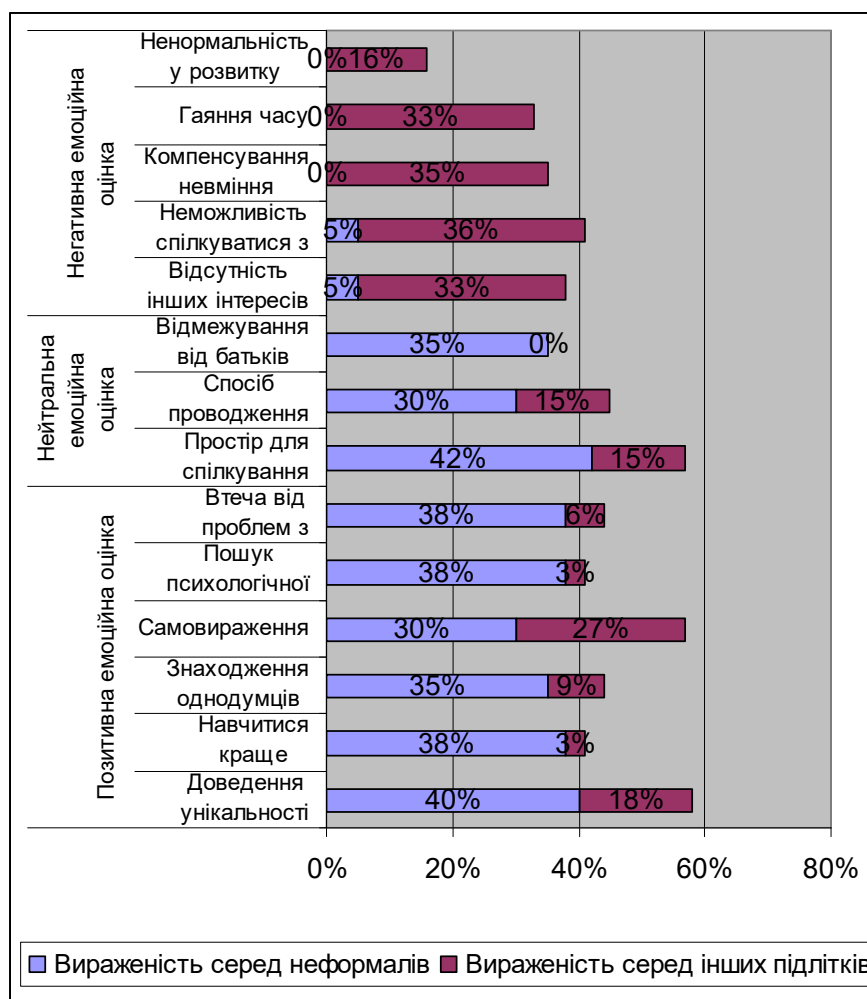

Рис. 3.4.3. Порівняння смислових конструктів підлітків за емоційною оцінкою ролі субкультур у осмисленні життя

Так, позитивне емоційне ставлення досліджуваних до субкультур реалізується через використання таких смислових конструктів як «пошук психологічної підтримки», «самовираження», «знаходження односторонніх», «навчитися краще спілкуватися» та «доведення унікальності». У таких смислових конструктах, переважно властивих неформалам, виражається ціннісне ставлення та позитивна емоційна оцінка досліджуваними ролі субкультур у розвитку ціннісно-смислової свідомості молоді.

При цьому, серед контрольної групи досліджуваних значна частина смислових конструктів має негативну емоційну модальність. Зокрема, це такі конструкти, як «ненормальність у розвитку», «гаяння часу», «компенсування невміння спілкуватися» тощо. Переважання таких конструктів у описах свого ставлення до субкультури свідчить про наявність негативного емоційного

ставлення до неформальних молодіжних рухів з боку молоді. Це, відповідно, свідчить про знецінення їх ролі у осмисленні життя молодими особистостями.

Отже, підлітки-неформали розцінюють активність у субкультурах як чинник, що впливає на розвиток ціннісно-сислової свідомості, що супроводжується переважанням емоційно позитивних смислових конструктів у описах ставлення підлітків. Натомість, представники контрольної групи переважно негативно ставляться до неформальних рухів, заперечують їх вплив на розвиток ціннісно-сислової свідомості молоді.

Дослідження особливостей впливу активності у неформальних об'єднаннях підлітків на розвиток їх ціннісно-сислової свідомості включало також аналіз переважаючих смислових конструктів, якими підлітки користуються для опису власних характеристик. Адже, конструювання підлітками образу власного «Я», що здійснюється за допомогою інтегрування досвіду соціальної взаємодії як у межах формального, так і неформального спілкування, виражається через властиві їм конструкти. Отже, вираженість смислових конструктів, якими користуються підлітки під час створення наративів, представлені у таблиці 3.4.1.

Таблиця 3.4.1.

Смислові конструкти, які використовують підлітки
для опису власного «Я»

Смислові конструкти	ЕГ	КГ	φ
Самостійний	33%	36%	0,56
Невпевнений у своїх можливостях	30%	9%	4,86**
Відчуваю труднощі у житті	30%	6%	5,86**
Відрізняюсь від інших	30%	15%	3,21**
Незалежний від оточуючих	27%	42%	2,79**
Прагну спілкуватись з іншими	27%	45%	3,34**
Не знаю, що головне у моєму житті	27%	5%	5,67**
Відчуваю, що інші мене не зрозуміють	27%	12%	3,41**

Продовження таблиці 3.4.1.

Переживаю через те, як мене сприймуть	27%	15%	2,63**
Переживаю кризу	27%	5%	5,67**
Прагну не конфліктувати з іншими	24%	0%	9,04**
Різносторонньо розвинутий	24%	33%	1,77*
Одинока людина	24%	6%	4,67**
Компетентний у справах	15%	27%	2,63**
Конфлікую з іншими	15%	12%	0,77
Налаштований на доведення своїх інтересів	15%	33%	3,79**
Організований у справах	12%	27%	3,41**
Не маю відповідальності	12%	0%	6,24**
Направлений у майбутнє	9%	27%	4,27**
Спокійна людина	5%	30%	6,25**
Прагну розвиватися	5%	36%	7,36**
Цікавий для інших	5%	42%	8,47**

Як свідчать дані, представлені у таблиці 3.4.1., підлітки із експериментальної та контрольної груп відрізняються за властивими їм смисловими конструктами, які використовуються для опису власного «Я». Зокрема, підлітки експериментальної групи більшою мірою, порівняно з іншими досліджуваними, використовують смислові конструкти, які відображають невпевненість у своїх можливостях ($\varphi = 4,86$, $p \leq 0,01$), наявність труднощів у житті ($\varphi = 5,86$, $p \leq 0,01$), відмінність від інших ($\varphi = 3,21$, $p \leq 0,01$), невизначеність у житті ($\varphi = 5,67$, $p \leq 0,01$), відчуття, що оточуючі люди не розуміють ($\varphi = 3,41$, $p \leq 0,01$), переживання через те, яких досліджуваних сприймають оточуючі ($\varphi = 2,63$, $p \leq 0,01$), переживання кризи ($\varphi = 5,67$, $p \leq 0,01$), прагнення конфліктувати з оточуючими ($\varphi = 9,04$, $p \leq 0,01$), самотність ($\varphi = 4,67$, $p \leq 0,01$), відсутність відповідальності ($\varphi = 6,24$, $p \leq 0,01$). Тобто, у ставленні до власного «Я» підлітків-неформалів можна визначити дві тенденції. Перша

передбачає наявність проблем у осмисленні життя, розгубленість у ньому, відсутність чіткої життєвої лінії та наявність смисложиттєвої кризи, що пов'язана переважно із нереалізованістю у системі стосунків із оточуючими. Це відповідає класичним поглядам на кризовий характер осмислення життя у підлітковому віці та його зв'язок із нереалізованістю молодого особистості у системі референтних стосунків.

Друга тенденція відображає протирічність та непослідовність «образу «Я» неформалів, що доводиться наявністю одноковою мірою виражених смислових конструктів «самостійність» і «невпевненість у собі», «прагнення уникати конфліктів з оточуючими» та «протиставлення себе оточуючим», «незалежність від оточуючих» та «прагнення спілкуватися з іншими». Тобто, підліткам із неформальних об'єднань властиве протирічне та непослідовне ставлення до власного «Я», що виникає на перетині амбівалентно направлених тенденцій до інтеграції «образу Я» та його розщеплення, до включення у стосунки з іншими та одночасному прагненні дистанціюватися від них.

Також, кризовий і непослідовний характер «образу Я» досліджуваних доводиться наявністю смислових конструктів «переживаю кризу», (виражений у 27%), «одинок людина» (24%), «не знаю, що головне у моєму житті» (27%) та низька вираженість конструктів «спокійна людина» (5%), «прагну розвиватися» (5%), «організований у справах» (12%). Наявність таких смислових конструктів у самоописах неформалів свідчить про виражене негативне ставлення до власного «Я», амбівалентне розцінення своїх вчинків та психологічних характеристик. Таке самоставлення підлітків виражається і в порушеннях смислової регуляції поведінки, її невідповідності смисловим настановам, фрагментарності та ситуативності. Натомість, представник контрольної групи більше схильні до використання смислових конструктів «незалежний від оточуючих» ($\varphi = 2,79, p \leq 0,01$), «прагну спілкуватись з іншими» ($\varphi = 3,34, p \leq 0,01$), «різносторонньо розвинутий» ($\varphi = 1,77, p \leq 0,05$), «компетентний у справах» ($\varphi = 2,63, p \leq 0,01$), «налаштований на доведення

своїх інтересів» ($\varphi = 3,79$, $p \leq 0,01$), «організований у справах» ($\varphi = 3,41$, $p \leq 0,01$), «направлений у майбутнє» ($\varphi = 4,27$, $p \leq 0,01$), «спокійна людина» ($\varphi = 6,25$, $p \leq 0,01$), «прагну розвиватися» ($\varphi = 7,36$, $p \leq 0,01$), «цікавий для інших» ($\varphi = 8,47$, $p \leq 0,01$). Вираженість таких смислових конструктів серед досліджуваних контрольної групи на перших місцях ієрархії свідчить про більш позитивне сприйняття власного «Я», цілісні та системні уявлення про нього. Тобто, підлітки із контрольної групи більше орієнтовані на саморозвиток та прийняття себе, направлені на майбутнє, що базується на позитивному сприйнятті себе та розуміння своїх психологічних особливостей, логіки вчинків. Тобто, підліткам із неформальних об'єднань властиві амбівалентно направлені тенденції в осмисленні життя, наявність смисложиттєвої кризи. Такі підлітки мають негативне та протирічне ставлення до власного «Я», при наданні вагомої цінності власній активності у молодіжних субкультурах.

Натомість, представники контрольної групи характеризуються використанням більш позитивно емоційно забарвлених та послідовних смислових конструктів, а їх ставлення до власного «Я» більш позитивне.

Для конкретизації основних проявів смисложиттєвої кризи досліджуваних нами, у межах проведення якісного феноменологічного інтерв'ю, виокремлені смислові конструкти, що відображають основні її прояви серед підлітків. Вираженість таких конструктів серед молоді представлена у таблиці 3.4.2.

Таблиця 3.4.2.

Смислові конструкти, що відображають
смисложиттєву кризу підлітків

Смислові конструкти	ЕГ	КГ	φ
«Навіщо жити з тими, хто не розуміє тебе»	47%	23%	4,51**
«Страждаю від неможливості проявити себе»	43%	20%	4,44**
«Мої дії не співпадають з тим, що важливо для мене»	40%	20%	3,90**

«Життя не має для мене смислу»	40%	10%	6,40**
«Я нічого не спроможний зробити»	38%	10%	6,04**
«Я не цікавий/а для інших»	38%	27%	2,07*
«Не маю мети, просто живу»	35%	15%	4,15**
«Раніше знав/ла, що цінне для мене, а тепер – ні»	35%	10%	5,49**
«Роблю все не так, як кажуть»	30%	23%	1,4
«Для мене не важливе те, що говорять батьки»	27%	20%	1,47
«Не розумію, чому так роблю»	24%	3%	5,96**
«Краще бути одному, ніж жити з тим, хто не приймає мій стиль»	15%	0%	7,02**
«Часто, я не хочу жити взагалі»	10%	0%	5,68**

Як свідчать дані, представлені у таблиці 3.4.2., підлітки із експериментальної групи характеризуються більшою кількістю смислових конструктів, які відображають наявність смисложиттєвої кризи, ніж респонденти з іншої групи. Це дозволяє стверджувати, що такі підлітки дійсно відчують суб'єктивну незадоволеність своїм життям, розцінюють його як непродуктивне та неефективне. При цьому, підлітки з контрольної групи також характеризуються використанням смислових конструктів, направлених на відображення смисложиттєвої кризи у свідомості, проте їх кількість значно менша.

Найбільш вираженими смисловими конструктами, які відображають смисложиттєву кризу підлітків експериментальної групи є «Навіщо жити з тими, хто не розуміє тебе» ($\varphi = 8,47$, $p \leq 0,01$), «Страждаю від неможливості проявити себе» ($\varphi = 4,44$, $p \leq 0,01$), «Мої дії не співпадають з тим, що важливо для мене» ($\varphi = 3,9$, $p \leq 0,01$), «Життя не має для мене смислу» ($\varphi = 6,40$, $p \leq 0,01$), «Я нічого не спроможний зробити» ($\varphi = 6,04$, $p \leq 0,01$), «Я не цікавий для інших» ($\varphi = 2,07$, $p \leq 0,05$), «Не маю мети, просто живу» ($\varphi = 4,15$, $p \leq 0,01$), «Раніше знав/ла, що цінне для мене, а тепер – ні» ($\varphi = 5,49$, $p \leq 0,01$), «Не

розумію, чому так роблю» ($\varphi = 5,96, p \leq 0,01$), «Краще бути одному, ніж жити з тим, хто не приймає мій стиль» ($\varphi = 7,02, p \leq 0,01$), «Часто, я не хочу жити взагалі» ($\varphi = 5,68, p \leq 0,01$).

Виокремлені нами смислові конструкти із ознаками суб'єктивної незадоволеності життям можемо згрупувати за відповідною тематикою, що відображає найбільш суттєві аспекти підліткової смисложиттєвої кризи. Зокрема, перша група смислових конструктів може бути визначена як «беззмістовність у стосунках з іншими» (це такі конструкти: «Навіщо жити з тими, хто не розуміє тебе», «Я не цікавий/а для інших», «Краще бути одному, ніж жити з тим, хто не приймає мій стиль»). Такі смислові конструкти мають один із найбільших відсотків вираженості і відображають фрустрованість комунікативної потреби підлітків, їх неможливість реалізуватися у системі соціальних контактів. При цьому, наявність негативного комунікативного досвіду відображається у сприйнятті власного «Я» підлітками і провокує викривлене сприймання власних психологічних характеристик. У неформалів такі смислові конструкти мають також і специфічне забарвлення, оскільки пов'язані з неприйняттям способу життя та інтересів субкультури з боку оточуючих, що інтегрується, наприклад, у смислових конструктах «Краще бути одному, ніж жити з тим, хто не приймає мій стиль» та «Такий одяг – стиль мого життя, а інші його не приймають».

Другу групу смислових конструктів з ознаками смисложиттєвої кризи можна визначити як «порушення смислової регуляції поведінки». Її складають такі смислові конструкти, як «Мої дії не співпадають з тим, що важливо для мене», «Не маю мети, просто живу» та «Не розумію, чому так роблю». Наявність таких смислових конструктів у самоописах досліджуваних свідчить про невідповідність наявних у них особистісних смислів і цінностей з їх діями, вчинками та ставленнями.

Третю групу смислових конструктів можемо визначити як «беззмістовність у житті». Її складають такі смислові конструкти як «Життя не має для мене смислу», «Я нічого не спроможний зробити», «Раніше

знав/ла, що цінне для мене, а тепер – ні», «Часто, я не хочу жити взагалі». Семантичне навантаження цих конструктів відображає проблеми в осмисленні житті підлітками, їх неспроможність позначити для себе смисл життя, дезорганізованість та дифузність їх ціннісно-сислової свідомості, порушення в системі ієрархії життєвих цінностей, нерозвинутість механізмів смислотворення. Такі смислові конструкти є, власне, прямим вираженням смисложиттєвої кризи, дезорієнтованості особистості у системі власних смислів чи їх відсутність. При чому, такі конструкти значно переважають у своїх проявах серед неформалів, демонструючи, тим самим, більшу вираженість смисложиттєвої кризи серед даної групи молоді, порівняно з підлітками контрольної групи.

Також, виявлено два конструкти, що властиві рівною мірою представникам двох досліджуваних груп – «Роблю все не так, як кажуть» ($\phi = 1,4$) та «Для мене не важливе те, що говорять батьки» ($\phi = 1,47$). Ці конструкти характеризують типові прояви підліткової кризи безвідносно до участі у діяльності неформальних об'єднань.

Загалом, прояви смисложиттєвої кризи підлітків із обох досліджуваних груп відповідають загально визнаним у психологічній науці постулатам про кризовий характер підліткового віку. Прояви смисложиттєвої кризи, виражені у смислових конструктах підлітків, відображають найбільш важливі та цінні для них сфери життя – спілкування з іншими, досягнення дорослості та позитивне сприйняття себе – які фрустровані цьому віці, що свідчить про відкритий та явний характер підліткової кризи.

Смислові конструкти неформалів, які свідчать про їх смислову кризу, по-перше, більше виражені, ніж серед іншої молоді, по-друге, іноді відрізняються від конструктів представників контрольної групи, оскільки направлені на порушення стосунків з оточуючими та самосприйняття через невідповідність цінностей та атрибутів субкультури загальноприйнятим нормам і цінностям суспільства.

3.3. Обґрунтування моделі впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків

На основі вивчення особливостей ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів, їх типів і тенденцій у міжособистісній взаємодії, впливу структурних та змістовних характеристик активності у субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості досліджуваних отриманий широкий пласт емпіричних даних, що потребував узагальнення. Окрім того, виявлені під час аналізу і інтерпретації даних відмінності в розподілі показників ціннісно-сміслової свідомості підлітків із субкультур різного спрямування, їх зв'язки із рівнем осмисленості життя досліджуваних, відображали наявні серед неформалів відмінності між групами досліджуваних, що належать до різних субкультур. Визначені характеристики змістовного впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість досліджуваних за допомогою вираження дискурсів через смислові шаблони та організацію діяльності субкультури констатують таку залежність, яка, однак, не може бути інтегрована у цілісну картину бачення впливу активності у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Тож, для узагальнення та укрупнення масиву емпіричних даних, виявлення зв'язків між різними аспектами активності в субкультурах та розвитку ціннісно-сміслової свідомості нами застосований факторний аналіз із процедурою Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера.

Для проведення факторного аналізу виокремлено 47 змінних, до яких увійшли: 5 показників за методикою СЖО (Д. О. Леонтьєва); 1 показник вираженості смисложиттєвої кризи (за методикою К. В. Карпинського); 6 показників смислової сфери за методикою межових смислів (Д. О. Леонтьєв); 10 показників вираженості базових цінностей (Ш. Шварц); 6 показників тенденцій поведінки у групі (В. Стефансон), 8 показників вираженості типів міжособистісної взаємодії (за методикою «ДМВ» Л. М. Собчик). Даний набір змінних відображає результати, отримані за

проведенням методик емпіричного дослідження. Для забезпечення можливості врахування впливу структурних та змістовних параметрів субкультури, до структури змінних, що підлягали факторизації, включені: 2 показники структурної організації неформального об'єднання (відкритості меж та статусної ієрархії за методикою «Системна дошка» (К. Герінг)), 1 узагальнений показник вираженості типів конфігурацій стосунків та 8 показників вираженості дискурсів субкультури серед досліджуваних. У якості узагальненого показника вираженості типів конфігурації взаємодії в субкультурах (ПТКВ) умовно сформована змінна, де низькі показники (1-3) відповідають вираженості лідерсько-опосередкованого типу взаємодії, середні (4-6) – альянсно-коаліційного та високі (7-9) – прямого типу конфігурації. Створення даної змінної обумовлено важливістю включення даного показника до процедури факторного аналізу для врахування впливу конфігурації стосунків в субкультурі на розвиток ціннісно-сміслової свідомості з одного боку, та характеристико розподілу даних за цією ознакою – з іншого. Адже, переважання одного з типів конфігурації автоматично заперечує наявність іншого, відповідно, дані за вираженістю типів конфігурації окремо виступають як номінальна шкала, що суперечить розподілу даних за результатами проведення методик і унеможливорює факторизацію даної ознаки.

Також, для включення впливу змістовних характеристик субкультури на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків створені 8 додаткових змінних, що відображають переважаючі дискурси субкультури. Зокрема, за результатами кластеризації результатів за методикою межових смислів, аналізу впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків, типів взаємодії в групах різної спрямованості (описаних у даному розділі), результатів феноменологічного інтерв'ю, при проведенні методики «Системна дошка» (К. Герінг) досліджуваним було запропоноване додаткове завдання – оцінити за 9-бальною шкалою вираженість дискурсів субкультури у їх активності в неформальних об'єднаннях. Це такі змінні як: ДС – дискурс

самовираження, ДБ – дискурс беззмістовності, ДП – дискурс протистояння, ДКС – дискурс культивування сили; ДМВ – дискурс «ми-вони», ДВП – дискурс втеча від проблем, ДІС – дискурс ідентифікації з субкультурою; ДСБ – дискурс сепарації від батьків. Розподіл балів передбачав ту ж градацією, що і за показником ПТКВ. Відповідно, бали за даними параметрами включені до факторного аналізу для оцінки ролі дискурсів субкультури в розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків.

За результатами проведення факторного аналізу (міра виборчої адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна = 0,506) виявлено 7 факторів, які описують 62,6% загальної дисперсії ознак. Проміжні підрахунки подано в додатку В.

До першого фактору «Відкрита взаємодія в неформальному об'єднанні як чинник осмислення життя» (13,4% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,368) увійшли такі компоненти як «Загальний показник осмислення життя» (0,547), «Осмислення процесу життя» (0,705), «Результативність життя» (0,408), «Цінність стимуляція» (0,716), «Показник структури субкультури: відкритість меж субкультури» (0,704), «Покірносором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (0,454) та «Дискурс беззмістовності» (0,540). Зміст даного фактору відображає переважаючий вплив активної взаємодії в субкультурах із відкритими межами на процес осмислення життя, що виражається в проявах намагання підлітків подолати беззмістовність і смисложиттєву кризу за допомогою набуття комунікативного досвіду з послідовниками субкультури, представниками інших субкультур. У даному випадку субкультура усвідомлюється підлітками як «відкритий простір набуття комунікативного досвіду та чинник усвідомлення і осмислення процесу життя». Особливо важливою структурною характеристикою субкультури при цьому є відкритість її меж, що доводиться негативною кореляцією показник «Структурна ієрархія субкультури» (-0,601) до даного фактору. Тобто, субкультура є чинником

осмислення життя через відкритість її меж, можливість розширення комунікативного досвіду на засадах рівного спілкування.

Другий фактор «Протистояння представника субкультури з оточуючими як шлях до балансу залежності і незалежності» (9,9% сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,195) об'єднує такі змінні як «Комунікативна тенденція: Залежність» (0,757), «Комунікативна тенденція: Бажання спілкуватися» (0,742), «Незалежно-домінуючий тип міжособистісної взаємодії» (0,421), «Дискурс протистояння» (0,406). Семантика даного фактору відображає роль субкультури у забезпеченні протестних форм поведінки підлітків як їх намагання віднайти баланс між власною незалежністю та залежністю, побудовою необхідних форм узгодження між бажанням відокремитися від оточуючих та залежати від них у рамках спілкування. При цьому, даний фактор описує стан «початку віднаходження даного балансу і стан залежності», що доводить негативне відношення зі змінною «Комунікативна тенденція: незалежність» (-0,820).

До третього фактору «Узгодженість і структурованість ціннісно-сміслової свідомості як чинник подолання кризи і досягнення стану безпеки» (9,0% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,807) увійшли змінні «Цілі в житті» (0,560), «Цінність: традиціоналізм» (0,604), «Індекс зв'язаності смислової сфери» (0,440), «Смисложиттєва криза» (0,359), «Цінність безпеки» (0,396). Зміст даного фактору демонструє важливість досягнення зв'язаності ціннісно-сміслової свідомості, її послідовності і структурованості. При цьому, структурування ціннісної свідомості є чинником подолання смисложиттєвої кризи і досягнення безпеки – імовірно, у контексті впевненості у майбутньому, життєвому визначенні та слідуванні традиційним способам реалізації у суспільстві (що доводить цінність традиціоналізму), залежності від умов життя, зовнішньому локусі контролю (доводиться негативним співвідношенням зі змінною «Локус контролю: Я» (-0,616)).

Четвертий фактор «Рефлексія комунікативного досвіду в субкультурі через неможливість активно протистояти у формальній групі» (8,7% сумарної

дисперсії, факторна вага становить 3,617) об'єднує такі змінні як «Індекс рефлексивності» (0,727) та «Залежно-послушний тип міжособистісної взаємодії» (0,454) у поєднанні з негативним відношенням зі змінними «Цінність влади» (-0,630), «Владно-лідуючий тип міжособистісної взаємодії» (-0,620), «Дискурс «Ми-Вони»» (-0,468), «Дискурс самовираження» (-0,514). Даний фактор відображає важливу роль міжособистісної взаємодії підлітків у субкультурі у становленні їх рефлексивних навичок, зміні власного образу Я при наданні надмірного значення референтній групі і відсутності власного протиставлення себе соціальному оточенню.

До п'ятого фактору «Конструювання нових смислів у субкультурі через прямолінійне і безпосереднє протистояння залежності від батьків» (7,7% сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,165) увійшли змінні «Середня довжина смислового ланцюга» (0,523), «Продуктивність системи смислів» (0,526), «Прямолінійно-агресивний тип міжособистісної взаємодії» (0,425), «Дискурс сепарації від батьків» (0,712) та «Дискурс втечі від проблем» (0,335). Семантика даного фактору охоплює розширення системи смислів підлітками в субкультурі як просторі, де вони віднаходять незалежність від батьків і інших дорослих, через безпосередню взаємодію із проявом рис рішучості, прагнення до апробування досвіду, відстоювання власної позиції. Даний фактор відображає певні ознаки ригідності, агресивності і некритичності підлітків-неформалів у процесі сепарації від світу дорослих і створенні атрибутів субкультури, примірянні смислових шаблонів субкультури, що доводиться негативним відношенням до даного фактору змінних «Індексу децентрації» (-0,728) та «Покірно-сором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (-0,463). У даному випадку взаємодія в субкультурі – активна і рішуча позиція підлітка як прояв власної незалежності від дорослих, на відміну від четвертого фактору, де розвиток рефлексивних навичок підлітком у субкультурі є пасивною втечею від проблем з

оточуючими і намаганням замінити комунікативним досвідом із субкультури негативний досвід формального спілкування.

Шостий фактор «Позитивний емоційний досвід від прямого міжособистісного спілкування і проявів своєї сили в субкультурі» (7,1% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,875) об'єднує такі змінні як «Цінність гедонізму» (0,625), «Цінність конформності» (0,597), «Прямий тип конфігурації взаємодії в субкультурі» (0,529) та «Дискурс культивування сили» (0,587), при негативному відношенні змінних «Осмилення життя» (-0,569) та «Результативності життя» (-0,505) до даного фактору. Даний фактор відображає унікальне поєднання важливості прямого міжособистісного спілкування в субкультурі для підлітків, їх залежності від думки неформальної групи у поєднанні з культивуванням сили, проявів власної сили характеру, що викликає у підлітків задоволення, однак не передбачає покращення процесу осмилення життя. Результатом такого поєднання є позитивне афективне реагування.

Сьомий фактор «Поведінкова орієнтація підлітків-неформалів на відкрите протистояння» (6,6% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,635) представлений позитивно вираженою змінною «Комунікативна тенденція прийняття боротьби» (0,873) при виражених негативних відношення до даного фактору змінних «Цінність безпеки» (-0,364), «Комунікативна тенденція уникнення боротьби» (-0,837) та «Відповідально-великодушний тип міжособистісної взаємодії» (-0,443). Семантика даного фактору чітко описує орієнтацію підлітків-неформалів на протест, активне протистояння з соціальним оточенням, що, навіть, може призводити до небезпечних ситуацій.

Тож, проведення факторного аналізу дало можливість виявити якісно нові аспекти впливу активності у неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів. Фактично, за результатами факторного аналізу можемо говорити про чотири найбільш виражені аспекти впливу активності у неформальних об'єднаннях на розвиток

ціннісно-сміслової свідомості підлітків: 1) відкрита взаємодія в неформальному об'єднанні є чинником осмислення життя підлітків (1 фактор), що відображає чіткі зв'язки між структурною організацією відкритих меж субкультури та різними показниками осмислення життя; 2) взаємодія підлітків у субкультурі (на засадах уникнення протистояння оточенню та вираженій референтності) є чинником становлення їх рефлексивних навичок, зміни власного образу Я (4 фактор), що, в свою чергу, є чинником змістовного ускладнення та розгортання ціннісно-сміслової свідомості молоді особистості; 3) прояв прямолінійно-агресивного типу міжособистісної взаємодії (п'ятий фактор, протилежний попередньому фактору) є проявом протесту від батьків до субкультури і втечі від проблем із ними і є чинником структурного ускладнення ціннісно-сміслової свідомості – розширення продуктивності системи смислів; 4) пряме міжособистісне спілкування в субкультурі для підлітків є проявом одночасного вираження і залежності від оточуючих, і прояву власної сили «Я» в цих стосунках, дає виражене почуття задоволеності і активізує гедоністичні цінності (6 фактор)., Зміст інших факторів розкриває різні структурні зв'язки або реалізації комунікативних тенденцій відповідно до дискурсів субкультури (2 і 7 фактори), або специфіку структурування ціннісно-сміслової свідомості неформалів як чинник подолання смисложиттєвої кризи та актуалізації психологічної безпеки.

Таким чином, узагальнюючи результати різних етапів емпіричного дослідження, можемо стверджувати, що гіпотеза доведена. Дійсно, міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях є чинником розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

По-перше, підліткам із неформальних об'єднань, дійсно, властива низька осмисленість життя та виражена смисложиттєва криза, орієнтування на цінності гедонізму, стимуляції та спілкування з оточуючими. Підліткам-неформалам властива дифузна і дезорганізована структура ціннісно-сміслової свідомості, що узагальнюється у негативному ставленні до

власного «Я», вираженій ідентифікації з представниками субкультури та реакції протесту проти соціальних норм. Натомість, підлітки контрольної групи характеризуються більш вираженою осмисленістю життя, зв'язаністю та послідовністю ціннісно-сислової свідомості, позитивним ставленням до власного «Я» як суб'єкта життєдіяльності із наданням вагомої ролі цінностям досягнення та міжособистісної взаємодії як ключових сфер життя підлітків.

По-друге, ціннісно-сислова свідомість підлітків-неформалів визначається властивими їм тенденціями міжособистісної взаємодії, що реалізуються у неформальних об'єднаннях. Так, визначено зв'язок між тенденціями міжособистісного спілкування (орієнтація на спілкування, незалежність, залежність, прийняття боротьби), типами міжособистісної взаємодії (недовірливо-скептичний, прямолінійно-агресивний і владно-лідуючий) та структурними і змістовними характеристиками ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів.

По-третє, доведено, що у ціннісно-сисловій свідомості підлітків роль субкультури є бінарною (протилежно спрямованою), оскільки досліджувані, імовірно, розцінюють її одночасно і як спосіб самореалізації, утвердження себе, доведення цінностей дорослості, незалежності і самостійності, набуття соціального досвіду та збагачення репертуару ролей, психологічний простір для отримання підтримки; і як сферу соціальної активності, пов'язану з ескапізмом, втечею від проблем у системах формальних стосунків, прагненням компенсувати неспроможність соціальної реалізації і активного протистояння у школі і сім'ї.

По-четверте, ціннісно-сислова свідомість підлітків-неформалів обумовлюється структурними і змістовними характеристиками неформального об'єднання до яких вони входять. Зокрема, доведено, що на ціннісно-сислову свідомість підлітків впливають структура організації неформального об'єднання (відкритість – закритість меж, чітка – дифузна ієрархія «страт» у субкультурі) та переважаючі ціннісно-сислові дискурси (змістовні характеристики) субкультури (ключова ціннісно-сислова

установка, «сміслоутворювальна» ідея, обумовлення («вимога») дискурсами субкультури структури ціннісно-сміслової свідомості, напрямок активності особистості, оцінка смисложиттєвої кризи, смислова установка на типові поведінкові патерни, що реалізуються через «сміслові шаблони субкультури»).

На основі узагальнення емпіричних даних, здійсненого факторного аналізу була побудована модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків». Теоретико-методологічною основою даної моделі виступило синтезування різних наукових теорій, концепцій та поглядів стосовно комунікативної природи ціннісно-сміслової свідомості, структури та генезису свідомості загалом, особливостей впливу участі в субкультурах на становлення інтрапсихічних характеристик молоді, моделей становлення ціннісно-сміслової сфери підлітків. Зокрема, дана модель розроблена на основі таких наукових доробок та теоретико-емпіричних моделей як: положення генетичного підходу до розуміння комунікативної природи свідомості особистості (С.Д. Максименко [115]); модель взаємодії особистості та освітнього середовища (К.В. Седих [169]); модель ціннісно-сміслової свідомості особистості (З.С. Карпенко [72]); закономірності функціонування ціннісно-сміслової сфери особистості і модель динамічних смислових систем (Д.О. Леонтьєв [102]); модель аксіогенезу особистості студентів (Г. К. Радчук [160]); модель ціннісної свідомості (О. Л. Музика [129]); положення соціального конструкціонізму стосовно ролі мови у конструюванні суб'єктивної реальності особистістю (К. Герген [169]); положення про відображення змін у інтрапсихічному просторі особистості в її мовних конструктах (К.В. Седих [169]); багатовимірною теорією особистості (В.Ф. Моргун [173]); модель комунікативної діяльності у структурі свідомості і самосвідомості особистості (І.М. Омельченко [138]); модель структурної побудови етнічної свідомості особистості (О.М. Лозова [111]); погляди на структуру самосвідомості особистості

(С.О. Ставицька, В.П. Кутішенко [186]); модель ціннісно-сміслової сфери особистості (О.В. Москаленко [127]); модель формування ціннісно-сміслових настановлень у підлітковому віці (Ю.М. Сошина [185]); модель розвитку ціннісно-сміслової сфери підлітка (І.В. Пустовалов [157]); положення про вплив молодіжної субкультури на формування гендерної ідентичності підлітків (Н.І. Яворська [232]); схема організації макропроцесу «спонукання до дії» субкультурою косплеїв (О. Бондарчук [21]), моделі смислової сфери підлітків-«готів» (Л.Д. Заграй [58]).

Модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків» (рис. 3.3.1.) базується на чотирьох принципах:

1) «буттєвого опосередкування смислової реальності» (Д. О. Леонтьєв [92]), згідно з яким ціннісно-сміслова свідомість формується відповідно до умов життя особистості, у тому числі й соціальному контексті;

2) «інтегральної суб'єктності» (З. С. Карпенко [72]), згідно з яким ціннісно-сміслова свідомість виступає єдиним, віртуальним утворенням, що інтегрує в собі різні аспекти «Я» особистості підлітка і формується лише в умовах діалогічної взаємодії з іншими;

3) комунікативної природи свідомості, що підкреслює визначальну роль взаємодії і спілкування у становленні структурних і змістовних аспектів ціннісно-сміслової свідомості;

4) системності і взаємообумовленості компонентів системи (К. В. Седих [169]), згідно з яким субкультура розглядається як система, що характеризується самостворенням та самопобудовою, розгортанням власної структури відповідно до закономірностей формування систем.

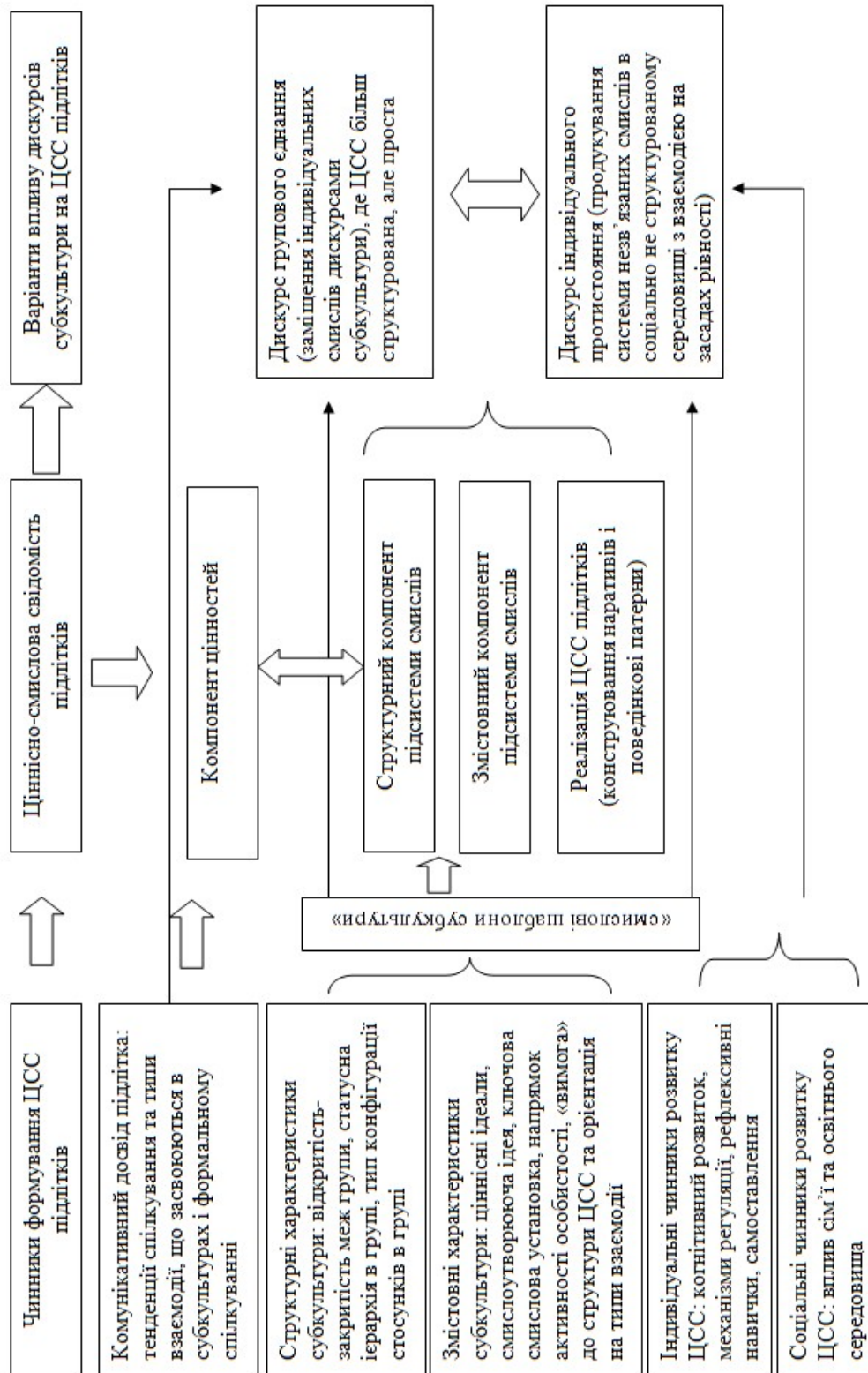

Рис. 3.3.1. Модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків»

Дана модель включає такі компоненти:

1) компонент ціннісно-сміслової свідомості підлітків, як центральний компонент, даної структури. У даному випадку ціннісно-сміслова свідомість підлітків-неформалів розуміється як: 1) віртуально існуюча суб'єктивна модель власної особистості та репрезентації соціального досвіду (в даному випадку – участі в діяльності субкультури); 2) «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я» та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням дискурсів соціального існування, що виражається у смисловій регуляції діяльності та життєздійснення.

До підструктур ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів нами віднесені:

1.1.) компонент цінностей, що є вершиною ціннісно-сміслової свідомості підлітків і задає найбільш загальні напрямки їх життєвої активності, операціонально виявляється в системі цінностей;

1.2.) структурний компонент підсистеми смислів, що відображає особливості структурування системи смислів підлітків і операціонально виражається в показниках продуктивності смислової сфери, зв'язаності смислової системи, довжини смислових ланцюгів, кількості граничних та вузлових категорій, що використовуються підлітками для опису власних смислів;

1.3.) змістовний компонент підсистеми смислів, що відображає характеристики змістовної направленості ціннісно-сміслової свідомості підлітків і проявляється в «смыслах», «смыслових установках», «смыслових конструктах»; операціонально цей компонент виражається в показниках рефлексивності, негативізму, децентрації, осмисленості життя, наявності життєвих цілей, продуктивності життя, розуміння логіки власного життя,

показнику смисложиттєвої кризи, смислових конструктах підлітків, «смислових шаблонах субкультури».

1.4.) компонент реалізації ціннісно-смислової свідомості підлітків, що проявляється у двох формах: конструюванні наративів та поведінкових патернах.

Наративи проявляються як цілісні бачення підлітків про власне «Я» та соціальну дійсність, що відображають основні вектори їх осмислення своєї поведінки, досвіду, соціальної реальності і власної особистості.

Поведінкові патерни розуміються як типові моделі поведінки, що засвоюються в соціальному існуванні особистості і реалізуються як найбільш зручні і часто застосовані форми поведінки.

Закономірність функціонування моделі 1. Узгодженість та функціонування ціннісно-смислової свідомості підлітків передбачає, що ключовим компонентом даного конструкту є цінності, які задають найбільш загальні напрямки активності, далі вони визначають структурні і змістовні характеристики смислової сфери свідомості підлітків, реалізуючись у системі смислів через оформлення в граматичні конструкти. Фактично, цінності реалізуються в системі смислів через обґрунтування і розкриття напрямку їх реалізації. У наративах система смислів реалізується як створення цілісного образу свого «Я» і свого життя, суб'єктивна картина світу, що характеризується ознакою віртуальної суб'єктності (за З.С. Карпенко [72]), коли підліток рефлексивно створює власну картину свого «Я» у діалогічній формі як стосунок «Я» до «Я»-іншого. У поведінкових патернах смислова система реалізується через систему мотивів, як спонукань до певних дій, що запускають типові поведінкові патерни (наприклад, уникнення протистояння, втечі до субкультури, конфліктів із батьками чи формальною структурою класу, тощо).

Наступні п'ять компонентів моделі описують чинники формування ціннісно-смислової свідомості підлітків-неформалів, а останній – вираження ціннісно-смислової свідомості в активності підлітків.

2) компонент комунікативного досвіду підлітка – є метакомпонентом даної моделі, адже є інтеграцією всього досвіду підлітка, набутого у процесі його життя до певного моменту розвитку свідомості. Головними показниками набутого комунікативного досвіду, операціоналізованими у даній моделі, є поведінкові тенденції (залежність, незалежність, орієнтація на спілкування, уникнення спілкування, прийняття чи уникнення боротьби за В. Стефансоном) та типи міжособистісної взаємодії (владно-лідуючий, незалежно-домінуючий, прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний, покійно-сором'язливий, залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний за Л.М. Собчик [182]).

Закономірність функціонування моделі 2. Ціннісно-сміслова свідомість підлітків формується у процесі їх соціальної активності (відповідно до принципу «буттєвого опосередкування смислової реальності» Д. О. Леонтьєва) та залежить від характеристик соціального досвіду підлітка, набутого у різних соціальних системах. Так, позитивний вплив на ціннісно-сміслову свідомість підлітка чинить позитивний комунікативний досвід (прояви розуміння від оточуючих, підтримка, дружба, тощо), що виражається у кращій структурованості системи смислів підлітків та її більшій гармонійності. Натомість, негативний комунікативний досвід (конфлікти, ізоляція від оточуючих, булінг, «висміювання», тощо) виражається в ціннісно-смісловій кризі, порушенні смислового опосередкування діяльності підлітка, відсутності зв'язаності системи смислів підлітків.

3) компонент змістовних характеристик субкультури, що відображає вплив дискурсів субкультури на формування ціннісно-сміислової свідомості підлітків. Даний компонент моделі включає ряд складових функціонування яких реалізується через введене нами поняття «смісловий шаблон субкультури».

До даного компоненту входять:

3.1.) цінності субкультури, що відображають найбільш значимі для даної субкультури аспекти реальності, які задають напрям смислоутворювальної

ідеї (наприклад, самостійність, незалежність, влада, тощо). Зміст цінностей, відображений в смислоутворювальній ідеї, в подальшому конкретизується, вербалізується та реалізується в «смыслових шаблонах субкультури» та, потім, в смыслових конструктах підлітків;

3.2.) смислоутворювальна ідея субкультури ((«життя – це страждання», «влада – білим», «секс, наркотики, рок-н-рол»)), що виступає найбільш загальною ідеєю функціонування субкультури. Вона не є ані смислом, ані цінністю, а вимагає конкретизації через «смыслові шаблони субкультури» а самі смисли утворюють послідовники в процесі усвідомлення і осмислення ідеології субкультури проте ці смисли мають індивідуальне значення. Така ідея може бути сформульована: «Культивування сили у всіх її проявах», «Культивування беззмістовності і слабкості людського «Я»» та «Культивування протистояння соціуму та демонстрації «Я»».

3.3.) ключова смыслова установка, що визначається нами як сукупність «смыслових шаблонів субкультури», які відображають найбільш загальну тенденцію осмислення життя (особистості, стосунків, діяльності) і реалізують вплив на діяльність послідовника субкультури. Дана установка може бути на психологічну єдність і самодостатність руху; розуміння та підтримку при одночасній зневірі в себе та обмеженні контактів; на протиставлення себе суспільству шляхом прояву власного «Я» при єдності з субкультурою;

3.4.) напрямок активності субкультури, що відображає спрямованість ідеології субкультури і реалізується через необхідність самозміни («свобода для...»), втечу від проблем до субкультури («свобода від...») і самовираження через субкультуру («свобода у... проявах субкультури»);

3.5.) оцінка смисложиттєвої кризи як показник вираженості смисложиттєвої кризи в ідеології субкультури та ставлення до даної кризи у її послідовників. У даному випадку субкультури різної спрямованості пропонують різні варіанти її подолання – від зміщення дискурсами субкультури до активного розгортання даної кризи;

3.6.) смислова установка на типові поведінкові патерни передбачає закладені в субкультурі дискурси і передбачає операціоналізацію через дискурс протистояння, втечі в субкультуру чи протиставлення себе соціуму;

3.7.) типові патерни взаємодії, пропоновані субкультурою, що через «смислові шаблони субкультури» накладаються на патерни взаємодії підлітків.

Закономірність функціонування моделі 3. Дискурси субкультури є чинником розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків через «смислові шаблони субкультури», які, несучі у собі дискурси субкультури, виступають шаблонами осмислення життя підлітками відповідно до даних дискурсів. Інтеграція «смислових шаблонів субкультури» досягається через наявність у підлітка дифузної системи особистісних смислів та цінностей; колективний характер діяльності у субкультурі і референтний вплив; пропагування послідовниками субкультури бажаного образу «Я» послідовника, який наділений певними рисами. Такі «шаблони» надають підліткам «готові» і сформульовані особистісні смисли та смислові конструкти, які спрощують механізми смислопородження. Це відбувається шляхом засвоєння значної кількості інформації, яка містить такі «смислові шаблони субкультури», що призводить до їх поступової інтеграції у систему смислів і, відповідно, змінює систему цінностей.

4) компонент структурних характеристик субкультури, що включає особливості організації спільної діяльності субкультури відповідно до її спрямованості та переважаючої ідеології. Даний компонент включає параметри «відкритість-закритість меж субкультури», «статусна ієрархія субкультури», «тип конфігурації стосунків у субкультурі» («прямий», «альянсно-коаліційний» чи «лідерсько-опосередкований»).

5) компонент індивідуальних чинників розвитку ціннісно-смислової свідомості підлітків, до якого входять процеси когнітивного розвитку, механізми регуляції, розвиток рефлексивних навичок, особливості самоствавлення підлітка;

б) компонент соціальних чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків (вплив сімейного виховання та освітнього середовища)

7) компонент варіантів впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків, що реалізується у двох модусах: в дискурсі групового єднання та дискурсі індивідуального протистояння.

Закономірність функціонування моделі 4. Структурні аспекти організації субкультури визначають структурні і змістовні характеристики ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Відповідно до дискурсу індивідуального протистояння соціуму, особистість підлітка, перебуваючи в умовах статусної дифузії та відкритості меж неформальної групи повинна сама протиставляти себе оточенню, віднаходить свою індивідуальність, презентує власне «Я» в системі соціальних стосунків, перебуваючи, одночасно, в індивідуальному протистоянні із соціальним оточенням. У таких неформальних об'єднаннях реалізація цього дискурсу актуалізує потребу пошуку нових особистісних смислів, продукувати велику їх кількість. Таким підліткам властива висока диференціація смислів, які, однак, не мають зв'язаності. Відповідно, достатньо вираженою є їх смисложиттєва криза, а крайнім проявом такого дискурсу є беззмістовність.

Поєднання вираженої статусної ієрархії та закритості меж субкультури відображає дискурс групового єднання різних особистостей, що актуалізує потребу в заміщенні індивідуальних смислів дискурсами субкультури. У такій субкультурі кожна особистість повинна чітко функціонувати відповідно до власної статусної ролі та ідеології субкультури. Це виражається в спрощенні смислової системи, яка, однак, зв'язана і послідовна.

Закономірність функціонування моделі 5. Жоден із варіантів впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість не веде до її структурування та вирішення смисложиттєвої кризи – в першому варіанті криза заміщується, а в другому – знаходиться у стані розгортання.

Отже, відповідно до даної моделі, міжособистісна взаємодія в субкультурах є чинником розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

Найбільш вагомими аспектами впливу неформальних об'єднань на ціннісно-сміслову свідомість підлітків є структурні компоненти організації субкультури (відкритість її меж провокує смислопошукову активність підлітків, а статусна ієрархія призводить до заміщення системи смислів дискурсами субкультури). Механізмом впливу дискурсів субкультури на ціннісно-сміслову свідомість підлітків є вплив «сміслових шаблонів субкультури», які поєднуючись із відсутністю чіткої смислової системи підлітків, дають їм готові шаблони осмислення життя, відображаючи смислові установки субкультури, її ціннісні ідеали, тощо.

3.4. Обґрунтування програми розвитку ціннісно-смілової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах

Ефективне подолання ціннісно-смілової кризи підлітків із неформальних об'єднань часто вимагає психологічного супроводу, оскільки вони характеризуються більш вираженими та генералізованими ознаками даної кризи, порівняно з іншими підлітками. До того ж, сам факт вступу до неформальних об'єднань часто і є проявом вираженої ціннісно-смілової кризи молодості і виступає своєрідним шляхом її подолання.

Виходячи з окреслених вище особливостей ціннісно-смілової свідомості підлітків-неформалів, її залежності від структурних і змістовних характеристик субкультур доцільним виступає запровадження певних заходів з метою її розвитку. Це передбачає здійснення корекційно-розвивального впливу у двох напрямках: 1) сприяння усвідомленню підлітками системи власних цінностей та смислів на основі подолання проявів беззмістовності та ізоляції; 2) сприяння усвідомленню ролі субкультури у формуванні ціннісно-смілової свідомості підлітків.

На думку психологів, які вивчають проблему корекційної роботи з підлітками (А.Гольдштейн [42], А.Г.Грецов [44], Б.Р. Матвеев [118], А.А. Березніков, Т.Г. Яничева [16], Ю.М. Ємельянов [55], А.Г. Лідерс [106],

К.Фопель [207], тощо), найбільш ефективним методом формування зрілих ціннісно-сміслових орієнтацій та їх корекції у представників даної вікової групи виступає груповий тренінг, який визначається як активне соціально-психологічне навчання, що спирається на механізми групової взаємодії.

Особлива роль даного методу у розвитку ціннісно-сміислової свідомості підлітків зумовлена тим, що здійснення групового тренінгу являє собою моделювання ситуацій взаємодії, які можуть відбуватися у процесі інтимно-особистісного спілкування між однолітками в субкультурах та формальній взаємодії. При цьому важливим виступає акцентування на емоційних переживаннях учасників занять і глибокий раціональний аналіз ситуацій взаємодії з метою відшукування проявів життєвих смислів, смислових установок, їх викривленого характеру; окреслення напрямків практичної роботи з розвитку ціннісно-сміислової сфери молоді.

Відвідування тренінгу дозволяє підлітку отримати досвід, що: 1) подається у максимально сконцентрованому вигляді – під час групової роботи охоплюються і аналізуються усі сфери життя підлітка; 2) отримується підлітком у максимально безпечних умовах, що полегшує його осмислення (тренінг проводиться під керівництвом спеціаліста, який керує груповою роботою; під час занять комунікативні ситуації моделюються, сприймаються не так емоційно забарвлено, як реальна взаємодія).

Особливе місце у подоланні кризових проявів підлітків та розвитку їх ціннісно-сміислової свідомості належить груповій тренінговій роботі, спрямованій на усвідомлення життєвих намірів, шляхів їх досягнення та формування необхідних для цього якостей, переструктурування ціннісно-сміислової свідомості молоді особистості. Основна увага у груповій роботі приділяється формуванню смислів у підлітків із неформальних об'єднань.

З цією метою нами створена корекційно-розвивальна програма, що базується на провідних принципах екзистенційно-гуманістичного підходу в психології. Вихідною ідеєю даної програми виступає положення про те, що

кожна людина має всі сили у потенційному стані для подолання життєвих складнощів, формування життєвих смислів, їх втілення та самоактуалізації.

Дана програма розроблена на основі синтезування наукових поглядів щодо здійснення корекційно-розвивальної роботи (А.А. Березніков, І.В. Вачков, А. Гольдштейн, Ю.М. Ємельянов, А.Г. Лідерс, К.Л. Мілютіна, Л.А. Петровська, К. Фопель, Т.С. Яценко). Також, створення даної програми передбачало використання елементів таких наукових доробок сучасних авторів: тренінг ціннісного самовизначення старшокласників (З.С. Карпенко [72]), тренінг розвитку моральної самосвідомості підлітків (І.С. Булах, Ю.А. Алексєєва [28]), програма формування ціннісно-смилових настановлень підлітків (Ю.М. Сошина [185]), програма оптимізації становлення самодетермінації підлітка (О.І. Власова, А.С. Бастракова [38]), програма оптимізації професійно-ціннісної сфери майбутніх практичних психологів (О.В. Ямницький [234]), тренінг формування ціннісно-смилової сфери студентів (С.С. Гусаківська), та інші.

Метою програми є формування якісно нового рівня ціннісно-смилової свідомості молоді особистості, зміна її структурних та змістовних компонентів та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури, що виступатиме основою для переорієнтації системи цінностей, вироблення нових смислів, мотивів, зміни процесів цілепокладання. Дана програма складається з 13 занять, що об'єднані у п'ять модулів. Опис занять подано в додатку Г.

Перший модуль «Вступна частина» (1 заняття) передбачав процедуру знайомства учасників та визначення цілей, завдань і особливостей роботи під час проходження тренінгу. На даному етапі було запропоновано визначити правила роботи групи, провести нескладні справи з метою створення сприятливої соціально-психологічної атмосфери у групі та формування інтересу до занять.

Другий модуль «Усвідомлення власної системи цінностей і смислів у взаємодії» (4 заняття) передбачав ознайомлення підлітків із теоретичними

знаннями про специфіку ціннісно-сислової сфери особистості, її залежності від соціального досвіду. Проходження даного модулю передбачає у якості результату окреслення індивідуальної системи особистісних цінностей та смислів підлітків.

Проходження даного модулю передбачає виконання учасниками ряду вправ на систематизацію системи цінностей та смислів шляхом активізації рефлексивних навичок та діалогу з власним «Я» – «Хто Я?», «Мої достоїнства», «Моя картина світу», «Девіз», «Цінності», «Метафора», «Смисл життя», «Візуалізація цінностей», «Верстові стовпи мого майбутнього», «Близнюк здалеку», «Сто питань», тощо.

Третій модуль «Конструювання системи нових смислів і цінностей на основі усвідомлення свободи, ізоляції та безмістовності» (4 заняття) мав на меті подолання безмістовності існування, що досягається роботою з відношенням до життя, прийняттям соціальної ізоляції і безмістовності, знаходженням балансу свободи і відповідальності, демонструванням цінності підлітка для інших людей, як важливих смислоутворювальних мотивів життєдіяльності, окресленням ролі міжособистісної взаємодії у структуруванні системи смислів і цінностей.

Проходження даного модулю учасниками передбачає стимулювання у учасників смислотвірної активності на основі активізації рефлексивної діяльності в процесі виконання ряду вправ – «Способи уникнення ізоляції», «Досвід ізоляції», «Свобода і відповідальність», «Зіткнення з обмеженнями реальності», «Цінність-смысл-мотив-дія», «Мої слабкі сторони», «Мої життєві плани», «Техніка перевизначення проблем». Дані вправи дають можливість учасникам чітко усвідомити роль соціальної взаємодії в становленні ціннісно-сислової сфери особистості, опрацювати власну спроможність як до включення до системи стосунків, так і перебування поза соціальною системою, що розцінюється як ознака самодостатності.

У даному модулі передбачені й інші вправи, які мають на меті сприяти чіткому усвідомленню впливу комунікативного досвіду підлітків на розвиток

їх ціннісно-сміслової свідомості – «Цінності і смисли – ресурси мого життєвого зростання», «Відповіді за іншого», «Шлях до цілі», «Карта майбутнього», тощо.

Четвертий модуль «Взаємодія в неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків» (2 заняття) передбачав роботу з усвідомленням підлітками впливу дискурсів субкультури на їх смисложиттєві орієнтації, окреслення механізмів впливу субкультури на становлення їх ціннісно-сміслової свідомості, розмежування впливу різних субкультур на становлення системи цінностей і смислів.

У даному модулі учасниками виконуються розроблені нами вправи, спрямовані на усвідомлення впливу дискурсів субкультури та її організації на розвиток ціннісно-сміслової свідомості. Дані вправи розроблені відповідно до виокремлених за результатами емпіричного дослідження закономірностей розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків у неформальних об'єднаннях. Зокрема, одна частина вправ даного модулю передбачає усвідомлення ролі впливу змістовного аспекту активності в субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості – «Ідеї субкультури», «Атрибут-смісловий шаблон-вчинок», інша частина вправ дозволяє чітко означити вплив організаційного аспекту взаємодії в субкультурах на розвиток усвідомлення послідовників. Це вправи «Ролі представників субкультури», «Я частина субкультури», тощо. Даний модуль передбачає здійснення корекційно-розвивальних впливів відповідно до визначеної за результатами дослідження вагомості ролі «сміслових шаблонів субкультури» в розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Хоча, в даному випадку відбувається певна модифікація впливу таких «шаблонів» – через їх усвідомлення в умовах діалогічності підлітки модифікують власну систему смислів і цінностей, що набувають ознак самодостатності та психологічної зрілості. Чітка рефлексія власної ролі в субкультурі призводить до покращення усвідомлення впливу комунікативного досвіду, набутого в умовах неформальної взаємодії, на розвиток ціннісно-сміслової свідомості.

П'ятий модуль «**Частина інтегрування досвіду**» (2 заняття) передбачав інтегрування досвіду отриманого під час проведення тренінгу та вибудування цілісної послідовної системи життєконструювання і вирішення проблем, отримання зворотного зв'язку за результатами тренінгу.

У таблиці 3.4.1. представлено співвідношення модулів, їх змісту та методів, використаних на різних етапах тренінгу.

Таблиця 3.4.1.

Співвідношення змісту та використаних методів при реалізації різних блоків програми розвитку ціннісно-сислової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах

Тренінговий модуль	Мета даного модулю	Засоби тренінгового блоку
1. «Вступна частина» (1 заняття)	Знайомство учасників та визначення цілей, завдань і особливостей роботи під час проходження тренінгу	Рухові вправи Вправи на рефлексію Вправи на самопрезентацію Мозковий штурм Групові дискусії
2. «Усвідомлення власної системи цінностей і смислів у взаємодії» (4 заняття)	Окреслення індивідуальної системи особистісних цінностей та смислів підлітків	Вправи на встановлення позитивного клімату в групі Вправи на рефлексію Вправи на аналіз та усвідомлення цінностей та смислів Вправи на самопроекування Використання метафор Рухові вправи Вправи на візуалізацію

<p>3. «Конструювання системи нових смислів і цінностей на основі усвідомлення свободи, ізоляції та беззмистовності» (4 заняття)</p>	<p>Подолання беззмистовності існування, що досягається роботою з відношенням до життя, прийняттям ізоляції і беззмистовності, знаходженням балансу свободи і відповідальності, демонструванням цінності підлітка для інших людей</p>	<p>Проективне малювання Вправи на рефлексію Вправи на моделювання ситуацій взаємодії Групові дискусії Вправи на самопрезентацію Групові дискусії Вправи на аналіз та усвідомлення цінностей та смислів Рольові ігри</p>
<p>4. «Взаємодія в неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків» (2 заняття)</p>	<p>Усвідомлення впливу дискурсів субкультури на смисложиттєві орієнтації, окреслення механізмів впливу субкультури на становлення їх ціннісно-сміслової свідомості</p>	<p>Вправи на моделювання ситуацій взаємодії Рольові ігри Вправи на рефлексію Групові дискусії Вправи на аналіз та усвідомлення зв'язку соціальної взаємодії та цінностей і смислів</p>
<p>5. «Частина інтегрування досвіду» (2 заняття)</p>	<p>Інтегрування досвіду отриманого під час проведення тренінгу та вибудування цілісної послідовної системи життєконструювання і вирішення проблем.</p>	<p>Вправи на моделювання майбутнього та життєвих ситуацій Рольові ігри Отримання зворотного зв'язку Вправи на узагальнення досвіду</p>

Очікуваний результат – формування нового рівня ціннісно-сміслової свідомості та інтеграція системи цінностей і смислів у єдиний образ «Я», розвиток спроможності підлітків до прийняття ізоляції і подолання беззмістовності існування з урахуванням ролі дискурсів субкультури у їх осмисленні життя, оптимізація усвідомлення ролі соціального середовища в житті особистості.

3.5. Порівняльний аналіз показників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків до та після формувального впливу

В апробації програми розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах приймали участь 30 підлітків-представників експериментальної групи, обраних за допомогою процедури рандомізації. Тренінг проводився з вдома групами кількісним складом по 15 чоловік.

У якості показників оцінки ефективності апробації корекційно-розвивальної програми обрано показники смисложиттєвих орієнтацій, вираженості смисложиттєвої кризи та структурної організації системи смислів, адже ці показники, по-перше, відображають рівень оптимальності функціонування ціннісно-сміслової свідомості, по-друге, дані отримані за відповідними методиками, дозволяють виносити чіткі судження про ефективність чи неефективність програми на основі порівняння балів.

У таблиці 3.5.1. представлені показники осмислення життя представників експериментальної групи до та після тренінгу.

Таблиця 3.5.1.

Середні значення показників смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних експериментальної групи до та після впровадження програми

Показники	діагностика		t-критерій Стьюдента	p
	до тренінгу	після тренінгу		
Смисложиттєві орієнтації	61,39±12	72,44±9	2,35	0,01
Смисложиттєва криза	109,6±21	67±11	2,096	0,01

З таблиці 3.5.1. видно, що у результаті впровадження програми у підлітків експериментальної групи показник осмисленості життя підвищився, а показник смисложиттєвої кризи зменшився. Отже, участь підлітків у корекційно-розвивальній програмі мала позитивний вплив на осмисленість життя та інтегрування ціннісно-сислової свідомості.

У таблиці 3.5.2. представлені показники смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних експериментальної та контрольної групи під час другого тестування, адже за результатами констатуючого дослідження було виявлено суттєві відмінності в осмисленні життя та вираженості кризи.

Таблиця 3.5.2.

Середні значення показників смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних експериментальної та контрольної груп після впровадження програми

Показники	діагностика		t-критерій Стьюдента	p
	ЕГ	КГ		
Смисложиттєві орієнтації	72,44±9	81,59±8	0,98	-
Смисложиттєва криза	67±11	54±12	1,023	-

Як свідчать дані таблиці 3.5.2., результати в експериментальній групі після проходження тренінгу та в контрольній при повторному дослідженні не мають статистичних відмінностей. Тобто, за результатами проходження тренінгу, ціннісно-сміслова свідомість неформалів стала більш структурована, рівень осмисленості життя підвищився, а показник смисложиттєвої кризи зменшився, що наближає дані показники в експериментальній групі до показників контрольної.

У таблиці 3.5.3. порівняні показники смисложиттєвих орієнтацій представників експериментальної групи після тренінгу та контрольної групи при першому дослідженні.

Таблиця 3.5.3.

Середні значення показників смисложиттєвих орієнтацій досліджуваних експериментальної групи після впровадження програми та контрольної групи при першому тестуванні

Показники	діагностика		t-критерій Стьюдента	p
	ЕГ	КГ		
Смисложиттєві орієнтації	72,44±9	83,64±8,5	1,212	-
Смисложиттєва криза	67±11	56±13	0,988	-

Як свідчать дані таблиці 3.5.3., за результатами проведення тренінгу показники осмисленості життя в експериментальній групі не мають суттєвих відмінностей із показниками смисложиттєвих орієнтацій контрольної групи при першому тестуванні. Тобто, порівняння даних таблиць 3.5.2. та 3.5.3. дає підстави стверджувати, що показники осмисленості життя підлітків контрольної групи не змінилися, а експериментальної – змінилися.

Також, нами порівняні показники структурної організації системи смислів досліджуваних, що виявлено за допомогою методики межових смислів (Д.О. Леонт'єв) і представлено у таблиці 3.5.4.

Таблиця 3.5.4.

Структурні показники системи смислів досліджуваних експериментальної групи при першому та другому дослідженні

Групи досліджуваних	Компоненти структури смислової сфери досліджуваних, середні значення				
	К-сть граничних категорій	К-сть вузлових категорій	Індекс зв'язаності i	Середня довжина ланцюгів	Продуктивність
до тренінгу	2,02	1,42	0,48	7,65	17,51
після тренінгу	3,04	2,68	0,81	9,56	23,22
t	2,102*	2,308*	0,8	3,211**	3,19**

Як свідчать дані таблиці 3.5.4., за результатами проходження тренінгу досліджувані експериментальної групи мають суттєві відмінності за збільшенням кількості граничних та вузлових категорій, середньої довжини смислових ланцюгів та продуктивності. Показник зв'язаності смислової сфери також збільшився, хоча статистичне доведення такої зміни відсутнє, що можна пояснити розподілом значень індексу.

Вираженість структурних показників системи смислів досліджуваних експериментальної та контрольної групи після апробації програми представлені в таблиці 3.5.5.

Таблиця 3.5.5.

Структурні показники системи смислів досліджуваних експериментальної та контрольної групи другому дослідженні

Групи досліджуваних	Компоненти структури смислової сфери досліджуваних, середні значення				
	К-сть граничних категорій	К-сть вузлових категорій	Індекс зв'язаності i	Середня довжина ланцюгів v	Продуктивність
ЕГ	3,04	2,68	0,81	9,56	23,22
КГ	3,06	2,81	0,91	9,63	26,37
t	0,08	0,55	0,07	0,27	1,18

Як свідчать дані таблиці 3.5.5., за усіма показниками структурної організації підсистеми смислів досліджуваних експериментальної та контрольної групи при другому дослідженні статистична відмінність відсутня, і, навпаки, зафіксоване істотне наближення числових показників за методикою виявлення межових смислів. Тобто, за результатами проходження корекційно-розвивальної програми структурна організація смислової сфери досліджуваних неформалів наблизилася до показників контрольної групи.

У таблиці 3.5.6. представлені показники структурної організації підсистеми смислів експериментальної груп після впровадження програми та контрольної групи при першому тестуванні.

Таблиця 3.5.6.

Структурні показники системи смислів досліджуваних експериментальної групи після впровадження програми та контрольної групи при першому тестуванні

Групи досліджуваних	Компоненти структури смислової сфери досліджуваних, середні значення				
	К-сть граничних категорій	К-сть вузлових категорій	Індекс зв'язаності i	Середня довжина ланцюгів v	Продуктивність
ЕГ	3,04	2,68	0,81	9,56	23,22
КГ	3,05	2,79	0,89	9,56	28,64
t	0,03	0,21	0,16	0	1,29

Як бачимо з таблиці 3.5.6., показники структурної організації підсистеми смислів досліджуваних експериментальної групи після апробації програми не мають статистично значимих відмінностей порівняно з даними контрольної групи при першому дослідженні. Це свідчить на користь покращення показників організації та функціонування системи смислів досліджуваних експериментальної групи, оскільки при порівнянні даного показника в рамках емпіричного дослідження були зафіксовані суттєві відмінності.

Порівняння показників змістовних характеристик ціннісно-смислової свідомості підлітків експериментальної групи, виявлених за методикою межових смислів (Д.О. Леонт'єв) при першому та другому дослідженні представлені в таблиці 3.5.7.

Таблиця 3.5.7.

Показники змістовних характеристик ціннісно-сміслової свідомості підлітків експериментальної групи при першому та другому дослідженні

Групи досліджуваних	Індекси контент-аналізу смислів		
	децентрація	рефлексивність	негативність
до тренінгу	0,344	0,112	0,352
після тренінгу	0,366	0,299	0,122
<i>t</i>	0,68	2,89**	2,75**

Як видно з таблиці 3.5.7., зафіксовані статистично значиме підвищення показника рефлексивності та зменшення негативізму як змістовних характеристик смислових конструктів підлітків-неформалів за результатами апробації програми. Показник децентрації суттєво не змінився, що доводить вагомість комунікації та діалогічності у процесі розвитку ціннісно-сміслової свідомості особистості підліткового віку.

Вираженість таких показників системи смислів досліджуваних експериментальної та контрольної групи після апробації програми представлені в таблиці 3.5.8.

Таблиця 3.5.8.

Показники змістовних характеристик ціннісно-сміслової свідомості підлітків експериментальної та контрольної групи при другому дослідженні

Групи досліджуваних	Індекси контент-аналізу смислів		
	децентрація	рефлексивність	негативність
ЕГ	0,366	0,299	0,122
КГ	0,392	0,109	0,09
<i>t</i>	0,211	2,75**	0,34

Як свідчать результати, представлені в таблиці 3.5.8., підліткам експериментальної групи властиві схожі з дітьми контрольної групи

показники децентрації та негативізму, при наявності тенденції до переваги рефлексивності серед неформалів. Тобто, за підсумками проходження тренінгу діти експериментальної групи стали більш рефлексивними за представників контрольної групи.

Порівняння показників контент-аналізу системи смислів досліджуваних експериментальної групи при другому дослідженні та контрольної – при першому, представлені у таблиці 3.5.9.

Таблиця 3.5.9.

Показники змістовних характеристик ціннісно-сміслової свідомості підлітків експериментальної групи після апробації програми та контрольної групи при першому дослідженні

Групи досліджуваних	Індекси контент-аналізу смислів		
	децентрація	рефлексивність	негативність
ЕГ	0,366	0,299	0,122
КГ	0,387	0,095	0,105
<i>t</i>	0,108	2,62*	0,29

Як видно з таблиці 3.5.9., представники експериментальної групи після тренінгу мають схожі значення децентрації та негативізму порівняно з даними дітей контрольної групи при першому дослідженні. Показник рефлексивності більше властивий дітям експериментальної групи у порівнянні з першим та другим дослідженням в контрольній групі.

Тобто, за результатами апробації визначено, що запропонована корекційно-розвивальна програма дійсно сприяє розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів, що виражається в підвищенні показників осмисленості життя, рефлексивності, кількісних характеристик системи смислів, їх продуктивності; зменшенні показників смисложиттєвої кризи та негативізму в осмисленні життя.

Висновки до третього розділу

1. За результатами порівняльного вивчення показників ціннісно-сміслової свідомості представників субкультур різної спрямованості виявлено, що підліткам із агресивних груп властиві більша осмисленість життя, відсутність смисложиттєвої кризи, що поєднується з низькою диференціацією смислів, переважання цінностей влади і традиційності. Для них субкультура дає почуття єдності і сили. Ці об'єднання характеризуються закритими межами, вираженою статусною ієрархією її членів, переважанням лідерсько-опосередкованого типу конфігурації взаємодії.

Підлітки із романтико-ескапістських субкультур характеризується низьким рівнем осмисленості життя, смисложиттєвою кризою, розгалуженою системою смислів, які, однак, не інтегровані. Для них властива рефлексивність та переважання цінностей стимуляції, гедонізму, доброти і конформності; орієнтації на беззмістовність існування і, як наслідок, необхідність страждання. Для них субкультура є способом втечі від проблем та простором психологічної підтримки.

Представникам епатажних субкультур властиві знижені показники осмисленості життя, порушення його смислової регуляції, відсутність життєвих цілей. Вони характеризуються продуктивністю смислів, а найбільш дієвими їх цінностями є гедонізм, доброта і влада. Роль субкультури в ставленні до свого «Я» та соціальної дійсності представників цих груп полягає у набутті психологічної сили, окресленні референтної групи, можливості представлення «Я» та незалежності. При цьому, представники романтико-ескапістських та епатажних об'єднань характеризуються схожими ознаками структурної організації – відкритими межами, дифузною статусною ієрархією, прямою конфігурацією взаємодії.

Визначені особливості впливу змістовних характеристик субкультури на розвиток ціннісно-сміслової свідомості неформалів, де переважаюча роль належить субкультурним дискурсам. Механізмом такого впливу є інтеграція «сміслових шаблонів субкультури» до структури смислів і цінностей

послідовників. Дані шаблони відображають ціннісні ідеали субкультури, її смислоутворювальну ідею, ключову смислову установку, «вимогу» до структури ціннісно-сміслової свідомості, напрямок активності, смислову установку на типові поведінкові патерни та типи міжособистісної взаємодії.

Розроблено простір зв'язку дискурсів субкультури та системних параметрів неформальних об'єднань, що описує такі закономірності: 1) більш структуроване соціальне середовище призводить до менш успішного продукування смислів, які заміщуються ідеалами субкультури, а ціннісно-сміслова свідомість більше структурована, хоча і спрощена; 2) у менш структурованому соціальному середовищі субкультури продукується більше смислів, хоча вони не інтегровані (середовище не дає задану систему смислів і цінностей), що призводить до розгортання смисложиттєвої кризи.

2. Неформали усвідомлюють субкультуру як важливого аспекту соціальної дійсності за допомогою двох груп смислових конструктів (позитивне значення субкультури у осмисленні життя та наявності психологічних проблем у стосунках із оточуючими), а субкультура осмислюється ними як простір для компенсації нереалізованих прагнень та емоційної підтримки. Ставлення до власного «Я» неформалів поєднує тенденції труднощів у осмисленні життя та наявності смисложиттєвої кризи, що пов'язана із нереалізованістю у взаємодії; протирічності та непослідовності «образу «Я». Натомість, діти контрольної групи мають негативне чи нейтральне ставлення до субкультур і позитивне сприйняття власного «Я».

3. За результатами проведення факторного аналізу виділено сім факторів, що відображають такі закономірності розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків: 1) відкриті межі в субкультурі є чинником осмислення життя підлітків; 2) взаємодія підлітків у субкультурі на засадах уникнення протистояння є чинником становлення їх рефлексивних навичок та розвитку ціннісно-сміслової свідомості; 3) вияв прямолінійно-агресивного типу взаємодії є проявом протесту від батьків і втечі від проблем із ними;

чинником підвищення продуктивності ціннісно-сміслової свідомості; 4) пряме міжособистісне спілкування в субкультурі для підлітків є проявом вираження і залежності, і прояву сили «Я» в стосунках.

На основі узагальнення даних створена структурно-функціональна модель «Вплив міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків», що включає такі компоненти як ціннісно-сміслова свідомість підлітків, їх комунікативний досвід, вплив змістовних та структурних характеристик субкультури, компоненти індивідуальних та соціальних чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості та компонент варіантів впливу дискурсів субкультури. Відповідно, розвиток ціннісно-смілової свідомості неформалів обумовлюється структурними компонентами організації субкультури; а механізмом даного процесу є вплив «сміслових шаблонів субкультури».

4. Зважаючи на низький рівень осмисленості життя, виражені ознаки смисложиттєвої кризи та порушення ієрархії та зв'язаності показників ціннісно-смілової свідомості дітей експериментальної групи розроблено програму розвитку ціннісно-смілової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах. Метою програми є формування якісно нового рівня ціннісно-смілової свідомості молоді особистості, зміна її структурних та змістовних компонентів та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури.

5. Результати апробації даної програми засвідчили її ефективність шляхом підвищення осмисленості життя неформалів, їх рефлексивності, кількісних характеристик системи смислів при зменшенні проявів смисложиттєвої кризи і негативізму.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження міжособистісної взаємодії у неформальних об'єднаннях як чинника розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків дає підстави зробити такі висновки:

1. У дисертації ціннісно-сміслова свідомість особистості розглядається як «вершинне», цілісне, інтегративне утворення особистості, яке відображає основні вектори певним чином структурованого осмислення людиною власного «Я», оточуючої предметної та соціальної дійсності у вигляді смислових конструктів та наративів на основі інтегрування власного життєвого досвіду з урахуванням актуальних дискурсів соціального існування та контексту діяльності. З'ясовано, що у підлітковому віці відбувається активне її формування. Визначено дві групи чинників розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків: чинники соціального середовища, що відображають єдність організованих та стихійних впливів на ціннісно-сміслову свідомість дітей; індивідуальні чинники – становлення їх особистісної позиції, єдність впливів статево-рольового самовизначення, ускладнення механізмів смислової регуляції поведінки, рефлексії, самоствавлення, тощо.

Актуальні дослідження ціннісно-сміслової сфери неформалів відображають сукупність емпіричних пошуків цінностей, смислів, комунікації представників окремих субкультур, або виокремлення ролі субкультур в становленні психіки дітей. Проте, такі емпіричні пошуки не дають можливості судити про комплексний вплив взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків.

2. Емпіричне дослідження виявило, що підліткам-неформалам характерний знижений рівень осмисленості життя, дифузність і непослідовність смислових установок, відсутність диференційованих життєвих цілей та смислового опосередкування процесу життя. Їм властива спрощена система ціннісно-сміслової свідомості при вираженій схильності до децентрації та ескапізму, смисложиттєва криза. Неформали більше

ідеалізують цінність досягнення у житті, хоча реально керуються цінностями гедонізму, отримання вражень, влади і безпеки. Натомість, діти контрольної групи краще осмислюють життя, їх ціннісно-смілова свідомість структурована, зв'язана, має ознаки продуктивності. Кластеризація смислових конструктів неформалів показала, що їм властиві схильності до самореалізації, надання особливої ваги міжособистісної взаємодії в розвитку, прагнення відмежування від дорослих, ескапізму, самотійності та незалежності, значимості ідентифікації з субкультурою. Конструкти дітей контрольної групи відображають більшу значущість відповідальності, задоволення від власної ефективності.

Визначено, що неформалам властиві тенденції до незалежності, уникнення спілкування і боротьби, переважання недовірливо-скептичного типу взаємодії, порівняно з дітьми контрольної групи, які більше залежні у спілкуванні і проявляють залежно-послушний, співпрацюючий-конвенційний та відповідально-великодушний типи міжособистісної взаємодії. При цьому, підлітки із агресивних субкультур більше схильні до незалежності, самоствердження, керування; досліджувані із романтико-ескапістських субкультур – уникнення та проявів покірно-сором'язливого типу взаємодії; підлітки із епатажних субкультур прагнуть проявляти незалежність.

3. Виявлено, що у підлітків із агресивних груп виявлена орієнтація на чітке, проте спрощене, осмислення життя, значне заміщення смислів дискурсами субкультури, що передбачають превалювання семантики сили, активності та ворожості. Ці тенденції реалізуються в закритому і структурованому середовищі субкультури. Для підлітків-ескапістів властива орієнтація на низький рівень осмисленості життя, переживання смисложиттєвої кризи, розгортання семантики страждання та беззмістовності. Підлітки з епатажних субкультур направлені на представлення свого «Я» при зниженій осмисленості життя та значній продуктивності системи смислів в умовах прямої міжособистісної взаємодії.

Описано особливості впливу змістовних характеристик субкультури на розвиток ціннісно-сміслової свідомості неформалів, де переважаюча роль належить субкультурним дискурсам. Механізмом такого впливу є інтеграція «сміслових шаблонів субкультури» до смислів і цінностей послідовників. Дані шаблони відображають ціннісні ідеали субкультури, її смислоутворювальну ідею, смислову установку, «вимогу» до структури ціннісно-сміслової свідомості, вектор активності, установку на типи міжособистісної взаємодії.

Визначено такі закономірності впливу взаємодії в субкультурах на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків: більша структурованість середовища субкультури задає ідеологічні дискурси, які заміщують смисли послідовників і виражаються у відсутності смисложиттєвої кризи; менша структурованість субкультури призводить до продукування нових смислів, що не інтегруються ідеологічними постулатами. Неформали усвідомлюють субкультуру як простір для компенсації нереалізованих прагнень та емоційної підтримки. Ставлення до власного «Я» неформалів поєднує тенденції труднощів у осмисленні життя та наявності смисложиттєвої кризи, що пов'язана із нереалізованістю у взаємодії.

Встановлено, що пряма та відкрита взаємодія підлітків у субкультурах є чинником осмислення життя, становлення рефлексивних навичок, проявом одночасної і залежності, і сили «Я». При цьому, прямолінійно-агресивна взаємодія з оточуючими провокує підвищення продуктивності ціннісно-сміслової свідомості.

Розроблена модель впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків» засвідчує, що розвиток ціннісно-сміслової свідомості неформалів обумовлюється структурними компонентами організації субкультури; а механізмом даного процесу є вплив «сміслових шаблонів субкультури».

4. Зважаючи на низький рівень осмисленості життя, виражені ознаки смисложиттєвої кризи та порушення ієрархії та зв'язаності показників

ціннісно-сміслової свідомості дітей експериментальної групи розроблено програму розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах. Метою програми є формування якісно нового рівня ціннісно-сміслової свідомості молоді особистості, зміна її структурних та змістовних компонентів та нове сприйняття меж власного «Я» й соціальної дійсності з урахуванням дискурсів субкультури. Результати апробації даної програми засвідчили її ефективність шляхом підвищення осмисленості життя неформалів, їх рефлексивності, кількісних характеристик системи смислів при зменшенні проявів смисложиттєвої кризи і негативізму, що доведено методами математичної статистики.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми впливу міжособистісної взаємодії в неформальних об'єднаннях на розвиток ціннісно-сміслової свідомості підлітків. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з емпіричним осягненням закономірностей інтегрованого функціонування особистості підлітка-неформала, її життєвої конструктивності та побудови життєвого шляху відповідно до превалюючої ролі неформальної взаємодії у розвитку ціннісно-сміслової свідомості молоді особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраменкова В.В. Подростковая субкультура как пространство самореализации / Вера Васильевна Абраменкова // Мир психологии. – 2008. – №1.– С.175 – 189.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
3. Адамьянц Т.З. Коммуникативные навыки как характеристика и условие оптимизации взаимодействия человека / Тамара Звеневна Адамьянц // Мир психологии. – 2008. – №1.– С.30 – 139.
4. Александрова Н.М. Среда обучения – компонент образовательной среды / Наталья Михайловна Александрова, Дмитрий Геннадиевич Колодан // Мир психологии.– 2005. – №1.– С.210–220.
5. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев; АН СССР, Ин-т психологии. – М. : «Наука», 1977. – 380 с.
6. Анисимов О.С. Знак, смысл, значение и структурирование внутреннего мира человека / О.С. Анисимов // Мир психологии. – 2008. – №2. – С.14–26.
7. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Галина Михайловна Андреева. – [5-е изд., испр. и доп.]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 365 с.
8. Асмолов А.Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности /. –1979. – №4. – 36–45.
9. Балл Г.О. Взаємодія гуманітарної та природничо-наукової традицій в опрацюванні категорії особистості в психологічній науці / Георгій Олексійович Балл // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 6–20.
10. Барбара А.О. Психологічні характеристики молодіжної субкультури / А.О. Барбара // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – №3-2. – С.242–246.

11. Баруліна Ю.О. Методологічні передумови розуміння сутності ціннісно-сміислової свідомості школярів у просторі особистісно орієнтованого уроку / Ю.О.Баруліна // Педагогіка вищої та середньої школи. – 2013. – Вип. 37. – С. 199–202.
12. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 6 томах / М.М. Бахтин. – М., 1998. – 800 с.
13. Башкатов И.П. Психология асоциально-криминальных групп подростков и молодёжи / Иван Павлович Башкатов. –2002. – 416 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
14. Белашова М.О. Подростковые субкультуры в современной России: автореф. дисс. канд. социол наук: 22.00.06 – «Социология культуры» / М.О. Белашова. – Ставрополь, 2011. – 22 с.
15. Березина Т.Н. Исследование внутреннего мира человека методом анализа характеристик мысли и образа / Татьяна Николаевна Березина // Психологический журнал. – Т 20. – 1999. – №5. – С. 27–37.
16. Березников А.А. Тренинг расширения ролевого репертуара подростка / А.А.Березников, Т.Г.Яничева // 18 программ тренингов: Руководство для профессионалов. – СПб. : Питер, 2007. – 248с.
17. Бех І. Д. Виховання підростаючої особистості на засадах нової методології / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 3. – С. 5-14.
18. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / Маргарита Исидоровна Бобнева. – М. : “Наука”, 1978. – 312 с.
19. Богомолова М.Ю. Делінквентна поведінка підлітків у координатах асоціальних впливів неформальних молодіжних об’єднань / М.Ю. Богомолова // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 12. – Ч. 12. – С. 257–261.
20. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте / Лидия Ильинична Божович. – М. : “Просвещение”, 1968. – 464с.
21. Бондарчук О. Макроконцепт «спонукання до дії» у контексті субкультури косплей / О.Бондарчук // Наукові записки. –2012. – Вип. 104. – С. 190–194.

22. Бончук Н.В. Образ героя в свідомості сучасних підлітків та молоді / Н.В. Бончук // Молодий вчений. – 2016. – №4 (31), квітень. – С. 447–453.
23. Боярин Н.В. Психологічні особливості формування юнацької субкультури у неформальному об'єднанні «готів» / Н.В. Боярин // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2012. – Вип. 8. – С. 221–227.
24. Братусь Б.С. К изучению смысловой сферы личности / Борис Сергеевич Братусь // Вестник МГУ. – Сер. 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 46 – 55.
25. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й.Брокмейер, Р.Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С.29–42.
26. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М., 1995. – 464 с.
27. Бубнова С.С. Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система / С.С. Бубнова // Психологический журнал. – 1999. – № 5. – С.38–44.
28. Булах І.С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка / І.С. Булах // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – Вип. 1. – С. 115–131.
29. Бусел Ю. Молодіжні субкультури в Україні / Юлія Бусел. – Психолог. – 31 – 32 серпня. – 2009. – С. 3–16.
30. Вайзер Г.А. Смысл жизни и двойной кризис в жизни человека / Галина Александровна Вайзер // Психологический журнал. – Т19. – 1998. – №5. – С. 3 – 14.
31. Варенберг А. Эмо: общество плачущих детей / Анна Варенберг // Секретные материалы XX века. – 2009. – №19 – С.12 – 13
32. Васильева Ю.А. Особенности смысловой сферы личности при нарушениях социальной регуляции поведения / Ю.А. Васильева // Психологический журнал. – Т18. – 1997. – №2. – С. 58–77.

33. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Федор Ефимович Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.
34. Вачков И.В. Окна в мир тренинга. Методологические основы субъективного подхода к групповой работе / И.В.Вачков, С.Д.Дерябо. – СПб. : Питер, 2004. – 197 с.
35. Выготский Л.С. Проблемы развития психики / Лев Семенович Выготский. – Москва, 1983. – 368с. – (Собрание сочинений: в 6т. / Л.С.Выготский; т.3).
36. Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / Олександр Васильович Скрипченко, Любов Василівна Долинська, Зоя Василівна Огороднічук та ін. [2-ге вид.]. – К. : Каравела, 2014. – 400 с.
37. Вилюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации / Витис Казиа Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 208 с.
38. Власова О. І. Програма оптимізації становлення самодетермінації підлітка / О. І. Власова, А. С. Бастракова // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2014. – №3(24). – С. 104-110.
39. Волкова Н.П. Педагогіка: [посіб. для студ. вузів.] / Наталія Павлівна Волкова. – Київ, “Академія”, 2001. – 576 с.
40. Галян І.М. Соціокультурні виміри ціннісно-сміслових настанов особистості / І.М. Галян // Психологічні науки: Збірник наукових праць. – 2013. – Т.2. – Вип. 10. – С.79–84.
41. Гаврилова Т.А. Страх смерти в подростковом возрасте / Татьяна Александровна Гаврилова // Вопросы психологии. – 2006. – №6. – С.63-70.
42. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / [Пер. з англ. В.Хомика] / Арнольд Гольдштейн. – К. Либідь, 2003. – 520 с.
43. Гошовська Д.Т. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родинного генезу / Д.Т. Гошовська, Я.О. Гошовський // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2015. – № 1 (36). – С. 94–100.

44. Грецов А.Г. Психологические тренинги с подростками / Андрей Геннадиевич Грецов. – СПб.: Питер, 2008. – 368с. – (Серия «Книги А.Грецова»).
45. Гриньова М.В. Психологічні особливості підлітків, що належать до субкультури Емо / М.В.Гриньова // Вісник Харківського національного університету. – Серія “Психологія”. – 2011. – №959. – С.17–19.
46. Грищенко Н.І. Сучасні субкультурні утворення молоді як транслятори цінностей постіндустріального суспільства / Н.І. Грищенко // . – Одеса., 2014. – С. 51- 54.
47. Грищук Ю.В. Підліткова субкультура: психологічні та соціально-групові особливості / Ю.В. Грищук // Освітологічний дискурс. – 2014. – №3 (7). – С. 38–46.
48. Давыдова Г.И. Развитие индивидуальности в контексте рефлексивно-диалогического взаимодействия / Галина Ивановна Давыдова, Игорь Никитович Семенов // Мир психологии. – 2008. – №1.– С. 59–71.
49. Дзюбка Л.В. Особливості становлення діяльнісної самореалізації підлітків у освітньому середовищі школи / Л.В. Дзюбка // Генеза буття особистості:, 2017. – С. 136–137.
50. Донченко Е.А. Личность: конфликт, гармония. [2-е изд., доп.] / Елена Андреевна Донченко, Татьяна Михайловна Титаренко. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 175 с.
51. Дробницкий О.Г. Моральная философия / О.Г.Дробницкий. – М. : Наука, 1990. – 327 с.
52. Дубровин Д.Н. Психологическая адаптация как фактор личностного самоопределения в старшем подростковом возрасте / Дмитрий Николаевич Дубровин // Мир психологии. – 2007. – №4. – С. 64–75.
53. Дубровина И.В. Проблемы социализации человека / Ирина Владимировна Дубровина // Вопросы психологии. –2005.– №3. – С.142–143.

54. Дьяченко Н.В. Развитие ценностно-смыслового сознания школьников в пространстве личностно-ориентированного урока / Наталья Василевна Дьяченко /. – 29 с.
55. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение / Юрий Николаевич Емельянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 166 с.
56. Завацька Л.М. Особливості детермінантного впливу молодіжної субкультури на соціалізацію учнівської молоді / Л.М. Завацька // Практична психологія і соціальна робота. – 2009. – №6. – С.62–64.
57. Заграй Л.Д. Молодіжна субкультура як дискурсивний простір конструювання інтерпретативних схем особистості / Лариса Дмитрівна Заграй //, 2012. – №4. – С.60–69.
58. Заграй Л.Д. Рефлексивно-депресивний стиль життя готів / Л.Д. Заграй // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наук. праць інституту психології імені Г.С. Костюка НАПНУ. – 2012. – Т.ХІV. – Ч.6. – С. 168–175.
59. Здравомыслов А. П. Потребности, интересы, ценности / А.П.Здравомыслов. – М. : Политиздат. 1986. – 223 с.
60. Зейгарник Б.В. К вопросу о механизмах развития личности / Блюма Вульфовна Зейгарник. – Вестник Московского университета. – Сер. Психология. – 1979. – №1. – С. 3–8.
61. Зинченко В.П. Сознание как предмет и дело психологии / В.П. Зинченко // Методология и история психологии. – 2006. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 207–231.
62. Зінченко В.П. Слово та особистісне буття / Володимир Петрович Зінченко // Психологія і особистість. – 2013. – № 2. – С. 6–28.
63. Зливков В.Л. Дорога змін: ефективне спілкування у кризових умовах життя / В. Л. Зливков, С. О. Лукомська. – Миколаїв, Видавництво «Ліон», 2016. – 182 с.

64. Зливков В. Особистість у кризових ситуаціях: огляд сучасних психодіагностичних методик. Навчальний посібник / В. Зливков, М. Євдокімова, С. Лукомська. – Миколаїв, Видавництво «Іліон», 2016. – 342 с.
65. Зливков В.Л. Психологія педагогічного спілкування: інтегративний підхід. Навчальний посібник / В. Л. Зливков. – К.-Ніжин, Видавець «ПП Лисенко М.М.», 2018. – 276 с.
66. Знанецький Ф.В. Методологічні нотатки / Ф.В.Знанецький. – К. : Головна редакція УРЕ, 1965. – 325 с.
67. Иванова М.А. Ценностно-смысловые ориентации подростков-представителей неформальных молодёжных объединений / М.А. Иванова, Н.В. Калинина // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – №6. – С.697–703.
68. Кадырова Р.Г. Теория нарратива и нарративный анализ в психологии / Р.Г.Кадырова // Вектор науки ТГУ. – 2012. – № 2 (9). – С. 126–128.
69. Кайдалова Л.Г. Психологія спілкування: навчальний посібник / Лідія Григорівна Кайдалова, Любов Володимирівна Пляка. – Х. : НФаУ, 2011. – 132 с.
70. Калитеевская Е.Р. Смысл, адаптация и самодетерминация у подростков /. – 2007. – №2. – С. 68–80.
71. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В.Н.Карандашев. — СПб. : Речь, 2004. – 70 с.
72. Карпенко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості: Автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Зіновія Степанівна Карпенко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1999. – 37 с.
73. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості / Зіновія Степанівна Карпенко – К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с.

74. Карпенко З.С. Сучасний стан аксіопсихологічних досліджень в Україні / Зіновія Степанівна Карпенко // Психологія і особистість. – 2013. – № 1. – С. 21–31.
75. Карпинский К.В. Взаимосвязь самоотношения и смысложизненного кризиса в развитии личности / Константин Викторович Карпинский // Мир психологи. – 2010. – № 4. – С. 152–167.
76. Карпинский К.В. Опросник смысложизненного кризиса: [монография] / Константин Викторович Карпинский. – Гродно : ГрГУ, 2008. – 108 с.
77. Карпов М.С. Смысловое восприятие: эмпирическое исследование / М.С. Карпов // Мир психологии. – 2008. – №2. – С. 93 – 105.
78. Климин С.В. Содержание и методы объективной оценки формирования социальной компетентности в воспитании школьников-подростков / Станислав Валерьевич Климин // Мир психологии. – 2008. – №3. – С.149–157.
79. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Наумович Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
80. Кожушко С.П. Соціологічні аспекти проблеми взаємодії / С. П. Кожушко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 1 (27). – С. 372–379.
81. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – Москва : Политиздат, 1984. – 335 с.
82. Кон И.С. Открытие «Я» / Игорь Семенович Кон. – Москва : Политиздат, 1978. – 367с. – (Над чем работают, о чем спорят философы).
83. Кон И.С. Психология ранней юности: [кн. для учителя.] / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 254 с.
84. Константинова Л.М. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості в підлітковому віці / Л.М. Константинова // Таврійський вісник освіти. – 2012. – №1 (37). – С. 270–280.

85. Корженко А.Л. Молодёжная субкультура как альтернативная форма социализации личности / А.Л.Корженко // Вопросы психологии. – 2009. – №4. – С. 80–89.
86. Котляков В.Ю. Методика исследования системы жизненных смыслов / Виталий Юрьевич Котляков // «Сибирская психология сегодня: Сборник научных трудов». – Вып. 2. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2003. – 410 с.
87. Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг. – СПб. : Питер, 2000. – 992 с. – (Серия «Мастера психологии»).
88. Кривко Т. А. Підліткова субкультура: Неформальні молодіжні об'єднання / Т.А. Кривко, Д.Д. Романовська. – Чернівці, 2003. – 64 с.
89. Крутецкий В.А. Психология подростка: [изд. 2-е испр. и доп.] / Вадим Андреевич Крутецкий, Николай Семенович Лукин. – М. : Просвещение, 1965. – 316 с.
90. Кудрявцев И.А. Смысловая сфера несовершеннолетних с психическими расстройствами, совершивших насильственные правонарушения / И.А. Кудрявцев, О.Ф. Семенова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23. – №3. – С. 54–62.
91. Куницына В.Н. Нарушения, барьеры, трудности межличностного неформального общения / Валентина Николаевна Куницына // Актуальные проблемы психологической теории и практики / Под ред. А.А.Крылова. – СПб. : СпГУ, 1995. – С. 82 – 85.
92. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник / В.П. Кутішенко. – [2-е вид.]. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 128 с.
93. Лабунская В.А. Типы преобразования внешнего облика как отражение направленности преобразовательной активности субъекта в социальном общении /. – 2006. – №4. – С.96–102.

94. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків / Віталій Анатолійович Лавріненко // Психологія і особистість. – Київ – Полтава. – 2013. – № 1. – С. 59 – 74.

95. Лавріненко В.А. Відображення феномену субкультури в смислових конструктах підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С.139–151.

96. Лавріненко В.А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості / В.А. Лавріненко // Психологія і особистість. – 2017. – № 1. – С. 130–145.

97. Лавріненко В.А. Психологічне дослідження особистісних рис підлітків-неформалів / В.А. Лавріненко // Молодий вчений. – 2017. – №11. – С. 802–805.

98. Лавріненко В.А. Спілкування у школі та молодіжних угрупованнях підлітків та юнаків / В.А. Лавріненко // Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, та ін.] ; за ред. К.В. Седих. – Полтава : Астроя, 2018. – С.109–123.

99. Левикова С.И. Две модели динамики ценностей культуры (на примере молодежной субкультуры) / С.И.Левикова // Вопросы философии. – 2006. – №4.– С.71–79.

100. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл, Академия, 2005. – 352 с.

101. Леонтьев Д.А. Особенности смысловой структуры мировоззрения при хроническом алкоголизме / Дмитрий Алексеевич Леонтьев, В.Н. Бузин // Вестник Московского университета. – Серия 14. – Психология. – 1992. – №3. – С. 22–30.

102. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев / [2-е испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
103. Леонтьев Д.А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Дмитрий Алексеевич Леонтьев / 2-е изд. — М. : Смысл, 2000. — 18 с. – (Психодиагностическая серия).
104. Леонтьев Д.А.. Методика предельных смыслов (МПС) / Дмитрий Алексеевич Леонтьев // Методическое руководство.- М.: Смысл, 1999. – 36 с.
105. Либерман А.А. К вопросу о ведущей деятельности современных подростков / Александр Аронович Либерман // Вопросы психологии. – 2005. – №4.– С.120 – 127.
106. Лидерс А.Г. Психологический тренинг с подростками: Учебное пособие для студентов пед. вузов / Александр Георгиевич Лидерс. – М. : Академия, 2001. – 256 с.
107. Лисенко Ю.О. Взаємодія субкультур у культурі суспільства / Ю.О. Лисенко // Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». – Харків, 2015. – Вип. № 48. – С. 109–118.
108. Ліщинська О.А. Культурна психічна залежність особистості: практичне керівництво для психологів / Олена Альбертівна Ліщинська. – К. : Шкільний світ, 2007. – 112 с. – (Бібліотека «Шкільного світу»).
109. Ліщинська О.А. Каузальна модель механізмів впливу деструктивного культу на особистість / О.А. Ліщинська // Педагогічний процес: теорія і практика. –2016. – №1 (52)– С. 60–64.
110. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості / О.М. Лозова. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с.
111. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку / О.М. Лозова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО.– 2006. – Вип. 12. – С.162–168.
112. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Борис Фёдорович Ломов. – М. : «Наука», 1984. – 444 с.

113. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку : Монографія / Н.О. Макарчук. – Київ: Фенікс, 2014. – 448 с.
114. Максименко С. Д. Психологія особистості / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К. : Видавництво ТОВ “КММ”, 2007. – 296 с.
115. Максименко С.Д. Психологія учіння особистості: генетико-моделюючий підхід : монографія / С.Д. Максименко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. – 592 с.
116. Макушина О.П. Причини психологической зависимости от родителей в подростковом возрасте / Ольга Петровна Макушина // Вопросы психологии. – 2002. – №5. – С.135–143.
117. Маслоу А. Мотивация и личность / [пер с англ. Т.Гутман, Н.Мухина] / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2007. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
118. Матвеев Б.Р. Развитие личности подростка: программа практических занятий. Методическое пособие / Б.Р.Матвеев. – СПб. : Издательство «Речь», 2007. – 176 с.
119. Маценко В.Ф. Феномен свідомості в синергетичному контексті: виникнення та розвиток / Віктор Федорович Маценко // . – ТХІV. – Частина 5. – К., 2012. – С.93–102.
120. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология : учеб. пособие / Владимир Давыдович Менделевич. – 5-е изд. – М. : МЕДпресс-информ, 2005. – 432 с.
121. Міляєва В.Р. Компетентнісно зорієнтований підхід в освіті як основа розвитку суб'єктності особистості та професійного самовизначення майбутнього державного службовця
122. Мироненко В.І. Смысловая регуляция агрессивной поведенки в молодіжних неформальних групах скінхедів та неонацистів / В.І. Мироненко //

Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 27 (30). – С. 57–67.

123. Митина Л.М. Смысл жизни, судьба, личная ответственность / Лариса Максимовна Митина // Психологический журнал. – Т 19. – 1998. – №6. – С. 142–143.

124. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Володимир Федорович Моргун, Іван Геннадійович Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.

125. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник / Валентина Володимирівна Москаленко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

126. Москаленко В.В. Соціальні ідеали як виявлення творчої сутності свідомості особистості / Валентина Володимирівна Москаленко // Психологія і особистість. – 2014. – № 1. – С. 31–44.

127. Москаленко О.В. Сучасні концепції ціннісно-сислової сфери особистості / О.В.Москаленко // Вісник НТУУ «КПІ». – Філософія. Психологія. Педагогіка. – Вип. 2. – 2010. – С. 113 – 117.

128. Мужанова Н.В. Вікові особливості смислової сфери представників неформальних субкультур / Н.В. Мужанова // Наука і освіта. – 2016. – №5. – С. 228–232.

129. Музика О.Л. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження ціннісної свідомості / Олександр Леонідович Музика // Проблеми суспільних трансформацій України в умовах транзитивного розвитку: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної психології. – Житомир, 2004 – С 114–123.

130. Музика О.О. Вікові аспекти розвитку референтних стосунків осіб із ознаками музичної обдарованості / О.О. Музика //, 2017. – С. 101-110.

131. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: [Учебник для студ. вузов.] / Валерия Сергеевна Мухина. – 9-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр “Академия”, 2004. – 456 с.
132. М’ясоїд П.А. Курс загальної психології: Підручник: у 2 т. / Петро Андрійович М’ясоїд. – К. : Алерта, 2011. – Т. 1. – 496 с.
133. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности / Елена Евгеньевна Насиновская. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 80 с.
134. Немов Р.С. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики / Роберт Семенович Немов. –
135. Новак Т.В. Підходи до дослідження феномена контркультури / Т.В. Новак // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія «Філософія». – 2012. – № 9/2. – С. 25–30.
136. Олейник И.В. Тоталитарная секта: как противостоят ей влиянию / Игорь Витальевич Олейник, Вячеслав Александрович Соснин. – М. : Генезис, 2005. – 79 с. – (Психология для жизни.).
137. Олпорт Г. Личность в психологии / Г. Олпорт ; [пер. с англ.]. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1998. – 345 с.
138. Омельченко І.М. Комунікативна діяльність у структурі свідомості й самосвідомості: феноменологія і номенологія контркультури / І.М. Омельченко // Психологія і особистість. – 2018. – №1. – С.20–35.
139. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Навчальний посібник / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с. – (Альма-матер).
140. Павелків В.Р. Молодіжна субкультура та її вплив на процес ідентифікації особистості / В.Р. Павелків // Психологія:реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ. – 2015. – Вип. 5. – С.112–118.
141. Павелків В.Р. Психологічні ознаки в системах соціокультурного простору молодіжних субкультур / В.Р. Павелків, Н.В. Мокич // Психологія:

реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ. – 2015. – Вип. 4. – С.187–193.

142. Павлова М.К. Взаимосвязи между отдельными сторонами психологического развития в подростковом возрасте / М.К. Павлова // Вопросы психологии. – 2008. – №3. – С.46 – 55.

143. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантилеев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 109 с.

144. Пелипенко А. А. Смыслогенез и структуры сознания (культурологический подход) / А.А. Пелипенко // Мир психологии. – 1999. – №1. – С. 141–146.

145. Петренко В.Ф. Экспериментальная психосемантика: исследование индивидуального сознания / Виктор Фёдорович Петренко // Вопросы психологии. – 1982. – № 5. – С. 23-35.

146. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / Виктор Фёдорович Петренко. – Смоленск : Изд-во Смоленского гуманит. ун-та, 1997. – 396 с.

147. Петровская Л.А. Теоретические и практические проблемы социально-психологического тренинга / Лариса Андреевна Петровская. – М. : изд-во МГУ, 1982. – 168 с.

148. Петровский В.А. Принцип отраженной субъектности в психологическом исследовании личности / Вадим Артурович Петровский // Вопросы психологии. – 1985. – № 4. – С. 17–30.

149. Петровский А.В. Быть личностью / Артур Владимирович Петровский. – М. : Педагогика, 1986. – 110 с.

150. Пільганчук І.В. Дослідження розвитку ідентичності особистості підліткового віку в наукових зарубіжних та вітчизняних джерелах / І.В. Пільганчук, І.С. Булах // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Вип. 126. – С. 128–132.

151. Подольский А.И. Психоэмоциональное благополучие современных подростков: опыт международного исследования / А.И. Подольский, О.А. Карабанова, О.А.Идобаева, П. Хейманс // Вестник Московского университета. – Серия 14. Психология. – 2011. – №2. – С. 9–20.
152. Подшивайлова Л.І. Перцептивно-мисленнева стратегія як властивість особистості / Л.І. Подшивайлова, М.В. Шепельова // Актуальні проблеми психології. – Т. 12. – Психологія творчості. – 2017. – Вип. 23. – С. 263–277.
153. Поляков С.Д. Современный отечественный подросток и социокультурная ситуация развития / Сергей Данилович Поляков // Мир психологии. – 2008. – №3. – С.142–149.
154. Попіль М.І. Вивчення впливу смислових орієнтацій на становлення професійної ідентичності медичних працівників / М.І. Попіль // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 10. – С. 221–224.
155. Причепій Є.М. Філософія: підручник: [3-є вид., стер.] / Євген Миколайович Причепій, Анатолій Михайлович Черній, Леонід Андрійович Чекаль. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с. – (Альма-матер).
156. Пронин И.П. Работа психолога с членами новых религиозных движений / Иван Петрович Пронин // Вопросы психологии. – 2004. – №4. – С.59-64.
157. Пустовалов І.В. Модель розвитку ціннісно-смислової сфери підлітка / І.В. Пустовалов // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – 2015. – Вип. 6. – С. 100–106.
158. Радчук Г.К. Смислотвірна активність як чинник аксіогенезу особистості у контексті засвоєння соціального досвіду в сучасній освіті / Г.К. Радчук // Проблеми сучасної психології. – 2012. – Вип. 15. – С 522 – 532.
159. Радчук Г. К. Психологічні засади професійного аксіогенезу особистості / Г. К. Радчук // Психологія особистості. – 2012. – №1 (3). – С.138–150.

160. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи. Монографія / Г. К. Радчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – 380 с.
161. Рева М.М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці / М.М. Рева // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч 1. – С. 126–139.
162. Рогова Е.Е. Переживание одиночества подростками с разной социальной направленностью / Евгения Евгеньевна Рогова // Вопросы психологии. – 2007. – №5. – С.39–47.
163. Розин В.М. Смысл, свобода и обусловленность жизнедеятельности человека / Вадим Маркович Розин // Мир психологии. – 2007. – №3. – С.46–61.
164. Розин В.М. Подростковая культура: природа отклоняющегося поведения / Вадим Маркович Розин // Мир психологии. – 2007. – №4. – С.49–57.
165. Рокич М. Природа человеческих ценностей / М. Рокич. — N.Y., Свободная пресса, 1973 – 153 с.
166. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 513 с.
167. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2008. – 713 с. – (Серия «Мастера психологии»).
168. Савицька О.В. Динаміка професіоналізації свідомості на різних етапах підготовки у виші / О.В. Савицька // Проблеми сучасної психології. – 2015. – Вип. 27. – С. 470–486.
169. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції» / Кіра Валеріївна Седих. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 228 с.
170. Седих К.В. Психологія сім'ї. Навчальний посібник / Кіра Валеріївна Седих. – Полтава, 2013. – 197 с.
171. Седих К.В. Проблема взаємодії між різними системами інтраспихічного простору людини в процесі психотерапії / К.В. Седих // Психологія і особистість. – 2013. – №1. – С. 97–119.

172. Седих К.В. Чи є криза в психологічній культурі? / Кіра Валеріївна Седих // Кризи життєвого простору особистості, сім'ї та соціальних інституцій: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю 2013. – С. 172–185.

173. Седих К.В. Делінквентний підліток : навч. посіб. / К.В. Седих, В.Ф. Моргун. – К. : Видавничий дім «Слово», 2015. – 272 с.

174. Седих К.В. Міфологізація свідомості як ознака суспільно-політичної кризи / К.В. Седих // Проблеми сучасної психології : Збірник Наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка. – 2015. – Вип. 29. – С. 626–635

175. Селезнева Е.В. Смысловые детерминанты самореализации / Елена Владимировна Селезнева // Мир психологии. – 2010. – №4. – С. 78–91.

176. Серый А.В. Ценностные ориентации личности в структуре профессионально значимых качеств практических психологов: Автореф. дис. канд. псих. наук / А.В. Серый. – Иркутск, 1996. – 25 с.

177. Сергеєнкова О. П. Психологічні основи формування професійної індивідуальності майбутніх учителів: дис. ... докт. психол.наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.П. Сергеєнкова. – К., 2007. – 418 с.

178. Сергеєнкова О. П. Вікова психологія : навч.посіб. / О.П. Сергеєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасека. - К. : ЦУЛ, 2012. – 384 с.

179. Скрипник Т.В. Феноменологія аутизму: Монографія / Т.В. Скрипник. – К. : Видавництво“Фенікс”, 2010. – 320 с.

180. Слободчиков В.И. Психологические проблемы становления внутреннего мира человека / Виктор Иванович Слободчиков // Вопросы психологии. – 1986. – №6. – С. 14–22.

181. Собкин В.С. Проявление девиации в подростковой субкультуре / В.С. Собкин, З.Б. Абросимова // Вопросы психологии. – 2004. – №3. – С.3–18.

182. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Людмила Николаевна Собчик. – СПб. : Издательство “Речь”, 2005. – 624 с. – (Мэтры мировой психологіі.).
183. Соловьева Н.В. Условия и факторы развития подростка / Наталья Викторовна Соловьева // Мир психологіі. – 2007. – №4. – С.76–83.
184. Сошина Ю.М. Цінності та ціннісні орієнтації в системі ціннісно-смысловой сфери підлітка / Ю.М. Сошина // Проблеми сучасної психологіі : Збірник наукових праць інституту психологіі імені Г.С.Костюка НАПН України. – 2013. – Випуск 22. – С. 530–539.
185. Сошина Ю.М. Психологічні особливості формування ціннісно-смыслових настановлень у підлітковому віці : дис....канд. психол.наук 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»/ Ю.М.Сошина. – К., 2016. – 174 с.
186. Ставицька С.О. Теоретичне обґрунтування розвитку структури самосвідомості особистості / С.О. Ставицька, В.П. Кутішенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. «Психологічні науки». – 2016. – Вип. 4 (49). – С. 140–147.
187. Стельмах Н. Майстерність педагога в попередженні вступу підлітків до молодіжних субкультур / Н. Стельмах, М. Єпур // Витоки педагогічної майстерності. – 2012. – Вип. 9. – С. 266–271.
188. Столин В.В. Личностный смысл: строение и форма существования в сознании / В.В. Столин, М. Кальвиньо // Вестник Московского университета. – Сер. 14. «Психология». – 1982. – № 3. – С. 38–47.
189. Столин В.В. Самосознание личности / Владимир Викторович Столин. – М. :Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
190. Столярчук О.А. Самооцінка як складова професійної самосвідомості фахівця: теоретичний аналіз / О.А. Столярчук // Вісник післядипломної освіти. – 2009. – Вип. 11 (2). – С.281–287.
191. Строгаль Т.Ю. Вплив сучасних субкультур на формування емоційно-естетичного досвіду підлітків / Т.Ю. Строгаль // Науковий часопис

НПУ імені МП Драгоманова. – Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти. – 2014. – Вип. 16 (2). – С. 159–163.

192. Субботский Е.В. Изучение у ребенка смысловых образований / Е.В. Субботский // Вестник Московского ун-та. – Сер. 14 «Психология». – 1977. – № 1. – С. 62–72.

193. Сундиев И.Ю. Неформальные молодёжные объединения / Игорь Юрьевич Сундиев // Социологические исследования. – 1987. – №5. – С. 35–47.

194. Тітов І.Г. Місце та роль світогляду в структурі свідомості / І.Г. Тітов // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч 1. – С. 45–57.

195. Тітова Т.Є. Сміслові аспекти саморегуляції особистості / Т.Є. Тітова // Психологія і особистість. – 2016. – № 1. – С. 217–225.

196. Тихомиров О.К. Психология мышления / Олег Константинович Тихомиров. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 272 с.

197. Товканець О.С. Молодіжна субкультура і девіантна поведінка / О.С. Товканець // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія «Педагогіка, соціальна робота». – 2011. – Вип. 22. – С. 170–172.

198. Тодорів Л.Д. Гендерна специфіка формування інтерпретативних схем оцінювання “Я” підлітками в молодіжній спільноті / Л.Д.Тодорів, Н.І.Яворська // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип.9. – С.628–640.

199. Тугаринов В.П. Философия сознания / В.П.Тугаринов. – М. : Наука, 1971. – 201с.

200. Тюменева Ю.А. Нормативная регуляция подростками социальных отношений / Юлия Алексеевна Тюменева // Вопросы психологии. – 2006. – №1. – С.24–31.

201. Улановский А.М. Качественные исследования: подходы, стратегии, методы / Алексей Маркович Улановский // Психологический журнал. – 2009. – Т.30. – №2. – 18–28.

202. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников : учебное пособие / Л.И. Уманский. – Москва : Просвещение, 1980. – 160 с.
203. Ушакова Т.Н. Психосемантика: новое продвижение / Т.Н. Ушакова // – Т. 19. – 1998. – № 3. – С. 181 – 183.
204. Фабрикант М.С. Нарративный анализ национальной идентичности как теоретического конструкта и эмпирического феномена / М.С.Фабрикант // Збірник наукових прац Академії післядипломної адукації. – Мінск : АПА, 2008. – Вып. 4. – С. 255–268.
205. Федорова Н.А. Проблема самопрезентации: подход нарративной психологии /Н.А.Федорова // Знание. Понимание. Умение. Работы молодых ученых. – 2007. – № 2. – С. 206–212.
206. Фельдштейн Д.И. Психологические основы общественно полезной деятельности подростка / Д.И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1982. – 224 с.
207. Фопель К. Технология ведения тренинга. Теория и практика / Клаус Фопель. – М., 2003. – 246 с.
208. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах: монографія / Л.В. Гончар, Т.В. Кравченко, І.М. Мачуська, та ін.; за заг. ред Л.В. Гончар. – Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. – 176 с.
209. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – Москва, 1990. – 346 с.
210. Фрейд З. «Я» и «Оно»: Сборник / Зигмунд Фрейд; [Пер. с нем.]. – СПб. : Издательский дом «Азбука-классика», 2007. – 288 с.
211. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей: истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс. – М. : Класс, 2001. – 362 с.
212. Фромм Э. Ради любви к жизни / Эрих Фромм. – М. : ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400 с. – (Классики зарубежной психологии).
213. Хамітов Н. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник, 2006. – 296 с.

214. Харре Р. Социальная эпистемология: передача знания посредством речи / Р. Харре // Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С.49–60.
215. Харченко А.С. Загальна характеристика отроцтва / А.С. Харченко // Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці., 2018. – С.6–42.
216. Цуканова Е.В. Психологические трудности межличностного общения / Елена Вениаминовна Цуканова. – К. : Выща школа, 1985.– 159 с.
217. Чайка Г.В. Синергетичний підхід при вивченні системи ціннісних орієнтацій / Г.В. Чайка //– 2012. – Том XIV. – Ч.5. Випуск 22. – С. 237–244.
218. Чепелева Н. В. Нарратив как средство интерпретации личного опыта / Наталья Васильевна Чепелева // Психологія на перетині тисячоліть : зб. наук. праць. – К. : ДОК-К, 1998. – Т. III. – С. 484–491.
219. Чернов Ю.А. Методологическое введение в проблему качественных методов / Ю.А.Чернов // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 118–129.
220. Чуб К.Ф. Математичні методи в психології: Навчальний посібник / Костянтин Федорович Чуб, Л.П.Процай. – Полтава : ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2008. – 88 с.
221. Шабанов Л.В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур : Социальный протест или вынужденная маргинальность / Лев Викторович Шабанов., 2005. – 399 с.
222. Шевченко Н. Розвиток уявлень про категорію «смысл» у психологічній теорії діяльності / Наталія Шевченко // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 82–88.
223. Шевченко О.В. Молодіжна субкультура та «іміджеві маніфестації» / О.В. Шевченко // Питання культурології: Зб. наук. праць. Вип. 30 / Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2014. – С.158–166.

224. Шмаргун В. М. Психосоматичні особливості в інтелектуальному розвитку дітей: [монографія] / В. М. Шмаргун. – К.: Університет „Україна”, 2009. – 471с.
225. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / Александр а, 1983. – 158 с.
226. Шмырева О.И. Понимание подростками эмоциональных состояний как условие формирования отношения к себе / Ольга Ивановна Шмырева // Мир психологии. – 2008. – №1. – С.211–218.
227. Шорохова Е.В. Проблемы сознания в философии и естествознании; Биологическое и социальное в развитии человека / Е.В.Шорохова. – М. : Наука, 1975. – 243с.
228. Шульц Д.П. История современной психологии / Дуан Шульц, Сидни Шульц; [Пер. с англ. А.В.Говорунов, В.И.Кузин]; под ред. А.Д.Наследова. – СПб. : Изд-во «Евразия»,2002. – 532 с. – (Мэтры мировой психологии.).
229. Щепанский, Я. Ю. Элементарные понятия социологии / Я.Ю. Щепанский. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1967. – 228 с.
230. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Данил Борисович Эльконин // – М., «Просвещение». – 1977. – С. 348–356.
231. Юнг К.Г. Структура психики и архетипы / Карл Густав Юнг; [пер. с нем. Т.А. Ребеко.]. – М. : Академический проект, 2007. – 303 с. – (Психологические технологии).
232. Яворська Н.І. Вплив молодіжної субкультури на формування гендерної ідентичності підлітків / Наталія Іванівна Яворська /– Луганськ, 2013. – 19 с.
233. Ялом И. Групповая психотерапия: теория и практика / Ирвин Ялом;– М. : Апрель Пресс, Психотерапия, 2007. – 576 с.

234. Ямницький О.В. Особливості професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх практичних психологів дис. ... канд. психол.наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія"» / О.В. Ямницький. – Одеса, 2016. – 194 с.
235. Яницкий М.С. Ценностно-смысловая сфера личности / Михаил Сергеевич Яницкий. – Кемерово : Кемеровский государственный университет, 1999. – 328 с.
236. Яновська Т.А. Психологічні особливості становлення ідентичності у дітей підліткового віку / Т.А. Яновська // Психологія і особистість. – 2015. – № 2. – Ч 1. – С. 155–167.
237. Bennet A. Subcultures or neo-tribes? rethinking the relationship between youth, style and musical taste / A. Bennet // Sociology. – 1999. – Vol. 33. – P. 599–617.
238. Crumbaugh J.C. The PIL Test: Administration, Interpretation, Uses Theory and Critique / J.C. Crumbaugh, R. Henrion // International Forum for Logotherapy. – 1988. – Vol. 11(2). – P. 76–88.
239. Frank L.K. Time perspective / L.K. Frank // Journal of Philosophy. – 1939. – Vol.4. – P. 293–312.
240. Hare T. A. Self-Control in Decision-Making Involves Modulation of the vmPFC Valuation System / T. A.Hare, C. F.Camerer, A.Rangel // Science. – 2009. – Vol. 324. – P. 646–648.
241. Hockey, John C (2016) Squaddies Portrait of a Subculture. Liverpool University Press, Liverpool.
242. Homans G. C. Social Behavior: Its Elementary Forms / G. C. Homans. – Rev. ed. – New York : Harcourt Brace Jovanovich, 1974. – 78 p.
243. Jenkins H. Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture / H. Jenkins, S. Ford, J. Green. – NY, New York University Press, 2013. – 380 p.
244. Kostyunina N. Yu. Prevention and Correction of Juvenile Neglect / Nadezhda Yu. Kostyunina, Roza A. Valeeva // Review of European Studies. – 2015. – №1. – PP. 225–230.

245. Loevinger, J., & Blasi, A. The self: Interdisciplinary approaches / J. Loevinger, & A. Blasi // Strauss S. & Goethals O. Development of the self as subject. New York, 1991 – P. 150–167.
246. Manen v. M. Phenomenology of Practice. Meaning-Giving Methods in Phenomenological Research and Writing / Max van Manen. – New York, Routledge, 2016. – 412 p.
247. Olney J. Metaphors of Self: The Meaning of Autobiography / James Olney. – Princeton, Princeton University Press, 2017. – 339 p.
248. Salinger I. Deviant behavior – Periodicals. I. Salinger, M. Lawrence / Dushcin Publishing Group / Brown & Benchmark Publishers, Guilford, 1996. – 240 p.
249. Sheldon K.M. Personal goals and psychological growth: Testing an intervention to enhance goal attainment and personality integration / Kennon M. Sheldon, Tim Kasser, Kendra Smith, Tamara Share // Journal of Personality. – February, 2002. – pp. 5 – 31.
250. Molden D.C. Finding “Meaning” in Psychology. A Lay Theories Approach to Self-Regulation, Social Perception, and Social Development / Daniel C. Molden, Carol S. Dweck // American Psychologist. – April, 2006. – pp. 192 – 203.
251. Rokeach M. Beliefs, Attitudes, and Values / M. Rokeach. – San Francisco, Josey-Bass Co, 1972. – 214 p.
252. West R. Introducing communication theory: analysis and application / R. West, L. Turner. – 2nd ed. – McGraw-Hill, 2004. – P. 200–247.
253. Williams J. P. Subcultural Theory: Traditions and Concepts / J. Patrick Williams. – Malden, Polity Press, 2011. – 219 p.
254. Wong P.T.P. Toward a Dual-Systems Model of What Makes Life Worth Living / Paul T. P. Wong // The human quest for meaning : theories, research, and applications / edited by Paul T.P. Wong, 2012. -- 2nd ed. p. cm. – (Personality and clinical psychology series). – P. 3–22.

ДОДАТКИ

Додаток А. Бланки методик психодіагностики «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О.Леонтьєв)

Инструкция к тесту СЖО. Вам предложены пары противоположных утверждений. Ваша задача выбрать одно из утверждений, которое по Вашему мнению больше соответствует действительности, и отметить одну из цифр 1, 2, 3 в зависимости от того, насколько Вы уверены в выборе (или 0, если оба утверждения на Ваш взгляд одинаково верны).
Тестовый материал к методике Леонтьева.

		3	2	1	0	1	2	3	
1.	Обычно мне очень скучно.								Обычно я полон энергии
2.	Жизнь кажется мне всегда волнующей и захватывающей								Жизнь кажется мне совершенно спокойной и рутинной
3.	В жизни я не имею определенных целей и намерений								В жизни я имею очень ясные цели и намерения
4.	Моя жизнь представляется мне крайне бессмысленной и бесцельной								Моя жизнь представляется мне вполне осмысленной и целеустремленной.
5.	Каждый день кажется мне всегда новым и непохожим на другие								Каждый день кажется мне совершенно похожим на все другие.
6.	Когда я уйду на пенсию, я займусь интересными вещами, которыми всегда мечтал заняться								Когда я уйду на пенсию, я постараюсь не обременять себя никакими заботами.
7.	Моя жизнь сложилась именно так, как я мечтал								Моя жизнь сложилась совсем не так, как я мечтал.
8.	Я не добился успехов в осуществлении своих жизненных планов.								Я осуществил многое из того, что было мною запланировано в жизни.
9.	Моя жизнь пуста и неинтересна.								Моя жизнь наполнена интересными делами

10.	Если бы мне пришлось подводить сегодня итог моей жизни, то я бы сказал, что она была вполне осмысленной.									Если бы мне пришлось сегодня подводить итог моей жизни, то я бы сказал, что она не имела смысла.
11.	Если бы я мог выбирать, то я бы построил свою жизнь совершенно иначе.									Если бы я мог выбирать, то я бы прожил жизнь еще раз так же, как живу сейчас.
12.	Когда я смотрю на окружающий меня мир, он часто приводит меня в растерянность и беспокойство.									Когда я смотрю на окружающий меня мир, он совсем не вызывает у меня беспокойства и растерянности.
13.	Я человек очень обязательный.									Я человек совсем не обязательный.
14.	Я полагаю, что человек имеет возможность осуществить свой жизненный выбор по своему желанию.									Я полагаю, что человек лишен возможности выбирать из-за влияния природных способностей и обстоятельств.
15.	Я определенно могу назвать себя целеустремленным человеком.									Я не могу назвать себя целеустремленным человеком.
16.	В жизни я еще не нашел своего призвания и ясных целей.									В жизни я нашел свое призвание и цели.
17.	Мои жизненные взгляды еще не определились.									Мои жизненные взгляды вполне определились.
18.	Я считаю, что мне удалось найти призвание и интересные цели в жизни.									Я едва ли способен найти призвание и интересные цели в жизни.
19.	Моя жизнь в моих руках, и я сам управляю ею.									Моя жизнь не подвластна мне и она управляется внешними событиями.
20.	Мои повседневные дела приносят мне удовольствие и удовлетворение									Мои повседневные дела приносят мне сплошные неприятности и переживания.

«Опитувальник смисложиттєвої кризи» (К.В. Карпинський)

Фамилия, имя, отчество

Дата

ОГЛАВЛЕНИЕ

№	№	№	№	№
1	11	21	31	41
2	12	22	32	42
3	13	23	33	43
4	14	24	34	44
5	15	25	35	45
6	16	26	36	46
7	17	27	37	47
8	18	28	38	48
9	19	29	39	49
10	20	30	40	50

Инструкция: «Ниже предложен список утверждений, характеризующих различные способы отношения человека к собственной жизни. Внимательно прочитайте каждое утверждение и оцените, в какой степени оно справедливо применительно к Вам.

При этом используйте следующую шкалу:

4 - абсолютно верно 3 - пожалуй, верно 2 - пожалуй, неверно 1 - абсолютно неверно

Свои оценки вписывайте в специальный бланк, напротив номера соответствующего утверждения. Не нужно много времени тратить на обдумывание своих ответов. Давайте тот ответ, который первым приходит в голову. Не пропускайте ни одного утверждения и помните, что здесь нет правильных и неправильных, хороших и плохих ответов».

1. Не могу уяснить, в чем конкретно заключается смысл моей жизни.
2. Жизнь видится мне бессмысленной и пустой.
3. Легко отличаю значимое от незначимого в своей жизни.
4. У меня еще не выработан определенный жизненный идеал.
5. Я слабо осознаю, что действительно важно в моей жизни, а что совсем неважно.
6. Моя жизнь имеет глубокий смысл.
7. Извлечение сиюминутной выгоды для меня важнее, чем стремление к далеким жизненным целям.
8. Из всех сил стараюсь приблизиться к своему жизненному идеалу.
9. Ловлю себя на том, что большую часть времени занимаюсь бессмысленными делами.
10. С моей точки зрения, поиск смысла жизни - это бесполезная затея.
11. Я четко осознаю, что такое жизненный успех и в чем конкретно он состоит.
12. Реализую совсем не те ценности, которые составляют смысл моей жизни.

13. Чувствую в себе достаточно сил и энергии для реализации своих жизненных замыслов.
14. Меня не покидает чувство, что я упустил или потерял в жизни что-то очень важное.
15. Ощущаю внутреннюю опустошенность.
16. Мои представления о смысле жизни часто меняются.
17. В тех ситуациях, где необходимо принять важное жизненное решение, я испытываю полную растерянность.
18. В жизни я преимущественно делаю то, что ожидают или требуют от меня другие люди.
19. Никогда по-настоящему глубоко не задумывался о смысле жизни.
20. Мои поступки в своем большинстве не связаны с какой-либо жизненной целью и чаще всего носят случайный характер.
21. Нисколько не сожалею о своем жизненном выборе.
22. Я слишком озабочен своими проблемами, чтобы думать о смысле жизни.
23. Мне кажется, я нашел свое жизненное призвание или, по крайней мере, близок к тому, чтобы его отыскать.
24. Жизнь в соответствии с когда-то сформулированными целями в моей ситуации невозможна.
25. Многие дела и обязанности, которые я вынужден ежедневно выполнять, абсолютно мне безразличны.
26. Отлично понимаю, куда я в жизни двигаюсь и зачем.
27. У меня очень противоречивые взгляды на жизнь и, в частности, на смысл жизни.
28. Меня не оставляет мысль, что я потерялся в жизни и нахожусь не на своем месте.
29. Я «разбрасываюсь» по жизни: зажигаюсь одним делом, но быстро остываю и окунаюсь с головой в другое.
30. Мои жизненные ценности совсем не противоречат друг другу.
31. Для меня не имеет особого значения, каким делом в жизни я занят и занят ли вообще.
32. Без труда отделяю, какие цели в моей жизни приоритетные, а какие - второстепенные.
33. Потребность познать смысл своей жизни мне совершенно чужда.
34. Мне легко заставить себя упорно работать ради своих жизненных планов.
35. Все чаще замечаю, что мои действия являются хаотическими и сумбурными.
36. Совершенно не сомневаюсь в значимости своих жизненных целей.
37. Каждый день стараюсь посвятить тому, чтобы хоть немного приблизиться к своим жизненным целям.
38. Когда спрашиваю себя о том, что важно в моей жизни, меня охватывают тревога и беспокойство.
39. Если задаю себе вопрос о смысле моей жизни, то, как правило, нахожу на него удовлетворительный ответ.

40. До сих пор не знаю, чего я хочу от жизни.
41. Мне незнакомы такие образцы, которым я был бы готов следовать всю жизнь.
42. Не знаю, почему я делаю то, что делаю в жизни.
43. Есть такие идеи и убеждения, в которые я твердо верю и готов бороться за них всю свою жизнь.
44. У моей жизни нет единого и устойчивого направления, потому что я постоянно мечусь от одного занятия к другому.
45. В моей жизни много вещей, которые приносят мне чувство радости и счастья.
46. Если бы меня спросили, что я ценю больше всего в своей жизни, я бы не смог дать однозначный ответ.
47. Я убежден, что занимаюсь в жизни именно тем делом, которое приведет меня к успеху и даст возможность раскрыть внутренний потенциал.
48. За последние месяцы я несколько не продвинулся в осуществлении своих жизненных планов.
49. У меня на будущее намечены важные события, ради свершения которых я много работаю уже сейчас.
50. Я не решаюсь проводить в жизнь свои ценности и идеалы, поскольку они кажутся мне неосуществимыми.

«Опитувальник для вивчення системи цінностей» (Ш. Шварц)

ФІО _____

Пол _____ **Возраст** _____

Семейное положение _____ **Профессия** _____

Инструкция:

Спросите себя: "Какие ценности важны для меня как руководящие принципы в Моей жизни? Какие ценности менее важны для меня?" Ваша задача: оценить, насколько важна для Вас каждая ценность в качестве руководящего принципа в Вашей жизни.

Шкала для оценки:

- 7 - исключительно важная в качестве руководящего принципа Вашей жизни ценность (обычно таких ценностей бывает одна-две);
- 6 - очень важная;
- 5 - достаточно важная;
- 4 - важная;
- 3 - не очень важная;
- 2 - мало важная;
- 1 - не важная;
- 0 - совершенно безразличная;
- -1 - это противоположно принципам, которым Вы следуете.

До того, как Вы начнете, прочитайте список из 30 ценностей и выберите одну, которая наиболее важна для Вас, и оцените ее важность "7". Далее, выберите ценность наименее важную для Вас и оцените ее -1, 0 или 1, согласно ее важности. Затем оцените оставшиеся ценности (от -1 до 7).

Тестовый материал - Список ценностей I:

- 1 РАВЕНСТВО (равные возможности для всех)
- 2 ВНУТРЕННЯЯ ГАРМОНИЯ (быть в мире с самим собой)
- 3 СОЦИАЛЬНАЯ СИЛА (контроль над другими, доминантность)
- 4 УДОВОЛЬСТВИЕ (удовлетворение желаний)
- 5 СВОБОДА (свобода мыслей и действий)
- 6 ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ (акцент на духовных, а не материальных вопросах)
- 7 ЧУВСТВО ПРИНАДЛЕЖНОСТИ (ощущение, что другие заботятся обо мне)
- 8 СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК (стабильность общества)
- 9 ЖИЗНЬ, ПОЛНАЯ ВПЕЧАТЛЕНИЙ (стремление к новизне)
- 10 СМЫСЛ ЖИЗНИ (цели в жизни)
- 11 ВЕЖЛИВОСТЬ (предупредительность, хорошие манеры)
- 12 БОГАТСТВО (материальная собственность, деньги)
- 13 НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ (защищенность своей нации от врагов)
- 14 САМОУВАЖЕНИЕ (вера в собственную ценность)
- 15 УВАЖЕНИЕ МНЕНИЯ ДРУГИХ (учет интересов других людей, избегание конфронтации)
- 16 КРЕАТИВНОСТЬ (уникальность, богатое воображение)

- 17 МИР ВО ВСЕМ МИРЕ (свобода от войны и конфликтов)
- 18 УВАЖЕНИЕ ТРАДИЦИЙ (сохранение признанных традиций, обычаев)
- 19 ЗРЕЛАЯ ЛЮБОВЬ (глубокая эмоциональная и духовная близость)
- 20 САМОДИСЦИПЛИНА (самоограничение, устойчивость к соблазнам)
- 21 ПРАВО НА УЕДИНЕНИЕ (право на личное пространство)
- 22 БЕЗОПАСНОСТЬ СЕМЬИ (безопасность для близких)
- 23 СОЦИАЛЬНОЕ ПРИЗНАНИЕ (одобрение, уважение других)
- 24 ЕДИНСТВО С ПРИРОДОЙ (слияние с природой)
- 25 ИЗМЕНЧИВАЯ ЖИЗНЬ (жизнь, наполненная проблемами, новизной и изменениями)
- 26 МУДРОСТЬ (зрелое понимание мира)
- 27 АВТОРИТЕТ (право быть лидером или командовать)
- 28 ИСТИННАЯ ДРУЖБА (близкие друзья)
- 29 МИР КРАСОТЫ (красота природы и искусства)
- 30 СОЦИАЛЬНАЯ СПРАВЕДЛИВОСТЬ (исправление несправедливости, забота о слабых)

Теперь оцените, насколько важна каждая из следующих ценностей для Вас, как *руководящий принцип Вашей жизни*. Эти ценности выражены в способах действия, которые могут быть более или менее важными для Вас. Попробуйте различить ценности, насколько это возможно, используя все номера. Для начала прочитайте ценности в *списке 2*, выберите то, что для Вас наиболее важно, оцените на шкале (отметка 7). Затем выберите ценность, которая противоречит вашим принципам (отметка — 1). Если такой ценности нет, выберите ценность наименее важную для Вас и оцените ее отметками 0 или 1, в соответствии с ее значимостью. Затем оцените остальные ценности.

Список ценностей II:

- 31 САМОСТОЯТЕЛЬНЫЙ (надеющийся на себя, самодостаточный)
- 32 СДЕРЖАННЫЙ (избегающий крайностей в чувствах и действиях)
- 33 ВЕРНЫЙ (преданный друзьям, группе)
- 34 ЦЕЛЕУСТРЕМЛЕННЫЙ (трудолюбивый, вдохновенный)
- 35 ОТКРЫТЫЙ К ЧУЖИМ МНЕНИЯМ (терпимый к различным идеям и верованиям)
- 36 СКРОМНЫЙ (простой, не стремящийся привлечь к себе внимание)
- 37 СМЕЛЫЙ (ищущий приключений, риск)
- 38 ЗАЩИЩАЮЩИЙ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ (сохраняющий природу)
- 39 ВЛИЯТЕЛЬНЫЙ (имеющий влияние на людей и события)
- 40 УВАЖАЮЩИЙ РОДИТЕЛЕЙ И СТАРШИХ (проявляющий уважение)
- 41 ВЫБИРАЮЩИЙ СОБСТВЕННЫЕ ЦЕЛИ (отбирающий собственные намерения)
- 42 ЗДОРОВЫЙ (не больной физически или душевно)
- 43 СПОСОБНЫЙ (компетентный, способный эффективно действовать)
- 44 ПРИНИМАЮЩИЙ ЖИЗНЬ (подчиняющийся жизненным обстоятельствам)
- 45 ЧЕСТНЫЙ (откровенный, искренний)

- 46 СОХРАНЯЮЩИЙ СВОЙ ИМИДЖ (защита собственного «лица»)
 47 ПОСЛУШНЫЙ (исполнительный, подчиняющийся правилам)
 48 УМНЫЙ (логичный, мыслящий)
 49 ПОЛЕЗНЫЙ (работающий на благо других)
 50 НАСЛАЖДАЮЩИЙСЯ ЖИЗНЬЮ (наслаждение едой, близостью, развлечениями и др.)
 51 БЛАГОЧЕСТИВЫЙ (придерживающийся религиозной веры и убеждений)
 52 ОТВЕТСТВЕННЫЙ (надежный, заслуживающий доверия)
 53 ЛЮБОЗНАТЕЛЬНЫЙ (интересующийся всем, пытливый)
 54 СКЛОННЫЙ ПРОЩАТЬ (стремящийся прощать другого)
 55 УСПЕШНЫЙ (достигающий цели)
 56 ЧИСТОПЛОТНЫЙ (опрятный, аккуратный)
 57 ПОТВОРСТВУЮЩИЙ СВОИМ ЖЕЛАНИЯМ (занимающийся тем, что доставляет удовольствие)

Вторая часть опросника

Инструкция:

Ниже приведены описания некоторых людей. Пожалуйста, прочитайте каждое описание и подумайте, насколько каждый человек похож или не похож на Вас. Поставьте крестик в одной из клеточек справа, которая показывает, насколько описываемый человек похож на Вас.

Профиль личности

	Очень похож на меня	Похож на меня	В некоторой степени	Немного похож на меня	Не похож на меня	Совсем не похож на меня
1. Придумывать что-то новое и быть изобретательным важно для него. Он любит поступать по-своему, на свой лад.						
2. Для него важно быть богатым. Он хочет, чтобы у него было много денег и дорогих вещей.						
3. Он считает, что важно, чтобы с каждым человеком в мире обращались одинаково. Он верит, что у всех должны быть равные возможности в жизни.						
4. Для него очень важно показать свои способности.						

Он хочет, чтобы люди восхищались тем, что он делает.						
5. Для него важно жить в безопасном окружении. Он избегает всего, что может угрожать его безопасности.						
6. Он считает, что важно делать много разных дел в жизни. Он всегда стремится к новизне.						
7. Он верит, что люди должны делать то, что им говорят. Он считает, что люди должны придерживаться правил всегда, даже когда никто не видит.						
8. Для него важно выслушать мнение людей, которые отличаются от него. Даже если он не согласен с ними, он все равно хочет их понять.						
9. Он считает, что важно не просить большего, чем имеешь. Он верит, что люди должны довольствоваться тем, что у них есть.						
10. Он всегда ищет повод для развлечения. Для него важно делать то, что доставляет ему удовольствие.						
11. Для него важно самому решать, что делать. Ему нравится быть свободным в планировании и выборе своей деятельности.						
12. Для него очень важно помогать окружающим. Он хочет заботиться об их благополучии.						
13. Для него очень важно преуспеть в жизни. Ему нравится производить впечатление на других людей.						
14. Для него очень важна безопасность его страны. Он считает, что государство должно быть готово к защите от внешней и внутренней угрозы.						
15. Он любит рисковать. Он всегда ищет приключений.						
16. Для него важно всегда вести себя должным образом. Он хочет избегать действий, которые люди сочли бы неверными.						
17. Для него важно быть главным и указывать						

другим, что делать. Он хочет, чтобы люди делали то, что он говорит.						
18. Для него важно быть преданным своим друзьям. Он хочет посвятить себя своим близким.						
19. Он искренне верит, что люди должны заботиться о природе. Заботиться об окружающей среде важно для него.						
20. Быть религиозным важно для него. Он очень старается следовать своим религиозным убеждениям.						
21. Для него важно, чтобы вещи содержались в порядке и в чистоте. Ему действительно не нравится беспорядок.						
22. Он считает, что важно интересоваться многим. Ему нравится быть любознательным и пытаться понять разные вещи.						
23. Он считает, что все народы мира должны жить в гармонии. Содействовать установлению мира между всеми группами людей на земле важно для него.						
24. Он думает, что важно быть честолюбивым. Ему хочется показать насколько он способный.						
25. Он думает, что лучше всего поступать в соответствии с установившимися традициями. Для него важно соблюдать обычаи, которые он усвоил.						
26. Для него важно получать удовольствие от жизни. Ему нравится «баловать» себя.						
27. Для него важно быть чутким к нуждам других людей. Он старается поддерживать тех, кого знает.						
28. Он полагает, что всегда должен проявлять уважение к своим родителям и людям старшего возраста. Для него важно быть послушным.						
29. Он хочет, чтобы со всеми поступали справедливо, даже с людьми, которых он не знает. Для него важно защищать слабых.						
30. Он любит сюрпризы. Для него важно, чтобы его жизнь была полна ярких впечатлений.						

31. Он очень старается не заболеть. Сохранение здоровья очень важно для него.						
32. Продвижение вперед в жизни важно для него. Он стремится делать все лучше, чем другие.						
33. Для него важно прощать людей, которые обидели его. Он старается видеть хорошее в них и не держать обиду.						
34. Для него важно быть независимым. Ему нравится полагаться на себя.						
35. Иметь стабильное правительство важно для него. Он беспокоится о сохранении общественного порядка.						
36. Для него очень важно все время быть вежливым с другими людьми. Он старается никогда не раздражать и не беспокоить других.						
37. Он по-настоящему хочет наслаждаться жизнью. Хорошо проводить время очень важно для него.						
38. Для него важно быть скромным. Он старается не привлекать к себе внимание.						
39. Он всегда хочет быть тем, кто принимает решения. Ему нравится быть лидером.						
40. Для него важно приспосабливаться к природе, быть частью ее. Он верит, что люди не должны изменять природу.						

**Опитувальник «Q-сортування тенденцій поведінки у групі»
(В. Стефансон)**

Інструкція: оцініть, свойственні ли вам наступні особливості, згодні ли ви з твердженнями.

- 1.Критичен к оточуючим товаришам.
- 2.Возникает тревога, когда в группе начинается конфликт.
- 3.Склонен следовать советам лидера.
- 4.Не склонен создавать слишком близкие отношения с товарищами.
- 5.Нравится дружелюбность в группе.
- 6.Склонен противоречить лидеру.
- 7.Испытывает симпатию к одному-двум членам группы.
- 8.Избегает встреч и собраний в группе.
- 9.Нравится похвала лидера.
- 10.Независим в суждениях и манере поведения.
- 11.Готов стать на чью-либо сторону в споре.
- 12.Склонен руководить товарищами.
- 13.Радуется общению с одним-двумя друзьями.
- 14.Внешне спокоен при проявлении враждебности со стороны членов группы.
- 15.Склонен поддерживать настроение своей группы.
- 16.Не придает значения личным качествам членов группы.
- 17.Склонен отвлекать группу от целей.
- 18.Испытывает удовлетворение, противопоставляя себя лидеру.
- 19.Хотел бы сблизиться с некоторыми членами группы.
- 20.Предпочитает оставаться нейтральным в споре.
- 21.Нравится, когда лидер активен и хорошо руководит.
- 22.Предпочитает хладнокровно обсуждать разногласия.
- 23.Недостаточно сдержан в выражении чувств.
- 24.Стремится сплотить вокруг себя единомышленников.
- 25.Недоволен слишком формальными отношениями.
- 26.Когда обвиняют – теряется и молчит.
- 27.Предпочитает соглашаться с основными направлениями в группе.
- 28.Привязан к группе в целом более, чем к определенным товарищам.
- 29.Склонен затягивать и обострять спор.
- 30.Стремится быть в центре внимания.
- 31.Хотел бы быть членом более узкой группировки.
- 32.Склонен к компромиссам.
- 33.Испытывает внутреннее беспокойство, когда лидер поступает вопреки его ожиданиям.
- 34.Болезненно относится к замечаниям товарищей.
- 35.Может быть коварным и вкрадчивым.
- 36.Склонен принять на себя руководство в группе.
- 37.Откровенен в группе.
- 38.Возникает нервное беспокойство во время группового разногласия.

- 39.Предпочитает, чтобы лидер брал на себя ответственность при планировании работ.
- 40.Не склонен отвечать на проявления дружелюбия.
- 41.Склонен сердиться на товарищей.
- 42.Пытается вести других против лидера.
- 43.Легко находит знакомства за пределами группы.
- 44.Старается избегать быть втянутым в спор.
- 45.Легко соглашается с предложениями других членов группы.
- 46.Оказывает сопротивление образованию группировок в группе.
- 47.Насмешлив и ироничен, когда раздражен.
- 48.Возникает неприязнь к тем, кто пытается выделиться.
- 49.Предпочитает меньшую, но более интимную группу.
- 50.Пытается не показывать свои истинные чувства.
- 51.Становится на сторону лидера при групповых разногласиях.
- 52.Инициативен в установлении контактов в общении.
- 53.Избегает критиковать товарищей.
- 54.Предпочитает обращаться к лидеру чаще, чем к другим.
- 55.Мне нравится, что отношения в группе слишком фамильярны.
- 56.Любит затевать споры.
- 57.Стремится удержать свое высокое положение в группе.
- 58.Склонен вмешиваться в контакты товарищей и нарушать их.
- 59.Склонен к «перепалкам», «задиристый».
- 60.Склонен выразить недовольство лидером.

Методика «Діагностика міжособистісних відносин» (Л.М. Собчик)

Инструкция: «Перед вами опросник, содержащий различные характеристики. Следует внимательно прочесть каждую и подумать, соответствует ли она Вашему представлению о себе. Если «да», то подчеркните крестом соответствующую порядковому номеру характеристики цифру в сетке регистрационного листа. Если «нет», то не делайте никаких пометок на регистрационном листе. Постарайтесь проявить максимальную внимательность и откровенность, чтобы избежать повторного обследования. Итак, какой Вы человек?»

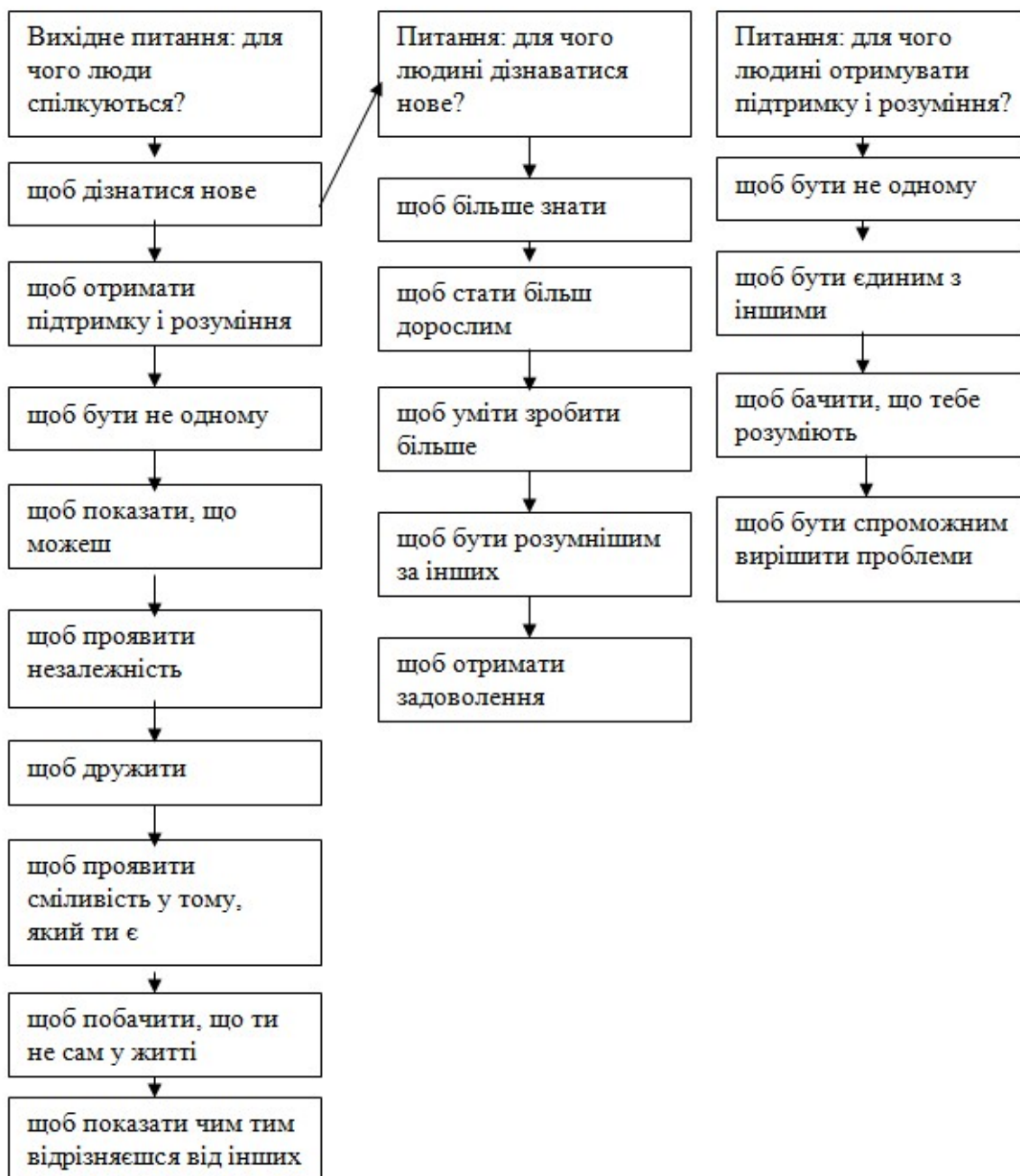
Я – человек, который:

1. Умеет нравиться	67. Начальственно-повелительный
2. Производит впечатление на окружающих	68. Властный
3. Умеет распоряжаться, приказывать	69. Хвастливый
4. Умеет настоять на своем	70. Надменный и самодовольный
5. Обладает чувством достоинства	71. Думает только про себя
6. Независимый	72. Хитрый
7. Способен сам позаботиться о себе	73. Нетерпим к ошибкам других
8. Может проявить безразличие	74. Рачетливый
9. Способен быть суровым	75. Откровенный
10. Строгий, но справедливый	76. Часто недружелюбен
11. Может быть искренним	77. Озлоблен
12. Критичен к другим	78. Жалобщик
13. Любит поплакаться	79. Ревнивый
14. Часто печален	80. Долго помнит обиды
15. Способен проявлять недоверие	81. Самобичующий
16. Часто разочаровывается	82. Застенчивый
17. Способен быть критичным к себе	83. Безынициативный
18. Способен признать свою неправоту	84. Кроткий
19. Охотно подчиняется	85. Зависимый, несамостоятельный
20. Покладистый	86. Любит подчиняться
21. Благодарный	87. Предоставляет другим принимать решения
	88. Легко попадает впросак
	89. Легко поддается влиянию друзей

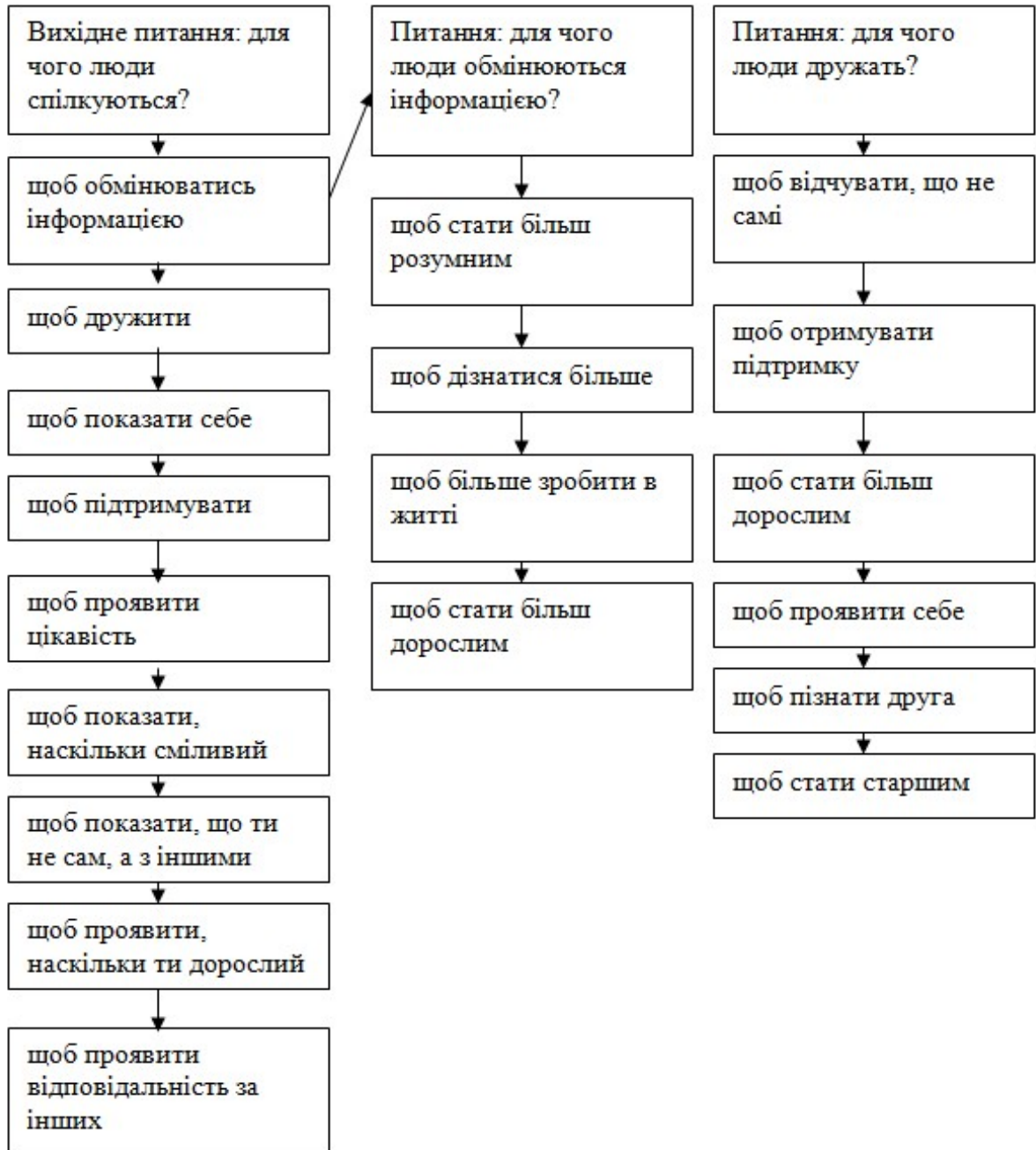
22. Восхищающийся и склонный к подражанию	90. Готов довериться любому
23. Уважительный	91. Благорасположен ко всем без разбору
24. Ищущий одобрения	92. Всем симпатизирует
25. Способный к сотрудничеству, взаимопомощи	93. Прощает все
26. Стремится ужиться с другими	94. Переполнен чрезмерным сочувствием
27. Доброжелательный	95. Великодушен и терпим к недостаткам
28. Внимательный и ласковый	96. Стремится помочь каждому
29. Деликатный	97. Стремящийся к успеху
30. Ободряющий	98. Ожидает восхищения от каждого
31. Отзывчивый к призывам о помощи	99. Распоряжается другими
32. Бескорыстный	100. Деспотичный
33. Способен вызывать восхищение	101. Относится к окружающим с чувством превосходства
34. Пользуется у других уважением	102. Тщеславный
35. Обладает талантом руководителя	103. Эгоистичный
36. Любит ответственность	104. Холодный, черствый
37. Уверен в себе	105. Язвительный, насмешливый
38. Самоуверен и напорист	106. Злой, жестокий
39. Деловитый, практичный	107. Часто гневлив
40. Соперничающий	108. Безчувственный, равнодушный
41. Стойкий и крутой, где надо	109. Злопамятный
42. Неумолимый, но беспристрастный	110. Проникнут духом противоречия
43. Раздражительный	111. Упрямый
44. Открытый и прямолинейный	112. Недоверчивый и подозрительный
45. Не терпит, чтобы им командовали	113. Робкий
46. Скептичен	114. Стыдливый
47. На которого трудно произвести впечатление	115. Услужливый
48. Обидчивый, щепетильный	116. Мягкотелый
49. Легко смущается	117. Почти никому не возражает

50. Неуверенный в себе	118. Навязчивый
51. Уступчивый	119. Любит, чтобы его опекали
52. Скромный	120. Чрезмерно доверчив
53. Часто прибегает к помощи других	121. Стремится снимать расположение каждого
54. Очень почитает авторитеты	122. Со всеми соглашается
55. Охотно принимает советы	123. Всегда со всеми дружелюбен
56. Доверчив и стремится радовать других	124. Всех любит
57. Всегда любезен в обращении	125. Слишком снисходителен к окружающим
58. Дорожит мнением окружающих	126. Старается утешить каждого
59. Общительный и уживчивый	127. Заботится о других
60. Добросердечный	128. Портит людей чрезмерной добротой
61. Добрый, вселяющий уверенность	
62. Нежный и мягкосердечный	
63. Любит заботиться о других	
64. Щедрый	
65. Любит давать советы	
66. Производит впечатление значительности	

**Додаток Б. Фрагменти виконання методик досліджуванми
Фрагмент виконання методики межових смислів (Д.О. Леонт'єв)
досліджуванним-неформалом (Ігор Б., 14 років)**

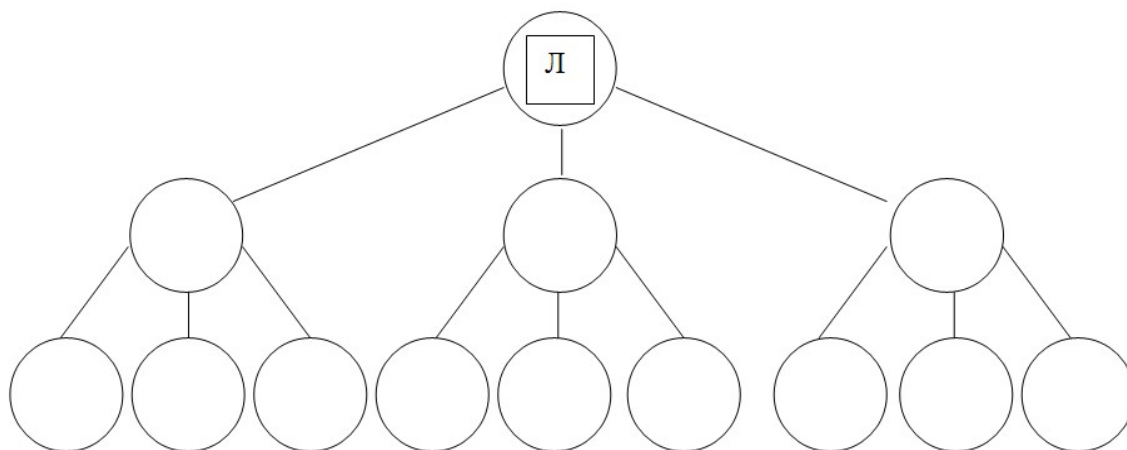

**Приклад виконання методики межових смислів (Д.О. Леонтєв)
підлітком контрольної групи (Олег. О., 14 років)**

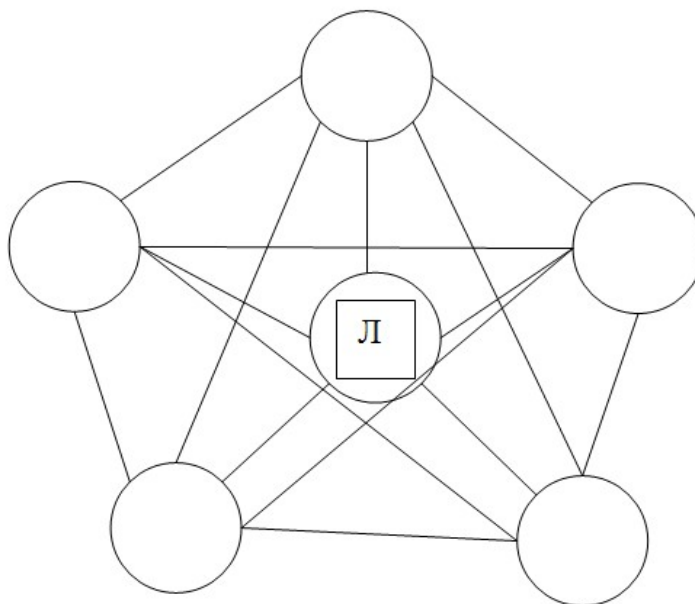
Типові зображення різних типів конфігурацій взаємодії в експериментальній групі, отримані за методикою «Системна дошка» (К. Герінг)

Типовий малюнок лідерсько-опосередкованої взаємодії, що властива агресивним субкультурам

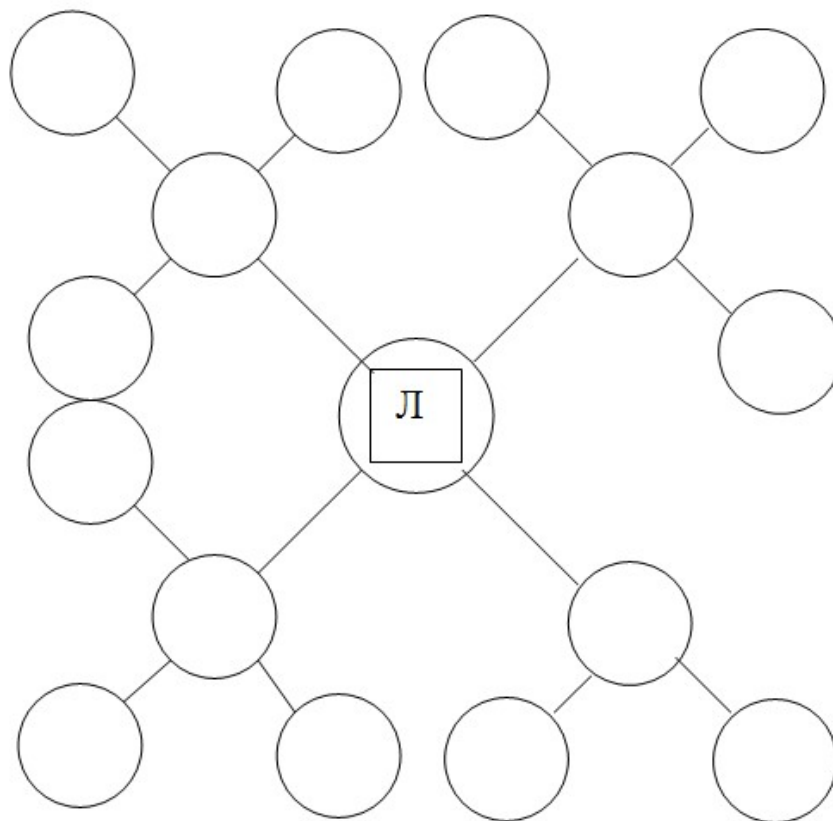
Де, літерою Л позначений лідер групи, а інші члени не мають позначень

Типовий малюнок прямої взаємодії, що властива ептажаним та романтико-ескапістським субкультурам

Де, літерою Л позначений лідер групи, а інші члени не мають позначень

Типовий малюнок альянсно-коаліційної взаємодії, що властива меншою мірою ептажним та романтико-ескапістським субкультурам

, літерою Л позначений лідер групи, а інші члени не мають позначень

Фрагменти проведеного феноменологічного інтерв'ю з представником експериментальної групи

...

Е. «Давай поговоримо з тобою про те, до якої субкультури ти себе зараховуєш і яким чином у даній субкультурі ви проводите час».

Д. «Давайте. Я зараховую себе до субкультури «скін-хеди»».

Е. «Що це за субкультура? Які її особливості?»

Д. «Це субкультура, де ми об'єднані для того, щоб проявити свої налаштування встановити верховенство білої раси, відстояти етнічні права жителів нашої країни, боротися з «чужаками». Що маєте на увазі під особливостями?»

Е.: «Яким чином ви проводите час у групах «скін-хедів?»

Д.: «Способів проведення часу багато. Ми, спілкуємось просто між собою, ходимо на тренування (бокс, боротьба, «качалка», тощо), іноді збираємось посидити у когось вдома»

Е.: «Чи є у вас якісь форми активності, що відрізняють вашу субкультуру від простих дружніх стосунків?»

Д.: «Є. Ми проводимо акції – розклеюємо листівки, обмальовуємо стіни графіті право радикального змісту, виконуємо інші акції (наприклад, бійки з представниками субкультури реперів, тощо). Ми збираємося чотеврега у спеціальному приміщенні – це наші збори»

Е.: «Що ви робите на зборах?»

Д.: «Обговорюємо ідеологічні питання, обговорюємо, що будемо робити в який день, обговорюємо новини»

Е.: «Збори хтось веде? Чи ви збираєтесь спонтанно?»

Д.: «Ні, у нас є «кістяк» – хлопці, які старше нас і давно в «русі», вони призначають такі збори і ведуть їх»

Е.: «Яка роль кожно із вас у таких зборах?»

Д.: «Ми можемо виступати, обговорювати, пропонувати. Які і вони»

Е.: «Але в чому відмінність між вами та старшими «скін-хедами?»

Д.: «Вони мають повагу і авторитет. Найбільш важливі рішення про акції і т.д., приймають вони. Ми такі рішення не приймаємо, хоча ми приймаємо участь в обговоренні, пропонуємо, обговорюємо реалізацію»

Е.: «Коли ви зустрічаєтесь не всі разом, ви спілкуєтесь з будь-якими членами руху?»

Д.: «Ні. Ми спілкуємось у межах «мобів» – груп, де є «старший», а ми разом із ним. Ми рідко спілкуємось з представниками інших «мобів», когось із них можемо навіть і не знати, бачити лише на загальних зборах та «сейшнах»».

Е.: «Що таке загальні збори і «сейшни»?»

Д.: «Це коли представники руху збираються з усього міста, інших міст. «Сейшни» – це концерти груп, які грають праворадикальну музику»

...

Е.: «Скажи, а яка роль твоєї участі в даній субкультурі для тебе? Інакше кажучи, що це тобі дає?»

Д.: «Це дає мені багато. Це смисл мого життя. Коли я в групі «скінів», я відчуваю, що сильний. Ми один одного підтримуємо, надаємо допомогу. Сама участь в зборах і акціях дає мені силу. Я відчуваю, що маю певну місію – збереження життя представників свого народу. Для цього я можу робити багато і не втомлююсь. Коли я виконую акцію, тощо, я знаю для чого це роблю»

Е.: «Тобто, участь в діяльності руху дає тобі сили і підтримку? То відчуваєш себе частиною цілого? Чи відрізняються твої життєві ідеали від ідеалів інших підлітків?»

Д.: «Ви правильно зрозуміли. Це так. Звісно відрізняються. Я маю чіткий перелік переконань та ідеалів, їх можу назвати своїми цінностями, так хлопці кажуть. Ці ідеали дала мені субкультура. Ці ідеали роблять моє життя чітким. Я точно знаю, що мені робити. Це інші підлітки вештаються без діла. У мене і інших хлопців все чітко – ми тренуємося, навчаємося, звісно, і відпочиваємо, але все робимо для того, щоб досягти мети – захисту свого народу від чужаків, встановлення влади білої раси.»

Е.: «Зрозумів. А чи є у вас певні заборони?»

Д.: «Звісно. У нас все чітко визначено. Не можна встановлювати стосунки з представницями інших рас, це призведе до змішання білої та «кольорової» крові, не можна вживати наркотики – це робить мене слабким, треба вести здоровий спосіб життя, щоб бути спроможним відстояти інтереси своєї раси.»

Е.: «Чи є заборони стосовно спілкування з іншими підлітками? Наприклад, представниками інших етнічних груп чи субкультур?»

Д.: «Ні, таких заборон немає. Це б викликало зайвий інтерес і підозру з боку певних установ і органів. Але ми самі менше спілкуємося з представниками інших етнічних груп – це не приємно, вони ж вороги! А з іншими субкультурами спілкуємось помірно»...

Додаток В1. ПРОМІЖНІ ЗНАЧЕННЯ ПІДРАХУНКУ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ ЗА МЕТОДИКОЮ МЕЖОВИХ СМИСЛІВ В ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІЙ ГРУПІ

Шаги агломерации

Этап	Кластер объединен с		Коэффициен ты	Этап первого появления кластера		Следующий этап
	Кластер 1	Кластер 2		Кластер 1	Кластер 2	
1	21	23	1,000	0	0	2
2	20	21	1,000	0	1	12
3	13	17	1,000	0	0	15
4	7	12	,934	0	0	21
5	2	10	,932	0	0	7
6	15	18	,915	0	0	11
7	2	5	,833	5	0	8
8	2	6	,772	7	0	11
9	11	19	,745	0	0	16
10	1	3	,712	0	0	15
11	2	15	,676	8	6	14
12	20	22	,464	2	0	20
13	4	14	,455	0	0	17
14	2	8	,374	11	0	18
15	1	13	,363	10	3	17
16	9	11	,353	0	9	19
17	1	4	,321	15	13	18
18	1	2	,279	17	14	20
19	9	16	,234	16	0	22
20	1	20	,212	18	12	21
21	1	7	,193	20	4	22
22	1	9	,180	21	19	0

**Додаток В2. ПРОМІЖНІ ЗНАЧЕННЯ ПІДРАХУНКУ КЛАСТЕРНОГО
АНАЛІЗУ ЗА МЕТОДИКОЮ МЕЖОВИХ СМИСЛІВ В КОНТРОЛЬНІЙ
ГРУПІ**

Шаги агломерации

Этап	Кластер объединен		Коэффициен ты	Этап первого появления кластера		Следующий этап
	с			Кластер 1	Кластер 2	
	Кластер 1	Кластер 2				
1	15	20	1,000	0	0	2
2	8	15	1,000	0	1	11
3	2	14	1,000	0	0	6
4	11	12	,850	0	0	7
5	3	16	,802	0	0	10
6	2	5	,765	3	0	9
7	9	11	,740	0	4	20
8	22	23	,714	0	0	13
9	2	13	,634	6	0	12
10	1	3	,626	0	5	17
11	8	10	,577	2	0	12
12	2	8	,509	9	11	14
13	21	22	,439	0	8	16
14	2	6	,375	12	0	16
15	4	19	,364	0	0	17
16	2	21	,270	14	13	18
17	1	4	,229	10	15	19
18	2	17	,209	16	0	19
19	1	2	,176	17	18	20
20	1	9	,157	19	7	22
21	7	18	,131	0	0	22
22	1	7	,099	20	21	0

Додаток В3. ПРОМІЖНІ ДАНІ ФАКТОРНОГО АНАЛІЗУ ДАНИХ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЇ ГРУПИ

Полная объясненная дисперсия

Компонента	Начальные собственные значения			Суммы квадратов нагрузок извлечения			Суммы квадратов нагрузок вращения		
	Итого	% Дисперсии	Кумулятивный %	Итого	% Дисперсии	Кумулятивный %	Итого	% Дисперсии	Кумулятивный %
1	5,368	13,421	13,421	5,368	13,421	13,421	4,563	11,708	11,708
2	4,195	9,926	20,348	4,195	9,926	20,348	4,358	9,271	18,980
3	3,807	9,099	28,447	3,807	9,099	28,447	3,571	7,597	26,577
4	3,617	8,695	36,142	3,617	8,695	36,142	3,542	7,536	34,113
5	3,165	7,733	42,875	3,165	7,733	42,875	3,538	7,527	41,641
6	2,875	7,117	48,992	2,875	7,117	48,992	3,102	6,599	48,240
7	2,635	6,606	54,598	2,635	6,606	54,598	2,988	6,358	54,598
8	2,274	5,838	59,435						
9	2,005	4,266	63,702						
10	1,930	4,106	67,808						
11	1,830	3,895	71,702						
12	1,683	3,581	75,283						
13	1,425	3,033	78,315						
14	1,293	2,751	81,066						
15	1,250	2,659	83,726						
16	1,173	2,496	86,222						
17	1,028	2,187	88,409						
18	,842	1,792	90,200						
19	,795	1,692	91,893						
20	,743	1,581	93,474						
21	,594	1,263	94,737						
22	,519	1,104	95,841						
23	,381	,811	96,651						
24	,358	,762	97,413						
25	,285	,607	98,020						
26	,223	,475	98,495						
27	,192	,408	98,903						
28	,137	,292	99,195						
29	,092	,196	99,391						
30	,087	,184	99,575						
31	,075	,160	99,735						
32	,045	,095	99,830						
33	,029	,063	99,893						

34	,024	,050	99,943					
35	,019	,039	99,983					
36	,006	,013	99,996					
37	,002	,004	100,000					
38	1,005E-013	1,010E-013	100,000					
39	1,003E-013	1,006E-013	100,000					
40	1,002E-013	1,003E-013	100,000					
41	1,001E-013	1,002E-013	100,000					
42	1,000E-013	1,000E-013	100,000					
43	-1,000E-013	-1,001E-013	100,000					
44	-1,002E-013	-1,004E-013	100,000					
45	-1,002E-013	-1,005E-013	100,000					
46	-1,003E-013	-1,006E-013	100,000					
47	-1,005E-013	-1,012E-013	100,000					

Метод выделения: Анализ главных компонент.

Додаток В4. МАТРИЦЯ ПОВЕРНУТИХ КОМПОНЕНТ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ФАКТОРНОГО АНАЛІЗУ

Матриця повернутих компонент^а

	Компонента						
	1	2	3	4	5	6	7
ОЖ	,547	,221	,263	,211	-,105	-,469	,288
ЦЖ	-,167	,008	,560	-,251	-,128	-,213	-,024
ПЖ	,705	-,017	,269	,295	,052	-,287	-,103
РЖ	,408	-,060	,170	,276	,146	-,505	,265
ЛКЯ	,105	,120	-,616	-,032	-,135	,042	,287
ІЗ	-,031	,130	,440	,266	-,147	-,131	,353
СДЛ	-,375	,078	,136	,328	,523	,379	-,255
ПСС	-,002	,109	-,361	-,375	,526	-,211	,431
ІД	,140	,228	-,014	,222	-,728	,061	-,122
ІР	-,163	-,040	-,199	,727	-,335	-,153	-,076
ІН	,020	,135	-,500	,209	,114	-,491	,048
СЖК	,113	-,411	,359	,079	-,006	,037	-,075
Цсам	,067	,112	-,143	,068	-,393	-,114	,066
Цстим	,716	,029	-,063	-,127	-,001	-,070	,146
Цгед	-,095	,061	,092	,279	-,061	,625	-,127
Цвл	,158	,047	,103	-,630	-,407	-,252	,027
ЦБ	,088	,391	,396	,060	,303	-,231	-,364
Цдос	-,117	,159	-,631	,284	,255	-,231	,022
Цдоб	-,018	-,621	,145	,025	-,028	,146	,247
ЦТ	,167	,196	,604	-,189	,290	,085	,217
ЦУ	,213	-,065	,188	-,391	,093	-,202	-,154
ЦК	,207	-,017	-,106	,114	,028	,597	,046
КТЗ	-,062	,757	,063	-,076	-,019	,155	,062
КТН	,086	-,820	-,020	,108	,283	-,002	,016
КТБС	,458	,742	-,104	,032	-,270	,128	,077
КТУС	-,458	-,742	,104	-,032	,270	-,128	-,077
КТПБ	,011	-,010	,043	,008	-,008	,096	,873
КТУБ	-,078	-,115	-,027	-,076	-,171	,037	-,837
ТМВВЛ	-,185	-,034	,017	-,620	-,106	-,058	-,261
ТМВНД	-,058	,421	,231	-,157	,133	-,062	,115
ТМВПА	,247	,202	-,146	,174	,425	-,083	-,125
ТМВНС	-,425	,085	-,197	,264	,107	-,175	-,048
ТМВПС	,454	-,237	-,001	,091	-,463	,101	-,148
ТМВЗП	,133	-,310	-,126	,454	-,158	,018	-,116
ТМВСК	-,178	-,099	,276	,094	-,339	-,047	,038
ТМВВВ	,149	,112	,210	,027	,264	,151	-,443
ПСВМ	,704	,348	-,135	-,082	,032	,118	-,191
ПССІ	-,601	-,159	,220	,034	-,044	-,195	-,004
ПТКВ	-,063	,065	-,068	-,107	,139	,529	,010

ДС	,254	-,007	-,519	-,514	-,014	,226	-,138
ДБ	,540	-,100	-,188	,146	,238	,000	-,079
ДП	,140	,406	-,206	,083	,233	-,110	,023
ДКС	,321	-,148	,105	-,004	-,017	,587	,282
ДМВ	-,183	,241	,015	-,468	,031	,062	,105
ДВП	-,443	,237	-,127	-,405	,335	-,030	-,104
ДСС	,217	,262	-,437	,270	-,107	,357	-,217
ДСБ	,247	-,313	-,034	,132	,712	,005	,061

Метод выделения: Анализ методом главных компонент.

Метод вращения: Варимакс с нормализацией Кайзера.

а. Вращение сошлось за 23 итераций.

Додаток Г. Програма розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків-неформалів у контексті інтеграції їх комунікативного досвіду в субкультурах

Заняття 1. Знайомство і налаштування на роботу.

Мета: Знайомство учасників один з одним, з особливостями психологічного тренінгу як методу роботи, формування інтересу і мотивації у підлітків до відвідування подальших занять.

Прийоми: Бесіда. Вправи на самопізнання та саморозуміння. Рухові ігри. Групова дискусія.

Тривалість заняття: 80 хвилин.

Хід заняття

1.1. Вступна бесіда.

Мета: повідомлення учасникам мети та структури тренінгу; мети заняття та регламенту роботи.

Час: 15 хвилин.

Керівник групи інформує учасників про те, що вони будуть зустрічатися разом на спеціальних заняттях (ці заняття не будуть схожі на шкільні уроки) і зможуть займатися при цьому різними видами активності. До останніх відносяться ігри і вправи, бесіди та вивчення індивідуальних психологічних якостей учасників занять з подальшим їх обговоренням. Під час цих занять підлітки розвиватимуть уміння розуміти себе, власні почуття, переживання, прагнення і бажання; визначаться із системою своїх цінностей і смислів, осягнуть питання беззмістовності існування, приділятимуть увагу конструюванню системи своїх смислів і цінностей; визначать роль субкультури у формуванні їх ціннісно-сміслової сфери. Відбувається ознайомлення з основними організаційними вимогами до відвідування та проведення тренінгових занять.

1.2. Вправа «Мої очікування»

Мета: виявити очікування від занять, рівень зацікавленості проблемою, бажання працювати.

Обладнання: стікери, ручки.

Час: 5 хвилин.

Хід проведення.

Учасники тренінгу обмінюються думками та очікуваннями відносно майбутньої взаємодії, записують їх на стікерах та обговорюють по колу.

1.3. Рухова вправа «Олівці»

Мета: покращення соціально-психологічної атмосфери в групі, налагодження контактів між учасниками.

Обладнання: олівці.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи полягає в утриманні олівців, затиснутими між пальцями учасників, що стоять поряд. Спочатку учасники виконують підготовче завдання: поділившись на пари, стають один навпроти одного на відстані 70 – 90 см. і намагаються утримати два олівця, притиснувши їх кінці подушечками вказівних пальців. Дається завдання: не випускаючи олівці, рухати руками ввверх-вниз, вперед-назад.

Після виконання підготовчого завдання група стає в коло, олівці затискаються між подушечками вказівних пальців сусідів. Група, не випускаючи олівців, синхронно виконує завдання: підняти руки, опустити їх, повернутися у вихідне положення; витягнути руки, відвести назад; зробити по два кроки вперед і назад; нахилитися вперед та випрямитися; присісти і встати тощо.

При виконанні вправи від учасників вимагається чітка координація сумісних дій на основі невербального сприйняття один одного. Важливою є необхідність будувати свої дії з урахуванням рухів партнерів.

Проведення вправи завершується її обговоренням, під час якого знаходяться відповіді на наступні запитання: Які дії повинен виконувати кожен з учасників щоб олівці не падали? На що треба орієнтуватися при виконанні цих дій? Як встановити з оточуючими необхідне для цього взаєморозуміння, навчитися «відчувати» іншу людину?

Після колективного обговорення відбувається перехід до презентації учасників з метою кращого сприйняття ними один одного у процесі подальшої групової роботи.

1.4. Вправа «Представлення себе»

Мета: знайомство учасників та виявлення їх індивідуальних особливостей.

Обладнання: м'яка іграшка.

Час: 10 хвилин.

Хід проведення.

Учасники стають в коло. Ведучий, тримаючи у руках м'яку іграшку, представляється: говорить своє ім'я і кілька цікавих фактів про себе, після чого перекидає іграшку будь-якому іншому учаснику. Наступний ловить, представляється і знову перекидає її наступному учаснику і т.д. Така процедура відбувається до тих пір, поки іграшка не побуває у руках кожного з учасників групи. Після цього перекидання відбувається у зворотньому порядку, але кожен учасник сам вже не представляється, а замість цього по пам'яті називає ім'я тієї людини, якій збирається кинути іграшку.

1.5. Мозковий штурм: «Правила роботи групи»

Мета: спільно прийняти правила роботи групи, що сприяють створенню доброзичливого, комфортного соціально-психологічного клімату в групі.

Обладнання: ватман, маркер.

Час: 10 хвилин.

Хід проведення

Учасникам пропонують виробити правила, які забезпечать ефективність роботи, а спілкування зроблять приємним і корисним. Кожне запропоноване правило записують на ватмані. Потім – загальне обговорення, в ході якого учасники доповнюють чи змінюють правила.

Доцільно почати з практичних речей, а потім перейти до власне «психологічних» правил: рівності, активності, психологічної безпеки, доброзичливого ставлення один до одного тощо.

Правила можуть містити час, коли починає і завершує роботу група, час перерв, якщо вони потрібні. Також учасникам пропонується звертатися один до одного і до тренера на «ти» і тільки на ім'я.

Після того, як правила будуть прийняті групою, учасникам пропонується визначити найважливіші з них та ті, які буде найскладніше виконувати.

Орієнтовані правила роботи тренінгової групи:

Правило персоніфікації висловлювань (говорити від свого імені);

Тут і тепер;

Активності;

Уміння слухати, розуміти;

Бути толерантним до інших;

Зворотного зв'язку;

Лаконічність;

Відвертість, довіра;

Добровільність;

Конфіденційність.

1.6. Групова дискусія «Факти про нас»

Мета: забезпечити ознайомлення учасників тренінгу один із одним; створити позитивну психологічну атмосферу для групової роботи.

Обладнання: ватман, маркер.

Час: 20 хвилин.

Хід проведення

Учасники поділяються на 2–3 групи, рівні за кількісною та тендерною ознаками. Ведучий оголошує підліткам питання, що подані нижче. Учасники, які можуть позитивно відповісти на кожне запитання, всередині своїх підгруп розповідають про згадувані факти більш детально: коли, де і при яких

обставинах мали місце події, що згадуються. Після цього ведучий називає кількість балів, якими оцінюються різні варіанти відповідей на питання, і всередині кожної з підгруп підліток, що обраний на роль «рахівника», підраховує загальну суму балів, що набрана у підгрупі.

Орієнтовні запитання:

- 1.Хто і на яких музичних інструментах уміє гарно грати? (1 бал за кожний інструмент)
- 2.Хто був на різних континентах? (1 бал за кожний континент)
- 3.Хто коли-небудь плавав на човні?
- 4.Хто бачив пожежу протягом останнього року?
- 5.Хто і якою іноземною мовою володіє?
- 6.Хто вже самостійно заробляє гроші?
- 7.Хто хоча б раз за останній місяць був в театрі?
- 8.Хто протягом останніх двох тижнів був на якомусь концерті?
- 9.Хто за останній місяць прочитав хоча б одну книгу, яка не входить до шкільної програми?
- 10.Хто вже бував на психологічних тренінгах окрім цього?

На обговорення кожного питання дається 1–2 хвилини, але якщо це викликало дискусію, час доцільно збільшити. Спочатку питання задаються ведучим, потім кожна команда придумує по два запитання. У кінці дискусії підраховується загальна сума балів у кожній з команд, підлітки повертаються у спільне коло і діляться найбільш цікавими фактами один про одного, які вони почули і запам'ятали під час роботи у підгрупах.

1.7. Підведення підсумків заняття

Мета: отримати зворотній зв'язок від учасників тренінгу для оцінки ефективності проведеного заняття.

Час: 10 хвилин.

Проводиться у вигляді короткого обміну враженнями між учасниками по колу. Підлітки по черзі виражають своє емоційне ставлення до виконуваної

ними спільної роботи, нової для них інформації та висловлюють загальне враження від заняття.

Модуль 2. Усвідомлення власної системи цінностей і смислів

Заняття 2. Пізнання меж власного «Я»

Мета: розкрити можливості учасників у самопізнанні та розвинути їх рефлексивні уміння.

Тривалість заняття: 80 хвилин.

Хід заняття

2.1. Повторення правил роботи групи.

Мета: сприяти розумінню учасниками групових норм та їх значення.

Час: 10 хвилин.

Тренер, використовуючи плакат «Правила роботи групи», стисло їх коментує.

2.2. Вправа «Подарунок»

Мета: активізація групи, налаштування на позитив і початок роботи.

Час: 5 хвилин.

Інструкція: Зараз ми робитимемо подарунки один одному. Починаючи з ведучого, кожен по черзі засобами пантоміми зображає якийсь предмет і передає його своєму сусіду справа (морозиво, їжачок, гирю, квітку, пташку і тому подібне).

2.3. Вправа «Хто я» (З.С.Карпенко)

Мета: усвідомлення власних психологічних особливостей учасниками, розвиток навичок рефлексії.

Час: 15 хвилин.

Учасникам пропонується чесно та відверто завершити речення:

- Я пишаюсь собою, коли я...
- Я приваблива людина, коли я...
- У мене є дві такі чудові риси...
- Одна із самих кращих речей, які я робив (ла) у своєму житті...

Обговорення питання:

- Чи важко було відповідати на ці питання? Чому?

- Чи відчували Ви труднощі, коли писали про себе «добре»?

2.4. Вправа «Мої достоїнства» (І.С.Булах)

Мета: усвідомлення власних психологічних особливостей учасниками, розвиток навичок рефлексії.

Час: 25 хвилин.

Психолог пропонує підліткам протягом 5 хвилин скласти перелік своїх сильних сторін, які вони цінують у собі і які додають їм впевненості у своїх силах. Пропонується заповнити таку таблицю:

Мої достоїнства

- 1.
- 2.
- 3.

Потім усі сідають у коло і по черзі розповідають про те, що вони написали. На виступ дається 2 хвилини. Слухачі можуть уточнювати деталі, але не мають права висловлюватися. Наприкінці проводиться групова дискусія, у ході якої увага учасників акцентується на тому, що загального було в їхніх висловлюваннях, звертається увага на почуття, які кожен з них випробував.

2.5. Вправа «Моя картина світу»

Мета: розвиток навичок рефлексії та самоаналізу, визначення життєвих пріоритетів.

Час: 20 хвилин

Кожен з учасників отримує аркуш паперу и олівці. Протягом 7 хв. вони мають намалювати те, що для них є значимим. Тобто ту картину світу якою вони живуть. Після цього кожен демонструє малюнок та проговорює його.

Обговорення:

Які труднощі виникли під час виконання цієї вправи?

Яким чином їх можна позбутися?

Чому, на вашу думу, знання своєї картини світу є важливим?

2.6. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 3. Пізнання системи цінностей і смислів

Мета: сприяти усвідомленню учасниками їх ціннісних пріоритетів та системи особистісних смислів, інтегрувати їх бачення власного «Я».

Тривалість заняття: 80 хвилин.

3.1. Рольова гра «Мобільні телефони пліткують»

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Учасники діляться в пари, беруть свої мобільні телефони і від їх особи знайомляться, спілкуються один з одним, розповідаючи про своїх господарів: який у них господар, в якому він зараз настрої, чим займається, з чим прийшов на групу, чого очікує від ведучого та інших присутніх осіб і т.д.

3.2. Вправа «Девіз»

Мета: розгляд та осмислення життєвих принципів, стимулювання активності учасників щодо визначення власного життєвого смислу.

Охарактеризуйте людей, що живуть під наступними принципами:

«Бери від життя все, ти цього вартий»;

«Краще синиця в руках, ніж журавель у небі»;

«Робота не вовк, в ліс не втече»;

«Якщо ти нічого не можеш, ти нічого не повинен хотіти»;

«Не в свої сані не сідай»;

«Хто не працює – той не їсть»;

«Просіть – і дадуть вам, шукайте – і знайдете, стукайте – і відчинять вам»;

«Падаючого підштовхни»;

«Честь вища за здобуток».

Обговорення:

Які життєві стратегії виражають ці формулювання?

Охарактеризуйте людей, що живуть за ними.

З ким із них Ви хотіли б мати справу?

Який з цих девізів Вам найближчий?

Придумайте такий, що найповніше відображає Вашу життєву позицію.

3.3. Вправа «Презентація: сильні і слабкі сторони моєї особистості»

Мета: усвідомлення унікальності особистості кожної людини, продовжити знайомство учасників один з одним.

Процедура вправи передбачає те, що усі учасники по-черзі повідомляють про свої сильні і слабкі сторони у формі довільної розповіді.

3.4. Вправа «Цінності»

Мета: визначення ієрархії індивідуальних цінностей учасників тренінгу

Хід вправи

Учасникам групи надаються списки допустимих людських цінностей:

1. Цікава та престижна робота;
2. Хороша ситуація в країні;
3. Суспільне визнання;
4. Матеріальний достаток;
5. Любов;
6. Сім'я;
7. Задоволення та розваги;
8. Самовдосконалення;

9. Свобода;
10. Справедливість;
11. Доброта;
12. Чесність;
13. Щирість;
14. Віра;
15. Здоров'я;
16. Розум;
17. Цілеспрямованість;
18. Наполегливість.

Потім кожному пропонується вибрати із даного списку п'ять самих головних для людини цінностей і дві цінності, які не дуже значимі в даний момент. Після етапу індивідуальної роботи учасники об'єднуються в малі підгрупи (по 3-4 людини) і обговорюють свої варіанти. Потім відбувається міжгрупове обговорення, під час якого учасники діляться своїми враженнями.

3.5. Вправа «Метафора»

Мета: розвиток творчої уяви, усвідомлення понять «цінність» і «смысл», їх сутності та значущості.

Час: 20 хвилин

Хід проведення

1. Опишіть себе в якості будь-якої цінності, а саме: хто вона, як називається, де знаходиться, яка її роль, із ким/чим вона взаємодіє, як впливає на оточуючих та світ загалом.

2. Опишіть себе в якості власної життєвої цінності.

3. Опишіть себе в якості конкретного життєвого смислу.

Обговорення:

Що складного для вас було у даній вправі?

З чим пов'язані дані труднощі?

Яким чином ви їх перебороли?

3.6. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 4. Пізнання моєї системи смислів

Мета: сприяти усвідомленню учасниками їх системи особистісних смислів, інтегрувати їх бачення власного «Я».

Тривалість заняття: 80 хвилин.

4.1. Вправа-розминка «Маятник»

Мета: стимулювання взаємної довіри учасників та покращення соціально-психологічної атмосфери у групі.

Час: 5 хвилин.

Хід проведення

Учасники розбиваються на трійки. Двоє учасників стають обличчям один до одного на відстані 120 – 150 см, тримаючи руки долонями вперед на рівні грудей. Третій учасник стає між ними, розслабляється і починає вільно падати вперед чи назад у руки одного з двох. Їх задача – м'яко ловити його на руки (з опорою на плечі) і легко відштовхувати від себе так, щоб він почав падати у іншу сторону. Таким чином, середній учасник вільно і розслаблено розкачується між двома крайніми. Після цього відбувається зміна ролей таким чином, щоб у ролі середнього учасника побував кожен.

Обговорення:

Що ви відчуваєте, коли до вас торкаються руками?

Чи комфортно ви себе почували при виконанні вправи?

Чи довіряли ви партнерам?

Чи вважаєте, що можете довіряти власним рукам у виконанні такої вправи?

4.2. Вправа «Подарунки»

Мета: сприяти окресленню переважаючих цінностей та смислів учасників тренінгу.

Час: 15 хвилин

Хід проведення

Учасники на аркушах паперу записують назви подарунка для кожного учасника. Потім кожному вручається його набір «подарунків». Таким чином учасник отримує певну кількість аркушів з назвами подарунків. Дарувати можна було все, що завгодно, як матеріальні речі, так і риси характеру, особистісні властивості. Потім кожен учасник рангує отримані подарунки за значущістю для себе. Результати рангування учасників вивішуються на дошці. Кожен учасник ознайомлюється з ними і оцінює, наскільки вдалим є зроблений ним подарунок. Потім відбувається обговорення результатів вправи.

Вправа дозволяє виявити ієрархію цінностей учасників, порівняти системи цінностей підлітків. Крім цього, учасники отримують можливість подивитися на себе збоку. Учасники визначають також учасника, подарунки якого були найбільш вдалими. Потім учасники пояснюють, чому вони розташували «подарунки» саме так, висловлюють свої коментарі до них, відповідають на запитання інших учасників. З'ясовується, чи більшість «подарунків» становлять особистісні властивості, чи матеріальні предмети. Для учасників вправа є також ілюстрацією того, що право на існування мають різні системи цінностей, часом дуже відмінні від їхніх власних і зовсім не обов'язково переконувати співбесідника у своїй правоті для досягнення взаєморозуміння.

Обговорення:

Які труднощі ви відчували при виборі улюбленого «подарунку»?

Як дана вправ допомогла вам означити систему своїх цінностей?

4.3. Вправа «Смисл життя»

Мета: усвідомлення смислу власного життя.

Час: 10 хвилин

Інструкція: Сядьте, будь ласка, прямо і зробіть кілька глибоких вдихів і видихів... Закрийте очі і зосередьтеся. Уявіть собі старовинну віллу, яка зараз незаселена. Огляньте цю будівлю. Пройдіться по всіх кімнатах, помилуйтеся старовинними меблями, світильниками, картинами і килимами. Тепер підніміться сходами на другий поверх, пройдіть через спальню... Зверніть увагу на фіолетову порт'єру, що трохи прикриває широкі дерев'яні двері. Відсуньте порт'єру убік і відкрийте двері. Зараз ви бачите інші сходи, круті і всі в павутинні. Повільно підніміться сходами і відчиніть двері, що знаходяться вгорі. Ви опинилися в старій бібліотеці, наповненій світлом, що ллється з вікон і проникає крізь скляний дах. Спробуйте прочитати кілька назв книг... Раптом Ви помічаєте, що в кутку кімнати сидить якийсь чоловік. Він каже спокійним, м'яким голосом: «Я чекав тебе». І звідкись із глибини душі до Вас приходить відчуття, що ця людина володіє всіма знаннями світу і може відповісти на всі питання. Ви наважуєтеся поставити йому найважливіше питання: «Навіщо я прийшов у цей світ?»

Відповідь може прийти в словах, в жестах, в переданих телепатично думках або образах. І Ви можете задати цій людині будь-які важливі для Вас питання. Тоді подякуйте старому мудрецю і попрощайтеся з ним. Спустіться по сходах вниз, знову пройдіть по всіх кімнатах. Покиньте цей дім і повертайтеся назад. Ви відчуваєте себе оновленим після цієї зустрічі. Випрямтеся і відкрийте очі».

Обговорення:

Які смисли ви для себе визначили внаслідок виконання цієї вправи?

Які образи вам у цьому допомогли?

4.4. Тренінгова процедура «Образ Я»

Мета: глибоке усвідомлення особистісного існування, поєднання вербального та невербального складників виразності позиції самооцінки.

Час: 10 хвилин

Інструкція: Кожному з учасників дається можливість вимовити слово «Я» з тільки йому притаманною інтонацією, мімікою, жестами. Необхідно зробити це так, щоб одним словом найбільш повно висловити сприйняття свого власного «Я», свою індивідуальність, а також своє місце в світі.

Обговорення:

Чи вдалося вам передати інтонацією увесь спектр своїх індивідуальних особливостей?

Що це за особливості, поясніть нам?

4.5. Вправа «Візуалізація цінностей»

Мета: утворення асоціативних уявлень про систему власних цінностей та своє «Я».

Час: 5 хвилин

Учасникам пропонується уявити собі щось цінне. Це може бути особистісна властивість, мета, матеріальна річ тощо. Учасники повинні якомога чіткіше уявити образ цієї цінності, осмислити її природу, сутність, усвідомити своє ставлення до неї. Потім учні діляться враженнями. При обговоренні цікаво звернути увагу на те, чи образи уяви пов'язані з майбутніми життєвими планами або особистісними властивостями, якими учасники хотіли б володіти.

4.6. Вправа «Пори року моєї душі» (З.С.Карпенко)

Мета: сприяти усвідомленню учасниками власних життєвих цілей.

Час: 20 хвилин

Хід проведення

Перед вправою потрібно зосередити увагу учасників на тому, що життя не стоїть на місці, воно постійно змінюється подібно до того, як міняються пори року. Тому для особистісного розвитку учасникам тренінгу необхідно

зрозуміти і усвідомити, що їхні сьогоднішні цілі, цінності, установки, інтереси не вічні, вони є передумовами для виникнення чогось нового. Після цього учасники на аркушах паперу повинні скласти список (приблизно з п'яти пунктів) того, що в їхньому житті втрачає свою значущість, відмирає, проте ще не зникло зовсім.

Потім учасники складають другий список, в якому перераховували те, що в їхньому житті з'являється нового, такого, яке поки що перебуває на стадії зародження і ще не стало повноцінною частиною життя. Протягом 15 хвилин учасники якомога конкретніше повинні описати свої думки. Потім з другого списку учасники обирають пункт, який їх найбільше зацікавив і обдумують його важливість та вплив на своє подальше життя, аналізують можливі варіанти розвитку. Учасники можуть згадувати нову життєву позицію, необхідність самостійно вирішувати свої проблеми, відповідальність, потребу в самостійності, нові інтереси та потреби.

Після виконання вправи учасники діляться враженнями. Вони відзначають чи вправа допомогла їм краще усвідомити своє майбутнє, цілі, зрозуміти важливість та складність їхньої теперішньої ситуації.

4.7. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 5. Інтегрування системи смислів

Мета: сприяти інтегруванню учасниками їх системи особистісних смислів і цінностей.

Тривалість заняття: 80 хвилин.

5.1. Рухова вправа «Циферблат»

Мета: тренувати уважність учасників один до одного, активне включення їх у групову взаємодію в ситуації «тут і зараз».

Хід проведення

Учасники, які сидять по колу, уявляють, що утворюють «циферблат годинника» – кожен учасник відповідає певній цифрі на ньому. У випадку, якщо підлітків більше за 12, на деякі цифри буде припадати по два учасники. Якщо кількість учасників менша 12, то деяким із них доведеться відобразити по дві цифри. Після цього хто-небудь замовляє час, який необхідно продемонструвати, а «циферблат» його показує – спочатку підстрибує та плескає у долоні той, на чію цифру випав показник годинної стрілки, потім – хвилинної. Вправа відпрацьовується близько 15 разів із максимальним залученням кількості учасників, після чого відбувається коротке обговорення.

5.2. Вправа «Верстові стовпи мого майбутнього» (З.С.Карпенко)

Мета: сприяти впорядкуванню учасниками власних життєвих цілей.

Час: 20 хвилин

Хід проведення

Учасникам пропонується заглянути в своє майбутнє на ними самими вибраний відрізок часу (на рік, п'ять років, десять років). Учасники тренінгу описують, чого вони хотіли б досягти за цей час, чого навчитись, ким стати. Далі кожна ціль уявляється верстовим стовпом на шляху життя. Вісім–десять таких важливих життєвих цінностей-цілей розташовуються в потрібній часовій послідовності та позначаються кількома ключовими словами. Потім учні складають список цілей на майбутнє та обмірковують його розумність, доцільність. Допомогти їм в цьому повинні наступні запитання, що записуються на дошці:

Як мені досягти своєї цілі?

Що залежить від мене, а що від інших?

Які перешкоди можуть трапитись на шляху?

Від чого, можливо, доведеться відмовитись?

Що я виграю?

Хто, крім мене, може отримати користь від досягнення цієї цілі?

На роздуми відводиться близько десяти хвилин.

Учасники тренінгу відзначають, чи вправа допомогла їм краще усвідомити та чіткіше уявити свої життєві цілі та перспективи. Потрібно зауважити, чи учні серед цілей згадують майбутню професію («цікава робота», «престижна, оплачувана робота», «кар'єра»), чи називають конкретний вид діяльності.

5.3. Вправа «Бідність, багатство і Господь Бог» (З.С.Карпенко)

Мета: сприяти корекції спектра цілей особистості, перегляду старих цілей, які, можливо, вже втратили своє значення і тепер гальмують розвиток особистості.

Час: 25 хвилин

Хід проведення

Дана вправа покликана шляхом уявного перенесення в кризову ситуацію з'ясувати несвідомі орієнтири, до яких прагне людина, розкрити несвідомі прагнення та бажання. Це повинно скоригувати спектр життєвих цілей особистості. Для цього учасники повинні послідовно уявити ряд надзвичайних, екстремальних ситуацій. учасникам пропонується уявити, що вони раптом втратили все своє майно, гроші, стали дуже бідними. Протягом 10 хвилин учасники розмірковують, що в своєму житті вони за будь-яку ціну хотіли б зберегти, як вони діяли б, що в такій ситуації було б позитивним, які відчуття вони переживали б тощо.

На другому етапі учасники уявляють, що стали неймовірно багатими і протягом 10 хвилин описують свої плани, дії, переживання в цій ситуації.

Потім учні уявляли себе в ролі Бога і записували, що вони робили б, що змінили б у світі.

В кінці тренер пропонує учасникам задуматися про те, що їм хочеться змінити у власному житті, чи змінилися їхні цілі після вправи, що стало більш важливим, а що втратило свою значущість.

5.4. Вправа «Близнюк здалеку»

Мета: дана вправа спрямована на рефлексію ціннісно-сислової сфери особистості, виявлення головних ціннісних орієнтацій в житті людини.

Час: 20 хвилин

Хід проведення

Тренер радить учасникам тренінгу уявити собі існування свого брата-близнюка (чи сестри близнючки), про якого раніше він нічого не знав. Пропонується дати відповідь на запитання про те, які саме обставини життя близнюка можуть пробудити заздрість, і найбільш детально записати дані обставини.

Доцільно було б, щоб перед початком даної процедури учасники тренінгу були дуже добре «розігріті»: у них не було зажатості та досить добре працювала фантазія.

Інструкція для чоловіків: Уявіть, що Ви дізналися про існування свого брата-близнюка. Вас розлучили ще з дитинства. Зараз він проживає дуже далеко, але приїхав до Вас погостювати. Ви розбалакалися, багато дізналися один про одного. І у чомусь Ви позаздрили брату.

Постає запитання. Що ж саме могло пробудити у Вас цю заздрість, які обставини життя брата?

Обов'язково пишуть усе, що спадає на голову. Коли б Ви уявили дану сцену в усіх подробицях, тоді б Вам було легше дати відповідь на поставлене запитання. Попробуйте уявити який вигляд має Ваш брат-близнюк, у що саме він одягнутий, яка у нього зачіска і так далі. Уявіть як і що він говорить, його персональні стилі поведінки. Уявіть також і те, як Ви йому заздрите і як Ви злитесь.

Занотуйте на аркуші паперу все те, що могло б пробудити заздрість. Постарайтесь написати конкретно, не обмежуючись загальними виразами, наприклад, такими як: «Успіх в житті» чи «Щастя в особистому житті».

Інструкція для жінок: Уявіть, що Ви довідалися про існування своєї сестри-близнючки. Вас розлучили ще з дитинства. Зараз вона проживає дуже далеко, але приїхала до Вас погостити. Ви розбалакалися, багато довідалися про життя один одного. І у чомусь Ви позаздрили сестрі.

Назріває питання. Що ж саме могло пробудити у Вас цю заздрість, які обставини життя сестри?

Обов'язково пишть усе, що спадає на голову. Коли б Ви уявили цю сцену в усіх деталях, то тоді Вам буде легше дати відповідь на поставлене запитання. Попробуйте уявити який вигляд має Ваша сестра-близнюк, у що саме вона вдягнена, яку має зачіску і так далі. Уявіть також як і що вона говорить, її персональні стилі поведінки. Уявіть і те, як Ви заздрите та як Ви злитесь на неї.

Занотуйте на аркуші паперу все те, що може викликати заздрість. Постарайтесь писати конкретно, не обмежуючись загальними висловами, до прикладу, такими як: «Успіх в житті» чи «Щастя в особистому житті».

Обговорення:

1. Чи не вважаєте ви, що ті обставини, які викликають заздрість у нас, і є нашими істинними цінностями?

2. Як ви думаєте, заздрість це погане почуття? Чи може заздрість бути хорошого змісту?

3. Ви не проти того, щоб ми зараз усі разом побажали Вам того, що у Вас вийшло?

5.5. Вправа „Сто питань”

1) Складіть список із сотні питань, які є особливо важливими для вас.

Ваш перелік може включати в себе питання будь-якого роду, аби вони містили в собі щось таке, що дійсно хвилює вас, починаючи, наприклад, з питання: „Як мені змінити моє життя на краще?” або „Як мені навчитися

приділяти більше часу людям, яких я люблю? ” Ви можете скласти цей список за один підхід. Це у вас вийде, якщо ви приділите цьому заняттю достатній час, і ніщо інше не буде займати вашу свідомість. Пишіть швидко, фіксуючи на папері думки, що приходять в голову, не турбуючись про правильність правопису або повторення одного і того ж питання іншими словами. Ви також можете виконати цю вправу, повертаючись до неї кілька разів.

2) Коли ваш список буде готовий, приступайте до наступного етапу роботи над собою. Перегляньте свій список питань з початку до кінця і підкресліть маркером питання на постійно повторювані теми, виділіть їх різним кольором. Тепер проаналізуйте те, що вийшло. Про що більшість ваших питань? Про ваші справи? Про взаємовідносини з іншими людьми? Про матеріальні проблеми? Про сенс життя? Про ваше майбутнє? Не намагайтеся оцінювати, гарні чи погані проявилися в питаннях теми. Адже важлива не оцінка, а аналіз своєї свідомості.

3) Тепер визначте у вашому списку десять питань, які здадуться вам найбільш важливими. Випишіть їх окремо в порядку їх значущості для вас - починаючи від одиниці й до десяти. Тепер вдумливо проаналізуйте ці питання. Чому вони прийшли у вашу свідомість? Як давно з'явилися ці питання у вашому житті? Чи задають собі такі ж питання ваші друзі? Яку відповідь ви можете дати на них? Чому саме таку відповідь? Задумайтеся, чи можуть поставлені питання спонукати вас до прийняття якихось важливих рішень?

5.6. Вправа „Лист ведучому”

Ця вправа дасть можливість отримати важливу інформацію про групу, підтримувати ведучому стосунки з учасниками навіть у великих за розміром групах і показати кожному її члену, що ведучому цікава і важлива його думка. При цьому необхідно, щоб після виконання вправи група отримала зворотний зв'язок про написані листи.

„Я хочу попросити, щоб Ви написали мені лист. Я часто розмірковую про нашу групу і про кожного з Вас. Може виявитися так, що в цих роздумах

я в чомусь не цілком права. Допоможіть мені скорегувати моє уявлення про групу. Напишіть про те, що, на Вашу думку, мені слід було б знати чи змінити; що Вам підходить і що не підходить у нашій із Вами спільній діяльності”.

5.7. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Модуль 3. Конструювання системи нових смислів і цінностей на основі усвідомлення свободи, ізоляції та беззмістовності.

Заняття 6. Робота з ізоляцією, свободою та відповідальністю

Мета: сприяти прийняттю підлітками можливості соціальної ізоляції як даності, сприяти виробленню навичок самодостатності.

Час проведення: 80 хвилин.

6.1. Групова дискусія «Позитивні і негативні сторони самотності»

Мета: розширити бачення самотності учасниками.

Проведення: учасники спільно заповнюють таблицю, де спочатку обговорюють позитивні і негативні сторони самотності, а потім – записують варіанти, як і отримали найбільшу кількість аргументів.

Обговорення:

Що нового для себе ви дізналися про самотність?

Чи згодні ви з тим, що самотність має позитивні сторони, визначені нами?

Як перебування на самоті може допоїти нам краще зрозуміти себе і інших людей?

6.2. Малювання на тему «Для чого мені ізоляція»

Завдання : зобразити свої думки стосовно поняття «ізоляція». Зображення необхідно прокоментувати.

Обговорення:

Чому саме такі символи обрані для позначення ізоляції? Яке вони мають значення?

Що позитивного дає людині ізоляція?

6.3. Вправа «Способи уникнення ізоляції»

Мета: розширити бачення підлітками способів уникнути ізоляції

Відбувається у вигляді обговорення способів уникнення ізоляції учасниками тренінгу (спілкуватися з друзями, спілкуватися з сім'єю, відвідувати гуртки, секції, відвідувати школу, спілкуватися з сусідами, спілкуватися у соціальних мережах, спілкуватися з незнайомими людьми, тощо).

Обговорення: чи справді особистості необхідно настільки багато контактів з усіма можливими партнерами по спілкуванню? Чи може для особистості має значення лише довірливе спілкування зі значимими людьми?

Чи треба шукати постійного спілкування з будь-якими людьми?

Якщо людина приймає ізоляцію (може бути як із іншими, так і на самоті), які критерії повинні у неї бути для вибору партнерів по спілкуванню? Чому?

6.4. Вправа «Досвід ізоляції» (проводиться за готовністю групи: за наявності достатнього рівня відвертості та розвитку навичок вербалізації)

Мета: переформатувати особисте ставлення учасників до ізоляції.

Проведення : у парах учасники розповідають один одному випадки ізоляції з їх життя (чи життя інших людей, персонажів, але краще – зі свого життя), другий учасник намагається переформатувати ставлення людини

таким чином: те, що я опинився в ситуації ізоляції, дало мені можливість повному усвідомити стосунки між людьми, оцінити їх відвертість, свою поведінку і свої можливості, і я набув умінь як бути на самоті, так і навчився відкриватися іншим людям, вибудовувати межі з іншими людьми.

6.5. Вправа «Свобода і відповідальність»

Мета: сприяти усвідомленню свободи молодій особистості та відповідальності, що вона несе за усі свої вчинки

Пропонується працюючи у групах 3-4 учасники, спочатку генерувати ідеї, що відображають свободи підлітків (наприклад, «Я маю свободу вибору місця навчання»), потім інші учасники підгрупи надають свої думки сто воно відповідальності, що слідує за таким проявом свободи. Важливо, щоб прояв свободи говорила одна людина, а відповідальності – кілька, адже особистість часто бачить свою свободу, але не прагне відповідати за її прояви. Учасники підгруп змінюються ролями після обговорення кожного прояву свободи.

Обговорення:

Що ви дізналися про свободу?

Чи побачили ви, що маєте більше свободи, ніж думали до цього?

Чим завжди вам були зрозумілі аргументи інших учасників про особливості відповідальності за ваші прояви свободи?

6.6. Малюнок «Що для мене відповідальність»

Завдання: у будь-якому зручному для учасника вигляді зобразити поняття «відповідальність» і прокоментувати своє зображення. Всі учасники роблять це по колу.

Обговорення:

Які прояви відповідальності вам найбільше сподобалися і чому?

Чи розширилось ваше розуміння сутності відповідальності після даної вправи?

Як ваші цінності пов'язані з вашою відповідальністю?

Чому нам буває складно нести відповідальність за свої вчинки?

Яким чином ми можемо стимулювати власну відповідальність?

6.7. Вправа «Зіткнення з обмеженнями реальності»

Мета: досягти усвідомлення учасниками ефективності зміни власного ставлення та переструктурування досвіду як важливого чинника вирішення складних проблем

Вступ. Оскільки в житті будь-якої людини періодично виникають об'єктивно несприятливі ситуації, ця техніка спрямована на зміну точки зору учасника. Така зміна має кілька різновидів.

Вправа відбувається в таких етапах.

1. Учаснику пропонується визначити обмеження, які він відчуває.
2. Учаснику пропонується описати усі можливі прояви свободи
3. У діалозі з іншим учасником підліток обговорює можливі прояви свободи в рамках обмежень реальності. Наприклад, не можу піти з дому через сварки з батьками, бо за них хвилююся і боюся. Але можу змінити свою лінію поведінки – вивести їх на розмову, допомагати їм, тощо.
4. Досягти зміни установки із «перебування в клітці обставин», на «можливості прояви свободи не зважаючи на обмеження».

Обговорення відбувається у групі:

Чи вдалося вам досягти переструктурування бачення проблеми?

Чи змогли ви віднайти прояви свободи, що допомагають вам вирішити питання в обмеженнях? Які? Чому?

Які прояви свободи є для вас загальними і можуть бути застосовані у різних життєвих сферах?

6.8. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 7. Робота зі своїми слабкими сторонами як основи втрати смислу

Мета: сприяти усвідомленню підлітками своїх слабких сторін та окреслити способи їх врахування для подолання беззмістовності

Час проведення: 80 хвилин.

7.1. Вправа-розминка «Моє Я»

Мета: сприяти психологічній готовності учасників до роботи у групі та покращення емоційного налаштування на самозміну.

Час: 5 хвилин.

Хід проведення

Учасникам по-черзі пропонується назвати себе у будь-якій жартівливій формі, але так, щоб назва відображала налаштування на роботу.

7.2. Вправа «Цінність-смысл-мотив- дія» (З.С.Карпенко)

Мета: продемонструвати учасникам алгоритм впливу ціннісно-смыслових орієнтацій на їх особистісне становлення.

Час: 20 хвилин.

Хід проведення

Учасникам оголошується про єдність цінностей, смислів, мотивів та дій у активності людини. На прикладах пояснюється дія даного алгоритму. Після чого учасникам дається завдання: використовуючи визначені у них цінності та смисли, як основу їх життєвого зростання, описати їх вплив на життєве самовизначення за допомогою даного алгоритму.

Наприклад, цінність – «чесність», смисл – «людина має бути чесною», мотив «у стосунках важливо проявляти чесність», дія – «людина поводить себе чесно, за що має повагу від оточуючих», тощо.

7.3. Вправа „Як би я змінив місце проживання” (І.С.Булах)

Ведучий: «Багато хто з нас роками живуть у тому самому місті, на тій самій же вулиці. Усе добре знайоме, до всього звикли, у тому числі і до оточуючих людей. Але трапляється різне... Уявимо, що ви вирішили зовсім виїхати з країни (переїхати з батьками в інше місто чи перейти в іншу школу у зв'язку з обміном квартири). З одного боку, це завжди цікаво - нове оточення, нові знайомі, з іншого... Як ви думаєте, скільки людей і хто конкретно пошкодує, якщо ви виїдете? Чому? Що вас пов'язувало з цими людьми? Які у вас були стосунки з ними? Ви їм допомагали чимось? Чи у вас просто склалися теплі щирі стосунки?»

А хто зрадіє вашому рішенню виїхати (перейти в іншу школу)? Чому? У чому причина такого ставлення до вас? Ви чимось «насолили» цим людям? Показували свою перевагу або відмовили у допомозі? Можливо, ви просто «не зійшлися характерами»? Ви намагалися щось змінити в собі, у ваших стосунках з цими людьми?

Складіть два переліки імен і дайте відповідь на запропоновані питання. Тільки будьте до кінця відверті. На обмірковування відповідей вам дається 5 хвилин. Після цього ви зберетеся в групи по 3-4 особи і обговорите зі своїми партнерами те, що зумієте усвідомити».

7.4. Вправа «Мої слабкі сторони» (І.С.Булах)

Ведучий: «Ви вже чимало чого довідалися про себе і про інших членів групи. Багато що ви зрозуміли, вам вдалося подивитися на себе й оточуючих з позиції іншої людини. Не завжди все влаштовувало вас одне в одному. Сьогодні кожному з вас важливо розповісти іншим учасникам про свої слабкі сторони, тобто про те які якості вам заважають, що ви усвідомлюєте в собі як комплекс, як внутрішній бар'єр, як перешкоду. Не обов'язково говорити лише про негативні риси свого характеру та шкідливі звички. Важливо усвідомлювати, що є або може бути причиною конфлікту в різних ситуаціях, що ускладнює життя, утруднює взаємини і т.п. Це може бути і позитивна риса, але в її крайньому прояві, наприклад, чуйність: ви не можете нікому і ні

в чому відмовити, хоча самі від цього страждаєте. Дуже важливо, щоб ви не брали в „лапки” свої слова, внутрішньо відмовляючись від них, вибачаючи себе і свої слабкості, щоб ви говорили прямо і відверто. На це вам дається 3 хвилини». При виконанні вправи учасникам рекомендується спиратися на сильні сторони свого характеру. Для цього після кожного виступу необхідно проводити невелику психологічну підтримку.

7.5. Вправа «Ми цінуємо індивідуальність»(І.С.Булах)

Ведучий: «На самому початку заняття ми познайомилися один з одним, довідалися про нові імена та (найголовніше !) індивідуальні особливості членів нашої групи. Тепер вам пропонується накреслити таблицю і записати в неї все, що знаєте про «Індивідуальність», а саме: що ви запам'ятали про кожну людину, тобто відтворить все, що кожен учасник говорив про себе, про власну індивідуальність. Згадайте як він поведився, що говорив під час знайомства з вами, що говорили про нього інші, коли ми сиділи великим колом. Це, безумовно, не дуже легко, але «легкі шляхи завжди ведуть у безвихідь». Ви можете додати і свої висновки про індивідуальність цієї людини, які ви змогли зробити під час заняття.

№ Тренінгове ім'я учасника

Його власні

висловлювання

Моє уявлення про

його індивідуальність

1.

2.

На цю роботу вам дається 10 хвилин. Постарайтеся згадати якнайбільше про кожного з членів групи. Не лінуйтеся, це потрібно перш за все вам. Потім ви зберетеся у коло і по черзі зачитаете свої записи, виправляючи неточності графі «Його власні висловлювання».

7.6. Вправа «Забудьте свої негативні спогади» (І.С.Булах)

Психолог робить такий вступ: «Психологічних проблем багато, і ми стикаємось з ними ледве не щодня. Нелегко переживаються неузгоджені взаємини з оточуючими. Вони погіршують самопочуття, на їх фоні з'являються внутрішні конфлікти, котрі постійно нагадують про себе через набуті власні комплекси, зокрема, уражене самолюбство, надто низьку чи надто високу самооцінку, егоцентризм, негативізм та ін. Людину протягом тривалого часу можуть турбувати неприємні спогади про якіхсь події, сцени, почуття і т.д. Якими б не були ці спогади за змістом, вони, як правило, супроводжуються важкими переживаннями комплексу власної неспроможності і комплексу вини. Вони як «скал в оці», постійно змушують людину почувати власний занепад заважають відчувати себе внутрішньо вільним».

Далі пропонується такий порядок виконання вправи.

1. Визначте те, що ви хотіли б забути. Мобілізуйте свою уяву і свою пам'ять. Уявіть ту ситуацію (сцену, обставини) з минулого, яку ви хотіли б нейтралізувати. «Бачити» сцену треба немов би «очима стороннього спостерігача». При цьому ви повинні обов'язково відчувати весь той комплекс неприємних почуттів, що їх ця сцена дотепер викликала (негативні переживання), прислухайтеся до події з минулого, яка травмує. Ваше тіло напружилось, подих змінився, спогади викликають тривогу. Цю сцену, що бачиться вам на якійсь відстані, умістіть у «рамку», як картину у багет.

2. Після того, як ви навчилися легко уміщати цю «лиховісну» сцену в «рамку», знову відчуйте весь комплекс негативних переживань, що виникають при її перегляді. Якщо ви досягли найвищої точки важких переживань, зробіть наступний крок – ущипніть себе за ліве вухо. Від цього ви відчуєте себе ще гірше.

3. Забудьте про те, що ви робили до цього. Знову зверніться до пам'яті згадайте яку-небудь дуже важливу, радісну і приємну подію, від якої в душі стало світліше (це можуть бути сцени вашого успіху, якихось щасливих зустрічей, яскравих, почуттєвих переживань). Добре відтворіть цю подію,

«додайте» до неї ще світла, «зробіть» її трохи яскравішою. Відчуйте весь комплекс тих радісних і приємних переживань, що зараз «бомбардують» вашу свідомість і створюють короткочасне відчуття щастя. Як і в першому випадку, умістіть цю «картину» у «рамку». Ще раз скомбінуйте «картину» і коли відчуєте, що сцена викликає дуже яскраві і приємні переживання, декілька разів натисніть на своє праве плече.

4. Візьміться за «монтаж» - почніть комбінувати обидві сцени. Для цього знову уявіть першу сцену в «рамці». Будьте уважні (див. п.2). У центр рамки з першою сценою поставте білу крапку - це друга сцена у стиснутому вигляді. Ваше завдання: на рахунок «раз» (промовляєте вголос) розгортайте зображення другої сцени над зображенням першої, на рахунок «два» швидко згортайте його до білої крапки в центрі «рамки». Для того, щоб закріпити результат, потрібно декілька разів натиснути на своє праве плече. Дія повторюється до 10 разів.

5. Перевірте ефективність цього прийому. Спробуйте знову «побачити» неприємну сцену: по-перше, вона вже не така гнітюча, по-друге, уявити її важко, чи не так? По-третє, спогади втратили свою значущість. Ви легко дивитесь в минуле!

7.7. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 8. Робота із безглуздістю існування

Мета: сприяти усвідомленню підлітками ролі цінностей і смислів у подоланні беззмістовності існування, її прийняття та вироблення нової системи смислів і цінностей.

Час проведення: 80 хвилин.

8.1. Вправа «Мої життєві плани»

Мета: визначення життєвих цілей; аналіз і осмислення своїх життєвих перспектив.

Час: 10 хвилин

Інструкція: Кожен учасник разом із групою одержує можливість обдумати питаннями:

1. що він очікує від власного життя;
2. до чого він прагне;
3. які цінності для нього мають найбільше значення;
4. чим можна було б пожертвувати.

Потім учасники діляться своїми думками з приводу даних питань

8.2. Вправа «Дискусія з питань ціннісних орієнтацій у життєвій самореалізації»

Мета: усвідомлення змісту та ролі власних пріоритетних цінностей для розвитку особистості підлітка.

Час: 15 хвилин

Запитання для обговорення:

Що я дійсно хочу робити, мати, чого хочу досягти?

- Що ще може принести мені задоволення?
- В яких сферах я б хотів удосконалити свої здібності?
- Що турбує мене найбільше?
- Що дає змогу почувати себе комфортно, затишно?
- На що я витрачаю занадто багато часу?
- Що мені потрібно змінити в собі?

- Яким чином я міг би краще розподіляти власний час?

Рефлексія:

З якою метою Ви виконували цю вправу?

Чому важливо мати в житті власні цінності?

8.3. Вправа для розвитку моральної рефлексії (І.С.Булах)

Я звик(ла) підкорятися вимогам дорослих (батьків, учителів), яких поважаю.

Проте, коли вимога абсурдна і не приносить хоча б якоїсь реальної користі, зробити це буває нелегко. Я не знаю, що вибрати: робити щось за своїм бажанням, чи підкорятися вимогам дорослих.

8.4. Вправа «Хто винен коли не щастить» (З.С.Карпенко)

Мета: усвідомити власний локус контролю та сприяти усвідомленню необхідності активізації внутрішнього локусу контролю в житті як ресурсу самвираження.

У вступному слові до наступної методики **“Хто винен, коли не щастить?”** тренер знайомить підлітків з поняттям “локус контролю”, яке відображає впевненість особистості в здатності (чи нездатності) керувати власним життям. За допомогою тесту визначається домінування в учасників інтернального або екстернального локусу контролю. Методика складається з 10 пар тверджень. З кожної пари учасники повинні вибрати одне судження, з яким погоджуються.

- а) багато проблем в житті людей пояснюється невезінням;
б) людські проблеми – результат їх власних помилок.
- а) без везіння ніхто не може досягти чогось в житті;
б) якщо здібна людина досягає у житті незначних успіхів, то це є наслідком невикористаних можливостей.
- а) мій досвід переконує, що коли щось повинно статись, то це неминуче відбудеться;
б) я переконався, що прийняти рішення про виконання певної дії зважди краще, ніж надіятись на випадок.

4. а) як би ви не старались, деяким людям ви все одно не сподобаєтесь;
б) люди, які не подобаються іншим, просто не вміють знаходити з ними спільну мову.
5. а) як би людина не старалась, її чесноти все одно не визнають;
б) до людей ставляться так, як вони цього заслуговують.
6. а) планування наступних дій не завжди доречно, оскільки багато що залежить від везіння;
б) я майже завжди впевнений, що мені вдасться здійснити заплановане.
7. а) світові події залежать від сил, якими ми не можемо керувати;
б) приймаючи активну участь у політиці та громадських справах, люди можуть контролювати світові події.
8. а) іноді я не можу зрозуміти, на підставі чого вчителі виставляють оцінки;
б) існує пряма залежність між моїми стараннями і моїми оцінками.
9. а) відчуваю, що я недостатньо контролюю свої життєві прагнення;
б) те, що зі мною трапляється – це результат моїх власних дій та вчинків.
10. а) більшість важливих наукових і виробничих досягнень – результат везіння;
б) моя сьогоднішня добросовісна праця забезпечує мені наступні досягнення.

Якщо більше відповідей **а**, це свідчить про екстернальний локус контролю. Переважання варіанту **б** говорить про інтернальність.

Інтернальний локус контролю відображає впевненість людини в тому, що саме вона керує ходом свого життя. Екстернальний локус свідчить про те, що особистість схильна вважати, що її життя визначається незалежними від неї силами (доля, випадок тощо). Зрозуміло, що перший варіант є більш сприятливим для здійснення самовизначення.

Після проведення тесту та підбиття підсумків відбувається обговорення результатів. Підкреслюється значення віри у власні сили, впевненості в собі для досягнення життєвих цілей і самовизначення.

8.5. Вправа «Техніка перевизначення проблеми»

Мета: сприяти прийняттю безглузді існування учасниками як даності та активізувати їх власну смислопошукову активність.

Учасникам пропонується намагатися мислити виходячи з такої позиції:

Коли люди скаржаться на те, що «життя не має ніякого сенсу», вони, схоже, допускають, що життя має сенс, який вони не можуть знайти. Ця точка зору близька до логотерапевтичної позиції. Однак, згідно з іншим екзистенціальним підходом, люди швидше додають сенсу, ніж отримують його. Тому екзистенційні психотерапевти підвищують усвідомлення пацієнтами того, що в житті немає ніякого об'єктивно властивого їй сенсу, але люди відповідальні за створення власного сенсу. Часто те, що відноситься до категорії безглузді, найкраще вивчати в зв'язку з іншими граничними занепокоєнням, пов'язаними зі смертю, свободою і ізоляцією. Приклад застосування такої техніки перевизначення проблеми безглузді ми також можемо знайти в східній притчі. Так, одне сказання розповідає, що одного разу Ходжа Насреддін помер і потрапив на небеса в чудовий сад, де слухняний джин виконував всі його бажання. Дуже скоро Ходжу це набридло і він вирішив зайнятися якою-небудь роботою. Однак джин заборонив йому це робити. Тоді через деякий час Насреддін став проситися кудись в інше місце, та хоча б в пекло. «А ти думаєш, де ти знаходишся?» - Засміявся джин.

Завдання учасникам: у роботі в парах обговорити сенс життя кожного учасника починаючи з фрази «Хоча життя не має сенсу, я знаходжу його в...».

8.6. Вправа «Вчинки для позитивного майбутнього»

Мета: формувати вміння формулювати цілі та визначати шляхи їх досягнення.

Обладнання: блокноти, ручки.

Час: 15 хвилин.

Інструкція:

1. Визначте і запишіть 5 вчинків, які ви щоденно реалізуєте та які, як вам відомо ведуть до бажаного майбутнього.

2. Усвідомивши корисність цих вчинків, визначте, чому кожний з них є доказом певної риси.

3. Назвіть вчинки, яких необхідно уникати, якщо не бажаєте пережити негативні наслідки.

4. Чи можете додати до цього переліку те, що ви зараз робите і бажаєте припинити?

8.7. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття 9. Осягнення смислів у міжособистісній взаємодії

Мета: сприяти усвідомленню підлітками ролі продуктивної міжособистісної взаємодії у формуванні системи смислів і цінностей.

Час проведення: 80 хвилин.

9.1. Вправа «Цінності і смисли – ресурс мого життєвого зростання»

Мета: розвивати у учасників аналітичні уміння, розширяти їх межі бачення власного «Я» та окреслити шляхи практичного використання ціннісно-смилових орієнтацій учасників.

Час: 20 хвилин.

Хід проведення

Учасникам пояснюється значення слова «ресурс» як всього того, що сприяє досягати наміченій цілі. Після цього учасникам дається завдання:

- 1) згадати, використовуючи записи у блокнотах, визначені у них цінності та смисли;
- 2) проаналізувати, яким чином наявні у них ціннісно-сміслові орієнтації можуть сприяти їх життєвому вдосконаленню

Наприклад, однією із домінуючих цінностей учасника є цілевідповідність, яка може таким чином допомогти йому у життєвому становленні: виходячи з наявної у нього цінності, він завжди буде ретельно та раціонально зважувати «за» та «проти», приймаючи важливі рішення.

3) результати аналізу ролі ціннісно-сміслових орієнтацій у життєвому становленні обговорюються з усіма учасниками групи за наступним алгоритмом:

- 3.1. Спочатку оголошуються переважаючі цінності та смисли учасника;
- 3.2. Потім він представляє, яким чином ці цінності та смисли допоможуть йому у життєвій самореалізації;
- 3.3. від учасників обговорення оголошуються пропозиції стосовно того, яким чином наявні цінності і смисли можуть допомогти у життєвому зростанні.

9.2. Вправа “Шукаю друга” (З.С.Карпенко)

Мета: сприяти усвідомленню цінності стосунків як ресурсу осмислення життя

Обладнання: папір, олівці, фарби, фломастери, маркери

Вправа починається інструкцією тренера, в якій підкреслюється важливість дружби та актуальність потреби в дружніх відносинах для підлітків. Потім учасникам пропонується скласти та написати (намалювати) оголошення на тему “Шукаю друга” в довільній формі. Для роботи пропонуються аркуші паперу, фломастери, олівці. Оголошення не

підписуються і розвішуються на дошці. Потім учасники відмічають ті оголошення, які привертали їхню особливу увагу.

Серед оголошень більшість, як правило, складають ті, які містять вимоги до друга, наприклад, “...чесний, порядний, розуміючий”, “... сміливий, захоплюється спортом (футболом), веселий, розумний...”, “шукаю подругу, яка б мене розуміла, підтримувала, довіряла...” тощо. В оголошеннях зазвичай досить рідко вказується, що може запропонувати потенційному другу сам автор. Проте саме це в першу чергу привертає увагу читачів оголошень. На цей момент слід звернути увагу підлітків.

На основі отриманих даних здійснюється обговорення проблеми дружби, друзів, взаємовідносин між друзями. Очевидно, що висування на перший план вимог до потенційного друга характеризує споживацьке ставлення до нього, егоцентричну орієнтацію у стосунках з навколишніми. В ході дискусії слід прагнути, щоб учні переконувались в тому, що справжня дружба потребує віддачі з обох сторін, а сильна особистість характеризується, крім інших рис, готовністю прийти на допомогу слабшим, вміє не лише брати, але й давати. Обговорюються також цінності дружби, які “виплили” в процесі дискусії. Виконання вправи має наштовхнути підлітків на роздуми відносно власних рис, властивостей, які сприяють налагодженню дружніх відносин, а також тих, що заважають дружбі. В результаті відбувається певна децентрація установок підлітків щодо дружніх стосунків, активізуються процеси рефлексії.

9.3. Вправа “Відповіді за іншого” (З.С.Карпенко)

Вправа має на меті пробудити в учнів інтерес до цінностей, уподобань, захоплень одне одного, розвинути вміння розуміти іншого, толерантно ставитись до поглядів різного спрямування.

Учасникам тренінгу пропонується відповісти на декілька питань, але так, як би це зробили два сусіди (не найближчі, а наступні за ними). Приблизний набір запитань:

1. Що ти найбільше любиш робити?
2. Який твій улюблений шкільний предмет?
3. Що ти найбільше цінуєш в людях?
4. Які книги (фільми) ти любиш?
5. Ким ти хочеш стати у майбутньому?

Спочатку підлітки можуть відчували труднощі та збентеження, проте загалом можливість подивитись на світ очима інших викликає ентузіазм та цікавість. Далі підлітки порівнюють свої відповіді за інших зі справжніми варіантами відповідей та вираховують процент “попадання”. Результати обговорюються. Учасники тренінгу висловлюють свої враження від досвіду “вживання” у світ іншої людини. Може виявитись, що підлітки, які відносно точно відповідали за інших, користуються авторитетом.

9.4. Вправа “Шлях до цілі” (З.С.Карпенко)

Дана вправа допомагає учасникам тренінгу намітити важливу ціль та не відступати зі шляху, що веде до неї, незважаючи на всі перешкоди. У вступному слові тренер підкреслює важливість такої спрямованості на ціль, необхідності тривалий час докладати зусиль і не відступати перед труднощами. Підліткам пропонується уявити кілька важливих для них завдань, цілей, досягнення яких вони дійсно прагнуть. Потім потрібно зупинитись на одній цілі, яка найближча учаснику в даний момент. Розслабившись, підлітки зосереджуються на цій цілі і уявляють образ, символ, який позначає для них цю мету. Цей образ уявляється на вершині гори, до якої веде пряма та довга стежка. Діти уявляють, як вони піднімаються по цій доріжці, відчуваючи присутність по боках стежки різних сил – сил, які намагаються зіштовхнути мандрівника з дороги, змусити повернути назад. По мірі підйому опір ворожих сил стає все сильнішим, він символізує різноманітні відволікаючі ситуації, людей, ворогів, зневіру. Потрібно уявити себе згустком волі, який невпинно піднімається до вершини, розбиваючи аргументи ворожих сил. Досягнувши заповітної цілі, підлітки повинні насолодитись перемогою, ототожнивши себе з образом-символом

цілі. Взявши все позитивне, потрібно зійти з вершини та повернутись у стан бадьорості.

9.5. Вправа «Карта майбутнього» (З.С.Карпенко)

Мета: визначення власної життєвої ролі та ціннісно-смыслових засад життєвого самовизначення.

Хід проведення

Уява свого майбутнього у вигляді карти дозволить учасникам більш чітко усвідомити власні їх цілі. Метафоричне вираження цілей у вигляді пунктів на карті, а шляхів їх досягнення – у вигляді вулиць і доріг, сприяє побудові в уяві наочної картини власного майбутнього. Після створення такої карти кожен зможе співвіднести цілі між собою і зрозуміти, наскільки вони поєднуються одна з одною, які перешкоди зустрічаються на шляху до їх досягнення, які відкриваються можливості...

Інструкція: «Накресліть карту свого майбутнього. Ваші головні цілі позначте як пункти місцевості, в яких Ви хотіли б опинитися. Позначте також другорядні цілі на шляху до ключових. Придумайте і напишіть назви для «пунктів-цілей», до яких Ви прагнете в житті.

Намалюйте також вулиці і шляхи, по яких будете йти. Як Ви будете добиратися до своїх цілей? Найкоротшим або обхідним шляхом? Які перешкоди Вам потрібно здолати? На яку допомогу Ви можете очікувати? Яким чином Ви можете використати наявні у вас цінності та смисли? Які місця Вам доведеться перетнути на своєму шляху: квітучі і родючі краї, пустелі чи занедбані місця? Ви прокладати стежки наодинці чи з ким-небудь? У Вас є 20 хвилин... А тепер запишіть свої роздуми з приводу Вашої карти майбутнього. Де знаходяться ключові цілі? Наскільки вони поєднуються одна з одною? Де на Вас чекає небезпека? Звідки плануєте черпати енергію для того, щоб досягти бажаного? Які почуття викликає у Вас ця картина? На це Вам відводиться 10 хвилин».

9.6. Вправа „Внутрішня сила” (І.С.Булах)

Ведучий: „Кожен з вас вже зустрічався з якими-небудь випробуваннями. Дайте відповідь на запитання, що саме послужило для вас тією внутрішньою опорою, яка дала вам змогу пережити важкі хвилини і продовжити життєвий шлях. Вам належить оцінити (від 0 до 10 балів), наскільки міцною була ця внутрішня опора в кожному випадку. Елементами внутрішньої непорушної сили може бути наступне: віра, любов до близьких, почуття гідності, відповідальність, мужність, наполегливість тощо”.

При виконанні вправи учні заповнюють таблицю.

Важкі випробування

Елементи моєї внутрішньої непорушної опори

Оцінка

Після обміну результатами проведеної вправи керівник звертається до групи: „У кожного з нас є деяка сила, яка залишається непорушною, що б не сталося. Ми можемо назвати це основою нашої істоти або внутрішньою силою, опорою, або нашою сутністю. Буремні води величної річки під назвою „життя” намагаються зруйнувати, зламати цей стрижень своєю лавиною бід, проблем та неприємностей, але це та твердиня у нас, яка допомагає встояти у важких життєвих ситуаціях. Це те, на чому ми стоїмо в нашому житті, те, що дає змогу з впевненістю витримувати усі випробування.

9.7. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Модуль 4. Взаємодія в неформальних об'єднаннях як чинник формування ціннісно-сміслової свідомості підлітків

Заняття 10-11. Роль субкультури в структуруванні системи цінностей і смислів підлітків

Мета: сприяти усвідомленню системи впливу дискурсів субкультури на становлення системи цінностей і смислів підлітків

Час проведення: 80 хвилин.

10.1. Групова дискусія «Роль субкультури у житті підлітка»

Мета: розширити бачення ролі субкультури у житті підлітків.

Відбувається у вигляді обміну думками з приводу ролі субкультури у житті підлітків. Приймаються усі варіанти, які пропонуються учасниками. Після цього усі варіанти класифікуються за ознакою позитивний вплив, негативний вплив, індиферентний вплив.

Обговорення: яку роль субкультура відіграє у твоєму житті?

Чому саме таку роль?

Що може мати таку ж роль у твоєму житті?

10.2. Вправа «Ідеї субкультури»

Мета: усвідомити ідеологію субкультур та її вплив на свідомість послідовників у вигляді смислових шаблонів.

Підлітки у групах по 3-4 чоловіки описують ідеологію певних субкультур за схемою: назва субкультури, ідея, варіанти лозунгів представників субкультури, чим займаються послідовники, чим субкультура відрізняється від інших субкультур, типові смислові шаблони субкультури.

Далі відбувається обговорення роботи усіх підгруп за схемою: спочатку виступають представники групи, потім усі учасники оголошують свої доповнення до інформації, після цього відбувається обговорення:

Чи дійсно відповідають такі ідеї, лозунги, смислові шаблони, реальним ідеям субкультури?

Чи можна по-іншому сформулювати ідеологію субкультури?

У чому полягає зв'язок між ідеологією субкультури та смисловими шалонами, які використовуються її послідовниками?

10.3. Вправа «Атрибут – смисловий шаблон - вчинок»

Мета: окреслити спосіб впливу ідеології субкультур на свідомість послідовників.

Учасникам в підгрупах по 3-4 чоловіки пропонується написати якомога більше прикладів схеми «Атрибут – смисловий шаблон - вчинок» у послідовників субкультур, де під атрибутом мається на увазі будь-який символ, що пропагується субкультурою, смисловий шаблон – роз'яснення його значення представниками субкультури – вчинок – приклад дії послідовника субкультури відповідно до атрибуту та смислового шаблону. Наприклад, у «скін-хедів» опущені підтяжки мають символічне значення: «готовий на смерть за свою расу чи націю» – відповідний вчинок – послідовник субкультури вступає в бій з «ворогами» ризикуючи життям, або інший приклад: значок анархії у послідовників «панк-року», смисловий шаблон – «роби що заманеться», вчинок – підпалювання баку для сміття, тощо. Результати роботи підгруп зачитуються в групі і відбувається обговорення.

Обговорення: Чи дійсно є така послідовність між символом субкультури, шаблоном та діями послідовників?

Яка роль символів субкультури у цій схемі?

Яка роль смислових шаблонів субкультури у цій схемі?

Яка роль дій послідовників субкультури у цій схемі?

Як зміниться поведінка послідовників якщо змінити якийсь із елементів даного механізму?

Чи дійсно усвідомлено чинять послідовники субкультури слідуєючи цій схемі, чи є такі, що просто демонструють «імітаційну поведінку»?

10.4. Вправа «Ролі представників субкультури»

Мета: розширити рольовий репертуар поведінки підлітків.

Завдання: підліткам пропонується розігрувати сценки з ситуаціями взаємодії виконуючи роль представника субкультури, до якої він себе не зараховує.

Приклади ситуацій:

1. Ти домовився з друзями йти на концерт. А мама каже: «Нікуди ти не підеш так пізно, ти ще малий!»

2. Друг взяв у тебе книгу і обіцяв повернути через тиждень. З того часу вже минув місяць, а книгу він так і не повернув. При чому ця книга дуже потрібна тобі для підготовки домашнього завдання. вчора ти подзвонив йому додому і нагадав про книгу, він пообіцяв її принести. А сьогодні каже: «Вибач, я забув, куди її поклав, і тепер не можу її знайти».

3. Однокласники не розуміють символіки зовнішнього вигляду представника субкультури і виникає конфлікт.

При обговоренні необхідно звернути увагу на те, що доцільність застосування різних стилів поведінки в залежності від ситуації та субкультури може сильно змінюватися.

Питання: Що Ви при цьому відчували?

Яка з тактик поведінки субкультури більш прийнятна для Вас?

Якими расами повинна бути наділена людина, яка є послідовником певної субкультури?

Чим відрізняються представники різних субкультур?

11.1. Рольова гра «Я частина субкультури»

Мета: сприяти усвідомленню підлітками досвіду, якого вони набувають в субкультурах, та впливу субкультури на їх ціннісно-сміслову свідомість через організацію взаємодії.

Підліткам пропонується розіграти рольові ігри, де кожен учасник – грає представника якоїсь субкультури при виконанні типового для даної субкультури типу діяльності. Наприклад, усі учасники розігрують ролі субкультури «футбольних фанатів», де одні керівники групи організують «виїзд», інші – закупають «фаєра», інші – тренуються, інші – їдуть на

«виїзд раніше, щоб знати, де перебувають представники іншої фірми», тощо. Група за час виконання вправи розіграє моделі поведінки 5-6 субкультур різного спрямування.

Головне в даній вправі: 1) дати можливість підліткам спробувати моделі поведінки в різних субкультурах не типових для них (коли «готи» грають рої «футбольних фанатів»); 2) забезпечити якісне обговорення.

Обговорення: Чим відрізняються моделі поведінки в різних субкультурах?

Чим відрізняються способи організації ролей в субкультурах?

Які субкультури більш систематизовані та ієрархізовані, а які – ні?

Які ролі були Вам легше, а які – ні? Чому?

Чи легше вам було усвідомити свої завдання в більш структурованих субкультурах?

Чи складніше вам було придумати чим зайняти період виконання ролі в неструктурованих субкультурах? Чому?

Як організація рольової діяльності в субкультурі відображає її ідеологію?

11.2. Групова дискусія «Як ідеї субкультури та організація діяльності в ній впливають на смисли її послідовників»

Відбувається у вигляді обговорення відповідей на дане питання із обов'язковим інтегруванням досвіду проведення попередніх вправ.

Обговорення:

Яка роль ідей субкультури в осмисленні життя її послідовників?

Для чого використовуються «сміслові шаблони субкультури»?

Яким чином ідеологія субкультури визначає поведінку послідовників?

Чи можна сказати, що в субкультурах з більш чіткою організацією треба менше думати про смисл життя, ніж в субкультурах із «вільною» організацією? Чому?

11.3. Вправа «Моя система цінностей» (І.С.Булах)

Ведучий знайомить підлітків з поняттям „система особистих цінностей” і розповідає про умови її формування. Група в режимі мозкового штурму

складає список цінностей, які керівник потім виписує на дошку. Вивчається раціональність кожної цінності. Потім обговорюється вплив системи особистих цінностей на самооцінку. Необхідно поговорити про перебудову системи цінностей людини.

Ведучий пропонує підліткам відповісти на кілька питань.

1. Питання: «Як ми розвиваємо наші етичні або ціннісні системи?»

Відповідь: «Переробляючи і засвоюючи повідомлення, отримані нами від значущих для нас людей».

2. Питання: «Ким можуть бути ці люди?»

Відповідь: «Батьки, родичі, друзі, вчителі, священники, служителі закону, громадянські лідери». Подумайте про ваші власні цінності: про «повинен і не повинен», про «завжди і ніколи».

3. Питання: «Які цінності ще існують? Що ви про це думаєте?» (Кожен учасник по колу називає ще одну цінність.)

На дошці записується відповідь кожного учасника. Ведучий може давати підказки тим, хто відчуває труднощі:

Слухатися батьків Не брехати

Не бути зарозумілим Розвивати свої здібності

Не палити Любити ближнього як самого себе

Бути незалежним Завжди бути «хорошим»

Бути хорошою дочкою (сином) Ніколи не спізнюватися

Доводити почате до кінця Добре поводитися у школі

Поважати дорослих Не лінуватися

Не зв'язуватися з асоціальними особами Бути ввічливим

Не вступати в інтимні стосунки до шлюбу Турбуватися про інших

Не шахраювати Не випивати

Психолог пояснює, що тількино людина визначає щось як цінне для себе, їй важливо це поважати. Якщо вона змінює свої цінності, її достоїнство падає у власних очах. Якщо додержуватися своєї системи цінностей, ви перестаете

почувати себе невдахою. Після цього підліткам пропонується прийняти якесь рішення.

Наводиться приклад. Дівчина, цінністю якої є «Не вступати в інтимні стосунки до шлюбу», усе-таки зайнялася любов'ю зі своїм приятелем. Щоб перестати відчувати почуття вини та інші негативні почуття, вона повинна вибрати одну з таких дій.

1. Припинити займатися сексом зі своїм партнером. (На дошці ведучий записує: «Не вступайте в інтимні стосунки до одруження» [твердження цінності].)

2. Вирішити, що ця цінність вже неважлива для неї. (Ведучий стирає те, що він написав [видалення цінності зі списку].)

3. Вирішити, що заняття сексом до вступу в шлюб можливі, але тільки якщо стосунки достатньо перевірені» [зміна цінності].)

Психолог організовує дискусію. Кожен учасник по черзі висловлює свою думку з приводу цієї цінності. Психолог починає задавати несподівані питання: «Отже, Аня, ти завжди слухаєшся своїх батьків?», «Сергій, ти й справді ніколи не брешеш?», «Олена, ти ніколи не спізнюєшся?», «Саша, ти завжди доводиш почату справу до кінця?».

З відповідей підлітків стає очевидним, що більшість з них хоча й зрідка, але порушують свій етичний кодекс.

Після цього психолог пояснює, що ці порушення впливають на самооцінку. «Порушення своєї системи цінностей завдає самооцінці серйозної шкоди. Якщо ви затвердилися в одному переконанні, а потім пішли проти нього, образ вашого «Я» у ваших власних очах піддається удару. Ви здаєтеся собі слабким, безхарактерним, «поганим», таким, що не заслуговує доброго ставлення, не улюбленим і т.д. – все це ми говоримо собі, коли в нас не виходить бути відповідними своїм цінностям».

Ведучий завершує заняття, повторюючи основне:

1. Важлива частина діяльності підлітка – розвиток власної системи цінностей;

2. Самооцінка тісно пов'язана з відповідністю особистій системі цінностей;

3. Дитячі цінності в підлітковому віці можуть переставати бути цінними. В міру того, як ви зростаєте, світ для вас перестає поділятися лише на чорне і біле. Перевіряти і змінювати ваші цінності з віком – природньо і нормально;

4. Цінності завжди можна зміцнити, відкинути або змінити. __

11.4. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Модуль 5. Частина інтегрування досвіду

Заняття 12. Побудова життєвої перспективи

Мета: передбачає складання індивідуального плану розвитку і вирішення життєвих проблем учасниками в індивідуально-груповій формі роботи.

Спочатку учасникам оголошується, що на даному занятті вони будуть складати схему вирішення життєвих проблем, застосовуючи набуті під час тренінгу уміння.

12.1. Вправа «Проблема, цінності і смисли»

Мета: виявити вираженість впливу ціннісно-сміслових настанов у різних сферах життя.

Кожному учаснику необхідно визначити проблему, яку він прагне вирішити і визначити, які цінності і смисли при цьому активізуються.

Учасники працюють після цього у парах, де обговорюють, які саме цінності і смисли задіяні у вирішенні їх проблем. Організовується обговорення за результатами.

12.2.Вправа «Варіанти вирішення проблеми і ресурси»

Мета: розширити бачення варіантів розвитку подій і ресурсів вирішення життєвих проблем учасниками.

В парах учасникам дається завдання:

1) обговоривши, обрати найбільш сприятливий варіант вирішення проблеми;

2) за результатами обговорення підібрати найбільш повний перелік об'єктивних і суб'єктивних ресурсів для досягнення рішення проблеми.

12.3.Вправа «Етапи вирішення і часові параметри»

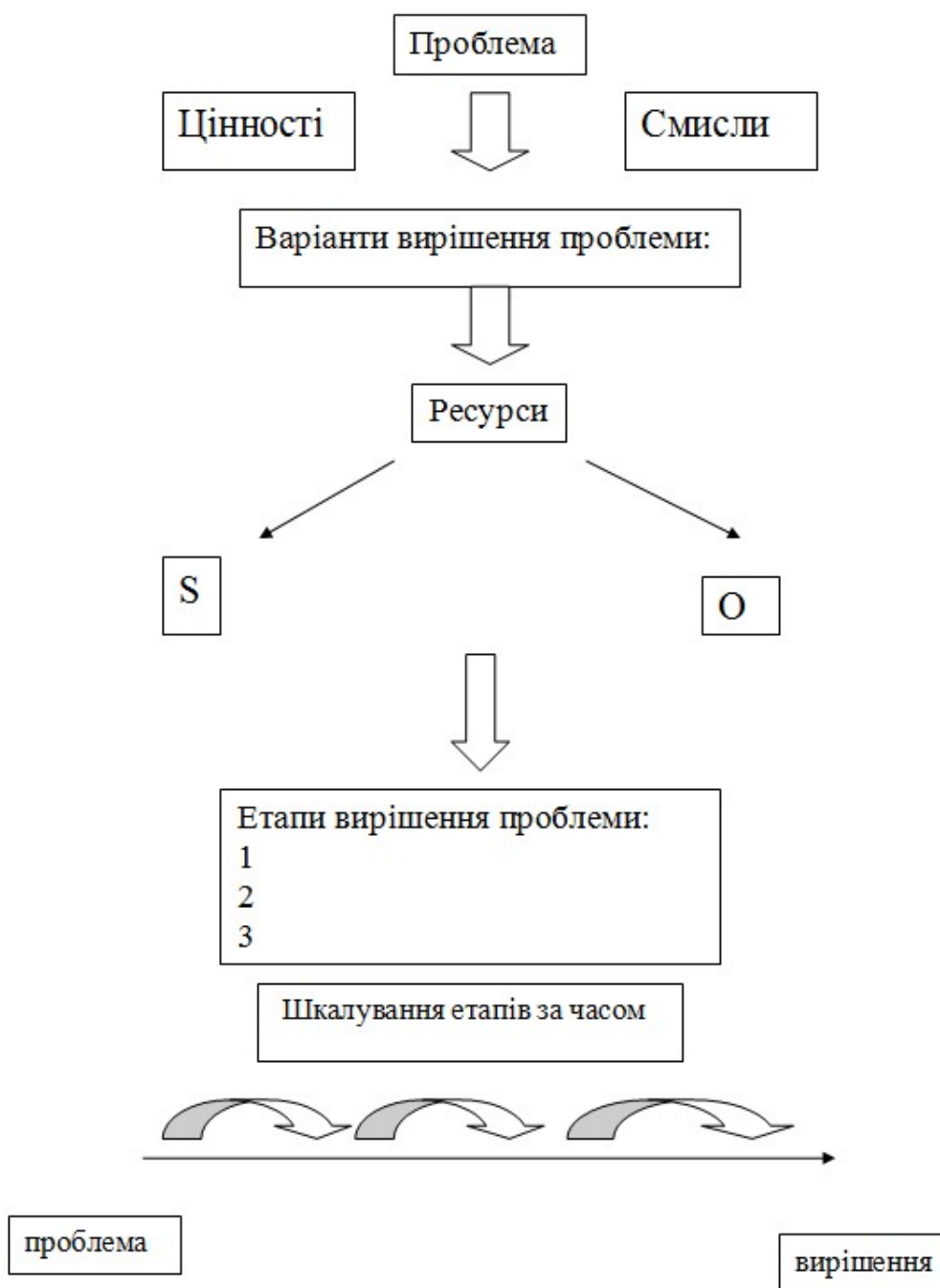
Мета: розвинути навички організації процесу діяльності відповідно до наміченого плану

В парах учасникам дається завдання:

1) обговоривши, обрати найбільш оптимальні етапи вирішення проблеми;

2) за результатами обговорення підібрати найбільш оптимальний розподіл часових характеристик для досягнення рішення проблеми і зобразити його графічно.

Протягом заняття учасники працюють зі схемою 1.

Обговорення проводиться за підсумками побудови цілісної схеми вирішення проблеми.

Як змінилося бачення проблеми за підсумками складання плану вирішення?

Яка роль цінностей і смислів у вирішенні вашої життєвої проблеми?

Як змінилося ваше бачення власних особистісних ресурсів за результатами виконання даних вправ?

Яким чином прояви свободи і відповідальності допомогли вам у побудові схеми вирішення проблеми?

Які труднощі виникли у вас при виконанні цих вправ? З чим вони були пов'язані? Яким чином ви їх вирішили?

Чи допомогла думка іншого учасника тренінгу? Яким чином?

12.4. Вправа «Написання листа самому собі»

Мета: інтегрування образу успішного вирішення проблеми шляхом його вербалізації, забезпечення мотивації до само зміни

Зміст вправи: кожен учасник пише собі листа в якому: 1) вітає себе із вирішенням проблеми; 2) детально описує позитивний стан в якому він знаходиться за результатами вирішення даної проблеми; 3) детально описує як успішно йому вдалося реалізувати намічений план їй.

12.5. Підведення підсумків заняття

Мета: узагальнити та вербалізувати досвід, набутий під час тренінгового заняття

Час: 5 хвилин

Хід проведення

Відбувається у вигляді відповідей учасниками на запитання:

Що я сьогодні навчився?

Що я сьогодні дізнався?

Які у мене виникли труднощі? Чому?

Яким чином я можу використати набуті знання і уміння?

Заняття № 13. Підведення підсумків.

Мета: закріпити результати, отримані при проходженні тренінгу; отримати (учасникам і тренеру) зворотній зв'язок від групи за результатами роботи у тренінгу.

Тривалість заняття: 80 хвилин.

Хід заняття

Тренер вітається з учасниками і розповідає про хід заняття.

13.1. Вправа-розминка «Мій девіз».

Мета: розвивати вміння лаконічно висловлювати своє ставлення до інших людей і справи, що виконується; отримати зворотній зв'язок.

Час: 5 хвилин.

Хід проведення

Учасники по черзі висловлюють твердження, які відображають їх загальне емоційне відношення до тренінгу, умінь і знань, які вони засвоїли, оцінюють рівень реалізованості власних потенційних можливостей під час групових занять.

13.2. Вправа «Мої ресурси».

Мета: підвести учасників до усвідомлення власних психологічних ресурсів, що сприятимуть реалізації та набуттю подальшого позитивного комунікативного досвіду.

Час: 20 хвилин.

Хід проведення

Учасникам необхідно побудувати «композицію», яка відображає ресурси – ті фактори, які допомагають їм долати життєві труднощі і досягати поставлених цілей. Дана «композиція» може мати будь-який вигляд (від хаотичного розташування предметів на столі до склеєних чи зв'язаних конструкцій з різних елементів). Головне, щоб вона відображала задум автора, втілені у ній ідеї. Щоб учасникам було легше виконати завдання, тренер коротко розповідає про основні групи ресурсів особистості.

1. Внутрішні: особистісні, інтелектуальні і вольові якості, знання і вміння, різні елементи життєвого досвіду.

2. Зовнішні: місце проживання, різні предмети, матеріальні можливості, місце навчання тощо.

3. Соціальні: Люди, які здатні допомогти у вирішенні труднощів і досягненні поставлених цілей, – родичі, друзі, викладачі тощо.

Композиція будується у будь-якому місці, яке сподобалось учаснику (на столі, на стільці, на підвіконні, на підлозі тощо). Для виготовлення даної

композиції можуть бути використані найрізноманітніші предмети: різні інформаційні матеріали (наприклад, буклети), фотографії близьких їм людей чи кумирів, диски улюблених виконавців, плакати, книги, елементи атрибутики неформальних об'єднань, мобільні телефони, годинники, елементи інтер'єру кімнати тощо. Особливу увагу необхідно звернути на можливість учасників виготовити різні малюнки або схематичні зображення за допомогою маркерів, олівців, фломастерів та інших матеріалів.

Розкриття змісту композицій відбувається у вигляді короткої екскурсії: група переміщується від роботи до роботи, а їх автори почергово виступають екскурсоводами, розкривають зміст, який вони вкладали у свою композицію. Важливим є наголошення на тому, що композиції без презентації автора не розглядаються, бо вкладений у них зміст може бути неправильно проінтерпретований іншими учасниками.

Обговорення. Яка основна ідея Вашої композиції? Що Ви хотіли зобразити за допомогою цих матеріалів? Чому були обрані саме ці матеріали? Яке значення має кожний компонент? Який вид ресурсів для Вас найбільш значимий? Як Ви можете використовувати ці ресурси у реальному житті?

13.3. Вправа «Валіза».

Мета: отримати зворотній зв'язок від групи про свою поведінку в ході тренінгу.

Час: 25 хвилин.

Хід проведення

Кожен з учасників по черзі виходить за двері на хвилину. У цей час всі інші збирають йому «валізу» – шляхом групової дискусії виділяють по три позитивних і три негативних його якості, які даний учасник проявив в ході тренінгу, і записують їх (наприклад, позитивні: цікавий у спілкуванні, відвертий, творчий; негативні: не завжди пунктуальний, схильний до конфліктів, іноді неуважний тощо). Потім учасник повертається в аудиторію, і йому вручають згорнутий листочок зі списком якостей. Розгортати і читати

його можна лише після закінчення заняття. Можливим є «зібрання» такої «валізи» і для тренера.

Важливою умовою проведення цієї вправи є визначення готовності групи до її проведення. Це пов'язано з тим, що отриманий досвід може виявитись для підлітків травмуючим через виокремлення їх негативних якостей іншими учасниками. При цьому необхідно залишити можливість індивідуального обговорення результатів вправи учасників тренінгу з тренером.

Результати вправи залишаються у кожного учасника індивідуально, їх групове обговорення не передбачене.

13.4. Групова дискусія «Шляпи»

Мета: отримати зворотній зв'язок від групи, структурувати його.

Час: 15 хвилин.

Хід проведення

Учасники розбиваються на чотири підгрупи. Представник кожної з них у лотерейці витягує папірець, на якому написаний «колір шляпи», що дісталась підгрупі. Завдання учасникам: кожній з підгруп необхідно підготувати відгук про тренінг, виходячи з наступних значень кольорів.

Зелена шляпа. Охарактеризувати тренінг з позиції розуму. Які знання і вміння дав тренінг, що було найбільш корисним, а що не дуже? Де і як можна використовувати отримані знання і вміння?

Червона шляпа. Описати тренінг із позиції емоцій і почуттів. Що викликало позитивні переживання, а що – негативні? Які вправи були найяскравішими в емоційному плані?

Чорна шляпа. Дати негативний зворотній зв'язок: відмітити, що не сподобалось, виявилось неприємним, сумним чи не корисним, що можна було б зробити інакше.

Біла шляпа. Дати позитивний зворотній зв'язок: відмітити, що сподобалось на тренінгу, що вдалось, було корисним, в чому учасники вбачають основні досягнення особисто для себе.

Підгрупам дається 5 – 10 хвилин на обговорення та підготовку до виступу, після чого вони коротко розповідають про тренінг, який закінчується, з позиції кольору, що їм випав. При обговоренні доцільно зазначити: «Можливо, хто-небудь хоче додати висловлювання з позиції «шляпи» іншого кольору? Саме зараз є така можливість».

Орієнтовні запитання. Чому Ви навчилися під час тренінгу? Який досвід ви набули? Чи допоможе це Вам у реальному житті? Які вправи принесли Вам найбільше позитивних емоцій? Чи були моменти, коли Ви відчували емоційний дискомфорт? З чим пов'язані ці ситуації? Які побажання Ви б могли висловити тренеру з метою проведення подальших тренінгів? Які ваші основні досягнення від тренінгу? Чи вважаєте Ви, що даний тренінг Вам допоміг вирішити якісь внутрішні проблеми чи протиріччя з іншими людьми?

13.5. Завершення заняття і отримання зворотнього зв'язку.

Мета: отримати зворотній зв'язок від групи про проведений тренінг.

Час: 15 хвилин.

Хід проведення

Спочатку учасники по черзі висловлюють свої враження від тренінгу а також розмірковують, яким чином можна застосовувати отримані знання і відпрацьовані навички у реальному житті. Потому співставляються очікування від тренінгу на першому занятті і враження про групову роботу по його закінченню. Після цього учасникам пропонується заповнити «Лист зворотного зв'язку по тренінгу».

Інструкція: «Закінчіть, будь ласка, подані нижче речення так, як вважаєте за потрібне. Підписувати цей листок не обов'язково».

1. На цьому тренінгу я дізнався...
2. Основне, чому я навчився на наших заняттях...
3. Більше всього мені сподобалось...
4. Мені не дуже сподобалось, що на тренінгу...
5. Я б хотів, щоб при проведенні наступних тренінгів ведучий...
6. Думаю, що після тренінгу зміниться...

7. Мені більше всього сподобалось, що на тренінгу...

8. Після тренінгу я відчуваю себе...

Після цього тренер підсумовує основні навчально-розвиваючі моменти, що були на заняттях, та висловлює подяку учасникам за співпрацю, висловлює віру у їх здатність здійснити всі свої задуми, побороти всі труднощі і бути позитивно налаштованими.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Інститут людини

Бульвар Ігоря Шамо, 18/2, м. Київ, 02154,
 Україна, тел. +38 (044) 553-97-87
 e-mail: il@kubg.edu.ua, www.il.kubg.edu.ua

Institute of Human Sciences

18/2, Ihor Shamo Blvd, Kyiv, 04154,
 Ukraine, tel.: +38 (044) 553-97-87
 e-mail: il@kubg.edu.ua, www.il.kubg.edu.ua

08.11.2017 № 171/17
 № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лавріненка Віталія Анатолійовича
за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку
ціннісно-сміслової свідомості підлітків»
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Матеріали дисертаційного дослідження Лавріненка Віталія Анатолійовича за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків» зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія використовуються професорсько-викладацьким складом кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка в процесі викладання дисциплін «Вікова психологія», «Психологія особистості», «Соціальна психологія» та «Психологія соціальних груп».

Застосування матеріалів дисертаційного дослідження Лавріненка В.А. в освітньому процесі студентів спеціальності «Психологія» (освітні напрями Психологія, Практична психологія) сприяло реалізації актуальних завдань професійної підготовки сучасних фахівців: наближення змісту психологічних дисциплін до потреб особистості та сучасної сім'ї щодо виховання дітей, підлітків, шляхом розширення бачення студентами проблеми впливу субкультурних дискурсів на становлення ціннісно-сміслової свідомості підлітків; ознайомлення студентів із напрямками подолання смисложиттєвої кризи підлітків.

Одержані результати Лавріненка В.А. за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків» зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія є доцільними до використання в підготовці фахівців-психологів, сприяють формуванню їхніх професійних знань і умінь.

Завідувач кафедри загальної,
 вікової та педагогічної психології,
 доктор психологічних наук, професор

 О.П. Сергєєнкова

Заступник директора з наукової
 роботи Інституту людини
 Київського університету
 імені Бориса Грінченка,
 кандидат педагогічних наук, доцент

 Т.Л. Лях

Підпис О.П. Сергєєнкової, Т.Л. Лях –
 Т.в.о. директора
 Інституту людини

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
телефон 56-23-13, факс 2-58-67
E-mail: allmail@pnpu.edu.ua
код ЗКПО 31035253

24.04.2018 № 1404/01-60/02

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лавріненка Віталія Анатолійовича
за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як
чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків»
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Даною довідкою підтверджується впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Лавріненка Віталія Анатолійовича за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків», зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія, в процес навчально-професійної підготовки студентів і магістрантів зі спеціальності «Психологія» Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Викладачі кафедри психології використовують результати теоретичного та експериментального дослідження Лавріненка В.А. при проведенні лекційних і практичних занять, складанні індивідуально-дослідницьких завдань з курсів «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Практикум з психології спілкування».

Методична розробка, запропонована Лавріненком В.А., використовується у фаховій підготовці студентів, дозволяє їм краще усвідомити особливості впливу активності у неформальних об'єднаннях на становлення ціннісно-сміслової сфери підлітків як важливої проблеми сучасності та актуального напрямку роботи фахівця-психолога. Зазначене використання сприяло вдосконаленню професійного світогляду студентів і магістрантів спеціальності «Психологія».

Проректор з наукової роботи
Полтавського національного
педагогічного університету
імені В.Г. Короленка

Шевчук С.М.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДОКРЕМЛЕНИЙ СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ
ПОЛТАВСЬКИЙ КОЛЕДЖ НАФТИ І ГАЗУ
ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА
 вул. М. Грушевського, 2а, м. Полтава, 36021. Тел./факс (0532) 638-148
 http://www.pkng.pl.ua E-mail: pkng@ukr.net ЄДРПОУ 38324128

від 16.05.2018 № 01-01/742

на № _____

ДОВІДКА

про проведення емпіричного дисертаційного дослідження на тему:
«Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник
розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків»
Лавріненка Віталія Анатолійовича
у Полтавському коледжі нафти і газу Полтавського національного
технічного університету імені Юрія Кондратюка

Довідкою засвідчуємо, що протягом першого семестру 2017-2018 навчального року в Полтавському коледжі нафти і газу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка з окремими студентами 1 і 2 курсу спеціальностей «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», «Нафтогазова інженерія та технології», «Гірництво» проведено емпіричне дослідження ціннісно-сміслової свідомості підлітків, розкритих у дисертаційному дослідженні Лавріненка Віталія Анатолійовича.

Дослідження проводилося за допомогою комплексу методик. Загальна процедура дослідження проводилася у два етапи тривалістю по 1,5 годин.

Дане дослідження дало можливість розкрити особливості ціннісно-сміслової свідомості студентів у контексті опанування ними актуальних соціальних дискурсів та було проведено з дотриманням вимог конфіденційності даних.

Директор
 Полтавського коледжу
 нафти і газу Полтавського
 національного технічного
 університету імені
 Юрія Кондратюка

Л.П. Шумська

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ВІДОКРЕМЛЕНИЙ СТРУКТУРНИЙ ПІДРОЗДІЛ
 ПОЛТАВСЬКИЙ КОЛЕДЖ НАФТИ І ГАЗУ
 ПОЛТАВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА
 вул. М. Грушевського, 2а, м. Полтава, 36021. Тел./факс (0532) 638-148
 http://www.pkng.pl.ua E-mail: pkng@ukr.net ЄДРПОУ 38324128

від 16.05.2018 № 01-01/743

на № _____

ДОВІДКА

про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Лавріненка Віталія Анатолійовича
 на тему:

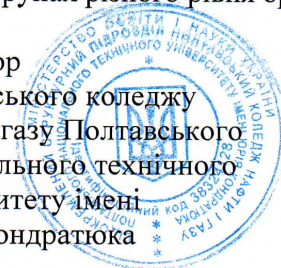
**«Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник
 розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків»
 у Полтавському коледжі нафти і газу Полтавського національного
 технічного університету імені Юрія Кондратюка**

Даною довідкою засвідчуємо, що матеріали дисертаційного дослідження Лавріненка Віталія Анатолійовича за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків», зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія використовуються практичним психологом та майстрами виробничого навчання у виховній роботі зі студентами 1 і 2 курсу спеціальностей «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», «Нафтогазова інженерія та технології», «Гірництво».

Зокрема, в практичній роботі психологічної служби апробовані та використовуються виявлені в дисертаційному дослідженні закономірності становлення ціннісно-сміслової свідомості підлітків та її залежність від соціальних впливів (дискурсів неформальних об'єднань). На основі розробленої Лавріненком В.А. моделі впливу взаємодії в субкультурах на формування ціннісно-сміслової свідомості підлітків здійснюється психологічний супровід студентів-учасників неформальних об'єднань та проводиться просвітницька робота, направлена на ціннісно-сміслову самовизначення молоді особистості, забезпечення високого рівня її толерантності до різних соціальних груп.

Зазначене використання матеріалів сприяло покращенню ціннісно-сміслового самовизначення студентів та інтеграції їх досвіду, набутого в соціальних групах різного рівня організації.

Директор
 Полтавського коледжу
 нафти і газу Полтавського
 національного технічного
 університету імені
 Юрія Кондратюка

Л.П. Шумська

ГО "ІСТОРІЇ ЖИТТЯ"

м. Львів, вул. Залізнична, 7, оф. 310, тел.: +380676689866, e-mail: svitlo1504@gmail.com,
Р/Р 2600901623148 ЄДРОПУ 39710752, МФО 325365 ПАТ «Кредобанк»

Вих. N 16.01.18/10

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Лавріненка Віталія Анатолійовича
за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як
чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків»
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

Даною довідкою засвідчується, що результати дисертаційного дослідження Лавріненка Віталія Анатолійовича за темою «Міжособистісна взаємодія у неформальних об'єднаннях як чинник розвитку ціннісно-сміслової свідомості підлітків» впроваджуються у практичній діяльності фахівців громадської організації «Історії життя» м. Львів.

Запропоновані Лавріненком В.А. методичні доробки стосовно оптимізації ціннісно-сміслової свідомості сучасних підлітків, що входить до складу неформальних об'єднань, ефективно використовуються у заходах з первинної профілактики наркотичної залежності молоді та її ціннісно-сміслового самовизначення як ресурсу гармонійного особистісного становлення й уникнення асоціальних форм поведінки.

Визначені Лавріненком В.А. закономірності становлення ціннісно-сміслової сфери підлітків із агресивно-направлених та романтико-ескапістських неформальних груп використовуються під час здійснення консультативної роботи з клієнтами організації, що входять до групи ризику формування різних видів залежності.

Застосування результатів даного дисертаційного дослідження дозволило підвищити ефективність надання просвітницьких та консультативних послуг фахівцями організації.

Президент
громадської організації
«Історії життя» м. Львів

Михайлів Світлана